

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ МЕРИДІАН
ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ФАХОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск № 1 (23)

м. Київ
2019

УДК 355.48(430:47)

Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 1 (23) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2019. – 224 с.

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польща), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань, І.В. Шарабанова (коректори)

С.В. Нікітіна (верстка)

Згідно з рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан» визнано фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ № 793 від 4 липня 2014 р.)

Затверджено до друку вченою радою Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, протокол № 2 від 23 квітня 2019 р., та вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 4 від 7 травня 2019 р.

© Національний музей історії України
у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс
© Автори статей

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Олексій ГОНЧАРЕНКО

ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУЦІЙНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНА КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ,
ЙОГО ВИДІВ ТА ОЗНАК У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ 5

Тетяна СТІХАРСЬКА

БОЇ ЗА КИЇВ 1941 р. ТА 1943 р. В УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ
(за матеріалами Національного музею історії України у Другій світовій війні.
Меморіальний комплекс) 25

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Андрій ЛИСЕНКО

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ
ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр. 42

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Володимир КРИМІНСЬКИЙ

АНАЛІЗ СВІТОГЛЯДУ РАДИКАЛЬНОГО КРИЛА ЧЛЕНІВ ОУН ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ
«ВОЄННОЇ ДОКТРИНИ» МИХАЙЛА КОЛОДЗІНСЬКОГО 51

Світлана ДАЦЕНКО

ВІРА В НЕВОЛІ. З ОСОБИСТИХ НАРАТИВІВ В'ЯЗНІВ ГУЛАГу
У ФОНДОВІЙ КОЛЕКЦІЇ МЕМОРАЛУ 62

ГРАНІ ВІЙНИ

Світлана ДЕМЧЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ФЕНОМЕНА ПРАВЕДНИКА
НАРОДІВ СВІТУ (на основі фондової колекції Національного музею історії України
у Другій світовій війні) 72

Володимир КОВАЛЬЧУК, Андрій ЯРЕМЧУК

«ПОЛЬСЬКІ» ВІНИЩУВАЛЬНІ БАТАЛЬЙОНИ ПІД ЧАС РАДЯНІЗАЦІЇ
ГАЛИЧИНИ (ВЕСНА 1944 – ПОЧАТОК 1945 рр.) 89

Лариса ЯМПОЛЬСЬКА

МИКОЛАЇВСЬКИЙ МОРСЬКИЙ ДЕСАНТ ПІД КОМАНДУВАННЯМ
К.Ф. ОЛЬШАНСЬКОГО (25–28 БЕРЕЗНЯ 1944 р.): ПОДВИГ ЧИ ТРАГЕДІЯ МІФУ? 104

ОКУПАЦІЙНІ РЕЖИМИ

Владимир МАРТЫНЕНКО

«ДОБРО ПОЖАЛОВАТЬ В ГЕРМАНСКИЙ РЕЙХ!»: МАССОВЫЕ ЭВАКУАЦИИ
 НЕМЕЦКОГО НАСЕЛЕНИЯ ИЗ ЮЖНОЙ ЧАСТИ РЕЙХСКОМИССАРИАТА
 «УКРАИНА» В 1943–1944 гг. 120

Юрій СКРИПНИЧЕНКО

ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ЩОДО ОСІБ ЄВРЕЙСЬКОЇ
 НАЦІОНАЛЬНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВЩИНИ В 1941–1943 рр. 136

ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Дмитро ОСТРОВИК

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
 ЩОДО ВОЇНІВ-«АФГАНЦІВ» В УКРАЇНІ 1979–1991 рр. 150

ВІЙСЬКОВЕ НЕКРОПОЛЕЗНАВСТВО

Володимир РУГАЛЬ

БРАТСЬКА МОГИЛА НА БОРТНИЦЬКОМУ КЛАДОВИЩІ м. КИЄВА 171

Наталя ФІЛАТОВА

КИЇВСЬКІ НЕКРОПОЛІ КОМБАНТІВ 1-ї ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ОКРЕМОЇ
 БРИГАДИ ТА 1-го ПОЛЬСЬКОГО ОКРЕМОГО ЗЕНІТНО-АРТИЛЕРІЙСЬКОГО
 ДИВІЗІОНУ 190

РЕЕКСПОЗИЦІЙНІ ВИКЛИКИ

Наталія ГАМАРНИК

ВИСТАВКИ-АПРОБАЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
 У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ЯК ВИКЛИК МАЙБУТНЬОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ 207

НАШІ АВТОРИ 222

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930(477)“1941/1944”:347.9(091)

© Олексій ГОНЧАРЕНКО

ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУЦІЙНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНА КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ, ЙОГО ВИДІВ ТА ОЗНАК У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Автор статті, проаналізувавши широке коло історіографічних джерел, намагається дати відповіді на інтерпретацію сучасними дослідниками такого складного явища окупаційної доби, як колабораціонізм, його види та ознаки. У роботі встановлено, що на сьогодні в історіографії відоме досить широке трактування терміна колабораціонізм та його конкретних проявів. Узагальнюючи погляди сучасних науковців, автор статті стверджує, що вони розуміють явище українського колабораціонізму переважно як вимушену чи добровільну співпрацю населення окупованої України з гітлерівцями в побутовій, економічній, культурній, адміністративній, військовій, військово-політичній та репресивно-каральній сферах.

У підходах до учасників колабораціонізму практично всі науковці зупиняються на критерії їхньої національної приналежності. У результаті – з'явилися український, білоруський, російський, німецький, кримськотатарський колабораціонізм.

У роботі висвітлюються й інші думки, відповідно до яких в основу використання терміна колабораціонізму покладається політичний критерій. Якщо у той час не існувало Української держави, то не існувало й самого колабораціонізму. А участь місцевого населення в різних формах комунікації з німецькою окупаційною адміністрацією трактується як співпраця в різних сферах функціонування тогочасного суспільства.

Зупиняється автор праці і на думці окремих авторів, здебільшого дослідників історії Голокосту, які вводять до наукового обігу термін «антиєврейська колаборація», але не дають жодного ґрунтовного пояснення необхідності його застосування. Натомість пропонується заради термінологічного узгодження поведінкових реакцій місцевого населення окупованої України використовувати ще радянський термін «пособництво».

Ключові слова: Друга світова війна, окупаційний режим, колабораціонізм, місцеве населення.

Термін колабораціонізму в його класичному розумінні виник у Франції в роки Другої світової війни й означав співпрацю населення або громадян держави з ворогом. У радянський період ця проблема належала до однієї із заборонених, адже у разі її активного вивчення ставилася під сумнів широко розповсюджена теза про морально-політичну єдність радянського суспільства. Питання співпраці з ворогом розглядалося здебільшого в контексті «зради Батьківщини» та «пособництва» і знайшло своє конкретне відображення в тогочасному радянському кримінальному законодавстві. У радянській історичній науці термін колабораціонізму вживався переважно для пояснення питання співпраці з гітлерівцями у військово-політичній сфері в країнах Західної Європи.

Лише на початку, точніше в середині 1990-х років, ця тематика почала активно розвиватися в Україні. Одним із перших вводить до наукового використання термін колабораціонізму О. Потильчак. Розглядаючи економічний колабораціонізм, вчений пропонує аналізувати цю проблему із врахуванням конкретної історичної ситуації та причин, що її породжують. Він вважає, що термін економічний колабораціонізм є умовним поняттям, а його головна ознака – господарська співпраця з окупаційною адміністрацією. Ця умовність викликана відсутністю чітких меж між різними проявами колабораціонізму. На думку дослідника, економічний колабораціонізм у його «українському варіанті» часто виходив із політичного, і навпаки – політична співпраця окремих кіл українського суспільства з нацистами у своїй основі часто мала економічні та соціальні чинники.

Розглядаючи причини співпраці місцевого населення з окупантами у господарській сфері, О. Потильчак доводить, що ці дії відбувалися вимушено через тиск загальної трудової повинності та життєвих обставин. Тому цих людей не можна віднести до колабораціоністів у повному розумінні цього слова. Натомість дослідник пропонує використовувати термін «вимушений» та «добровільний» колабораціонізм [1, 5, 17, 18].

Для М. Ковалю проблема колабораціонізму не стояла в центрі досліджень. Він торкається її лише контекстуально, згадуючи лише про певні соціальні стани, на які могли б опиратися окупанти. Вони вирішили виявити їх і «погратися в лібералізм». На роль політичних соратників окупантів зі слів М. Ковалю, претендували члени похідних груп ОУН, особливо у великих містах, таких як Київ, який вони планували перетворити на центр сепаратистського руху. Проте досить швидко гітлерівські спецслужби припинили діяльність Української Національної Ради у Києві та Громадський комітет у Харкові. Те ж саме сталося з Українською національною радою у Львові. Єдиною організацією, діяльність якої була дозволена, став Український центральний комітет. Ця організація розглядалася як засіб впливу на населення Галичини [2, 129–131]. В інших працях дослідник визначає колабораціонізм як досить поширене явище із власною соціальною та політичною базою [3, 25, 26; 4, 14].

Я. Грицак інтерпретує колабораціонізм як співпрацю населення завойованих держав з окупаційним режимом. Німецька окупація з її жорстоким режимом призвела до колабораціонізму в небачених досі масштабах. Для місцевого населення не стояло питання «колаборационувати чи не колаборационувати?», а як «вижити?». Колаборація лише збільшувала шанси на виживання. Міра колаборації визначалася не поневоленими народами, а панівною адміністрацією.

Я. Грицак називає види колабораціонізму – вимушений, добровільний та ідеологічний. Він зазначає, що навіть приречених на знищення євреїв примусили створити юденрати та поліцію для виконання німецьких розпоряджень, що стосувалися гетто. Колаборація не обов'язково означала солідарність з ідеологією та практикою фашизму.

Зупинившись на колабораціонізмі з ідеологічних міркувань, Я. Грицак зазначає, що в українському варіанті цей вид колабораціонізму не мав домінантного місця. Дослідник погоджується з думкою Джона Армстронга, який дійшов висновку, що український колабораціонізм є найбільш чітко вираженим прикладом переважання етнічних мотивів.

Український колабораціонізм, на думку Я. Грицака, мав ще й територіальний вимір. З його слів, єдиною частиною України, де німці справді заохочували колаборацію, стала Галичина. Але й тут він мав досить умовний характер, оскільки для західних українців ні Польща, ні СРСР не були «своєю країною». Колаборація здійснювалася через формування військових частин та участь в органах окупаційної адміністрації [5, 232–234].

О. Лисенко та І. Муковський підходять до визначення колабораціонізму більш зважено й обережно, зазначаючи, що якщо взяти за основу буквально значення цього терміна, то він, безумовно, характеризуватиме всіх, хто так чи інакше, безпосередньо чи опосередковано сприяв Третьому райху. Дослідники зазначають, що все ще не вдалося досягти єдиного розуміння цього поняття, яке відображає це неоднозначне й багатогранне явище як з етичного, політичного, так і з чисто юридичного боку. Водночас вони пропонують розглядати цю проблему з погляду змісту колабораціонізму: розрізнити участь людей у суто військових формуваннях і українських поліцейських відділах, які безпосередньо брали участь у каральних акціях. Обидва дослідники стоять на позиції, яка спростовує чорно-білі оцінки, навішування ярликів, ідеологічну «гальванізацію» складних історичних процесів.

Що стосується конкретного змісту колабораціонізму, то дослідники відповідно до специфіки своєї праці зупиняються на військових та поліційних формуваннях, створених в окупованій Україні. Вони виділяють українські і неукраїнські військові угруповання, що виникли на базі політичних концепцій, і охоронно-вартові, допоміжні, спеціальні та поліційні підрозділи [6, 459, 460].

О. Романько вважає, що колабораціонізм – це «добровільна співпраця з нацистським військово-політичним керівництвом на території Німеччини або окупованих нею країн з метою встановлення чи укріплення нового

адміністративно-політичного режиму». Він виділяє політичний, адміністративний, військовий, економічний, культурний і побутовий різновиди колабораціонізму. Перші три види колабораціонізму були найактивнішими. На думку дослідника, радянський колабораціонізм був продовженням подій Громадянської війни 1918–1923 рр., а його передумовами стали особливості суспільно-політичного розвитку передвоєнного СРСР [7, 34].

В іншому виданні О. Романько доводить, що основною формою співпраці кримських татар з окупантами стали кримськотатарські мусульманські комітети. Він називає їх однією з форм пронимецьких колабораціоністських організацій. Так, відповідно до Статуту головною метою Сімферопольського мусульманського комітету визначалося сприяння німецькій окупаційній політиці в усіх напрямках її діяльності. Кожним із них займався відповідний структурний відділ комітету: 1) боротьби з бандитами (радянськими партизанами); 2) комплектування добровольчих формувань; 3) надання допомоги сім'ям добровольців; 4) пропаганди та агітації; 5) релігії. Усі інші районні комітети мали таку ж організаційну структуру і безпосередньо підпорядковувалися Сімферопольському комітету. Діяльність кримськотатарських комітетів дослідник кваліфікує як політичний колабораціонізм. У січні 1943 р. за погодженням із німецьким керівництвом було створено Кримськотатарський національний центр та визнано як єдиного представника інтересів кримськотатарського народу [8, 87–89, 97, 105].

В окупаційній історії Криму мало місце й загострення міжнаціональних відносин, зокрема між кримськими татарами і росіянами. Дійшло до того, що керівники Алуштинського та Бахчисарайського мусульманських комітетів звернулися до німецького керівництва з пропозицією знищення всіх росіян. Утім, останні ніяк не відреагували на ці плани [8, 186].

Зі створенням Російської визвольної армії генерала Власова ситуація в Криму почала змінюватися. Тепер окупанти намагалися не протиставляти одна одній різні національні групи, а навпаки – колабораціоністи з різних національних груп мали б співпрацювати. І справді, у рядах кримських частин Російської визвольної армії служили не тільки росіяни, а й кримські татари. Надалі військова співпраця колабораціоністів мала привести до співпраці політичної. Як зауважує О. Романько, у німців був план створення місцевого уряду, до складу якого мали увійти представники трьох найбільших національних груп Криму – росіян, українців та кримських татар [8, 187].

На ситуацію в Криму активно впливав і український фактор. Пов'язаний він із діяльністю похідних груп ОУН, частина яких таки змогла потрапити на півострів. Але єдиним досягненням українських націоналістів у Криму стало створення Українського комітету, до складу якого увійшли люди, не пов'язані з ОУН, які перебували під повним контролем німців. Сталося це 27 вересня 1942 р. Діяльність комітету перебувала переважно в культурній та економічних сферах. Порівняно пізнє створення цієї структури пояснюється недовірою німців, пов'язаною з активною діяльністю ОУН. Створення Українського комітету було

складовою частиною німецької політики, направленої на використання українського фактору на території Криму та використання українських добровольчих формувань у Вермахті та німецькій поліції [8, 200, 201].

На сьогодні найвідомішою вітчизняною дослідницею проблем колабораціонізму є Валентина Шайкан. То ж необхідно проаналізувати її погляди на проблему інституційного визначення проблеми колабораціонізму, його типів та конкретного змісту.

Колабораціонізм для В. Шайкан – це складне, неоднозначне соціально-психологічне та етичне явище-феномен, що виникає унаслідок взаємодії суб'єктів комунікативного процесу (населення окупованих держав з окупантами), тобто співпраці з ворогом в умовах окупаційного (гітлерівського режиму).

Саме явище колабораціонізму в Україні в роки Другої світової війни, як відзначає В. Шайкан, проявилось у широкому діапазоні: від побутового рівня до військових, економічних, культурних, адміністративних, індивідуально-політичних форм.

Колабораціонізм відтворив соціально-психологічну та етичну реальність у суспільстві під час кризи, а також спонукав та регулював поведінку певної частини населення, яке й так перебувало в стані конформності, і сприяв організації різних форм співпраці та стосунків з окупантами [9, 44].

Явище колабораціонізму, на думку Валентини та Валерія Шайкан, виявляється неоднозначно в усіх його аспектах: юридичному, політичному, етичному, ідеологічному. Колабораціонізм заохочувався і поширювався внаслідок дії навмисно створюваних гітлерівцями універсальних механізмів соціально-психологічного впливу на місцеве населення: наслідування, навіювання, зараження, переконання, залякування тощо. Необхідно розрізняти колабораціонізм націй, які мали власну державність напередодні Другої світової війни, і колабораціонізм тих націй, що її не мали. Українці опинилися між двох злочинних окупацій, і їм необхідно було обрати меншу за злочином [10, 372, 373]. Аналогічні думки дослідниця репрезентує і в інших публікаціях.

У монографії цієї авторки проблема визначення колабораціонізму набула більш окреслених і конкретних ознак. Визнаючи колабораціонізм як співпрацю з окупантами в різних сферах життя, дослідниця вважає, що його слід відрізняти від пособництва, яке також мало місце на теренах України.

За визначенням В. Шайкан, пособництво – це добровільне чи вимушене сприяння ворогові, його військовій або цивільній адміністрації у здійсненні військових, економічних, політичних, культурних заходів, спрямованих на укріплення окупаційного режиму. Дослідниця зазначає, що грані, які відрізняють ці поняття – надто тонкі й умовні та не завжди дають змогу чітко класифікувати ті чи інші дії людей під час окупації.

Щодо трудової діяльності більшості пересічних робітників, селян, службовців, які через різні обставини залишилися на окупованій території, то В. Шайкан вважає, що ці дії не можна віднести ні до колабораціонізму, ні до пособництва,

оскільки вона не була пов'язана з будь-якими злочинами та була цілком спрямована на виживання в умовах жорстокого окупаційного режиму.

Колабораціонізм, на думку В. Шайкан, був цілком закономірним явищем в умовах гітлерівської окупації. Він виник не як прояв нацистської ідеології, а як несприйняття більшовизму, як засіб самозбереження і результат адаптації населення до екзистенційних, екстремальних умов війни та окупації. Найбільшого поширення в різних формах цей феномен набув на початку і в перші роки війни, коли ситуація на німецько-радянському фронті складалася не на користь Червоної армії [11].

Досить спрощений підхід до визначення терміна колабораціонізму належить О. Гісему та О. Мартинюку. Як вважають ці автори, колабораціонізм – явище, притаманне періоду Другої світової війни, означає співпрацю урядів, окремих осіб з окупантами. При цьому вони виокремлюють колабораціонізм – економічний, політичний, військовий, релігійний. Тому й колабораціоністами, за означенням цих авторів, є особи, які співпрацювали з окупаційною владою [12, 37].

І. Дерейко, визначаючи походження терміна колабораціонізм, виходить із того, що нерівноправність партнерів і необхідність співпрацювати з окупантом своєї країни зумовила розрізнення термінів «співпраця» та «колабораціонізм» спочатку в суто агітаційних матеріалах країн антигітлерівської коаліції, а згодом і в історичній літературі. Для нього військовий колабораціонізм, який виник на Заході, завжди був наслідком колабораціонізму політичного.

Східні території, призначені для колонізації і позбавлені будь-яких надій на бодай маріонеткову державність у нацистській «Новій Європі», як зазначає І. Дерейко, не мали б виявляти занадто великої активності у співпраці з нацистським окупаційним режимом, і тим паче – у збройній боротьбі на боці Німеччини. Але, як зазначає автор монографії, сучасні дослідники нараховують від 1,5 до 2 млн колишніх громадян СРСР, які брали участь у різноманітних фронтових і допоміжних підрозділах німецьких збройних сил, з яких від 250 до 800 тис. були українцями.

Здебільшого І. Дерейко розглядає проблеми військового колабораціонізму, тобто участі українців та представників інших національностей, радянських військовополонених у місцевих формуваннях німецької армії та поліції РКУ. Дослідник встановлює, що національний склад колаборантів був неоднорідний – основну масу становило місцеве населення конкретних регіонів (українці, кримські татари, поляки, білоруси), траплялися також росіяни, кавказці, євреї тощо [13].

У подальших працях І. Дерейко визначає колабораціонізм як добровільну співпрацю (на противагу вимушеній праці) окремих груп чи прошарків населення окупованих територій з окупантами. Він називає такі види колабораціонізму: побутовий, адміністративний, економічний, військовий, політичний та військово-політичний.

Для окупованих європейських країн найбільш характерним був політичний та військово-політичний колабораціонізм, що виявлявся у створенні номінально незалежних урядів чи адміністративних інституцій, а також організації пронацистських рухів та партій. Збройні формування цих режимів виконували окупаційні функції на власній території, а також брали участь у військових діях.

І. Дерейко вважає, що на окупованих територіях СРСР набули поширення побутовий та військовий колабораціонізм, оскільки німецькою владою передбачувалися політичні рухи, також і пронимецькі [14, 440, 441].

На наш погляд таке визначення колабораціонізму, його змісту та видів є далеко не вичерпним і не враховує специфіку України. З поля зору дослідника «випали» структури, які намагалися співпрацювати з окупаційною адміністрацією в 1941 р., а також діяльність УЦК у Галичині, колабораціонізм учасників поліцейних формувань, створених під егідою ОУН, Т. Бульби-Боровця та ін. Не розрізняє дослідник і понять співпраці місцевого населення з окупаційною адміністрацією в адміністративній, господарській, економічній, культурно-освітній, релігійній сферах та колабораціонізму.

До формулювання терміна колабораціонізм, яке належить І. Дерейку, приєднується Т. Бородіна, яка додає, що в основі колабораціонізму лежали мотиви, що є загальними для окупованих теренів: ворожість до радянської влади (через репресії, розкуркулення тощо), меркантильні інтереси (заробітна плата, хабарництво, майно вбитих, отримання владних повноважень), співпраця з окупантами як стратегія виживання та ін.

За наявними дослідженнями, до колаборантів найчастіше належали такі соціальні групи: 1) інтелігенція (вчителі, лікарі, священники тощо); 2) репресовані та їхні родичі (силоміць колективізовані селяни або особи, чиї родичі стали жертвами політичних репресій); 3) асоціальні елементи (люди з кримінальним минулим, пияки, маргінали); 4) радянські військовополонені. Розрізняє дослідниця і українські формування, створені під егідою ОУН, і формування (формально «українські»), створені під контролем німецької військової адміністрації.

Водночас у тексті цієї дослідниці віднайдемо дещо суперечливі твердження. Наприклад, про те, що колабораціонізм та співпраця – дії службовців української допоміжної адміністрації та поліції, які забезпечували поточну діяльність окупаційного режиму. У цьому випадку терміни колабораціонізм та співпраця вона ототожнює [15, 54, 56, 57, 80].

Ю. Радченко підтримує визначення колабораціонізму, яке запропонував А. Скоробагатів. На його думку, слід класифікувати колаборацію на урядово-державну, соціально-побутову, культурну та військову. Під урядово-державною колаборацією розуміється створення владних структур з іноземних громадян на окупованих Німеччиною територіях та функціонування цих структур. Соціально-побутовою колаборацією Ю. Радченко називає співпрацю рядових громадян з окупантами. Прикладом такої співпраці можуть слугувати органи місцевого самоврядування (районні, міські, обласні, сільські управи). Культурна

колаборація притаманна країнам із германським населенням і не належить до окупованих районів СРСР. Термін «військова колаборація» означає організацію різноманітних воєнізованих формувань у військових та поліцейських структурах Третього райху. Тому для Ю. Радченка участь людей у роботі органів поліції є військовим колабораціонізмом [16, 179, 180].

В. Орлянський, досліджуючи феномен української колаборації, зазначає, що необхідно звернути увагу на європейську практику його вживання. Колаборація в роки Другої світової війни досить щільно в Європі стала асоціюватися з маріонетковим, близьким за ідеологічними ідеями й поглядами, урядом Норвегії під керуванням Квіслінга, який спирався на численну підтримку, однак усе ж меншу частину населення країни, тобто більшість населення активно або пасивно знаходила можливість з окупантами не співпрацювати. Зовсім протилежну картину поведінки населення ми можемо спостерігати на окупованій території СРСР. На території України не було маріонеткового політичного утворення, але було немало колабораціоністів – у такому контексті можна зрозуміти слова дослідника. «Багато рис української колаборації виходять за більшість параметрів європейського розуміння цього поняття, тому що ні в одній із країн, які стали жертвами гітлерівської агресії, не спостерігалось в такому обсязі морального розпаду у суспільстві, в армії, такого масового небажання населення захищати свою країну, такого різноманітного за формою прояву співробітництва з окупантами», – зазначає дослідник [17, 206, 207].

Цікаві міркування з приводу особливостей колаборації в Україні наводять І. Патриляк та М. Боровик. На їхню думку, незаперечним фактом є те, що частина українців, які пішла на співпрацю з німецьким окупаційним режимом, діяла відверто на шкоду своїм співгромадянам, брала участь у каральних акціях проти мирного населення, у знищенні єврейських гетто. Але саме поняття колабораціонізму щодо українців може бути застосоване лише умовно, з цілою низкою застережень. Вчені пропонують характеризувати український колабораціонізм як колабораціонізмopodobне явище, яке виникло внаслідок бездержавного існування українського народу й було значною мірою спричинене моральною дезінтеграцією населення, здійсненою комуністами й нацистами. Масштаби цього явища в Україні визначалися також жорстокістю окупаційного режиму. Для багатьох учасників німецьких добровольчих допоміжних формувань це було лише справою особистого виживання і дуже часто не мало жодного політичного чи ідеологічного підґрунтя [18].

В іншій праці ці ж автори спільно з А. Слюсаренко доходять висновку, що колабораціонізм в Україні проявився в широкому діапазоні – від побутового рівня до адміністративної та військової співпраці. Він мав різний характер – добровільної співпраці з нацистами з політичних чи ідеологічних переконань, вимушеної тривалої або вимушеної епізодичної співпраці з гітлерівцями та їхніми союзниками. Дослідники виділяють побутовий, економічний, адміністративний, культурний та військовий колабораціонізм [19, 148, 149].

В. Дзьобак вважає, що через відсутність до війни Української держави колабораціонізм в Україні не мав класичного західноєвропейського характеру. Тому він поділяє його на приватний і державний.

В інтерпретації В. Дзьобака характерними ознаками державного колабораціонізму є: наявність уряду або ерзацдержавного утворення, визнаного державами Осі та принаймні однією або декількома нейтральними державами, з яким окупаційна влада підписала угоду про співпрацю; підлеглість цього уряду чи ерзацдержавного утворення німецькому уряду або якомусь із урядів держав Осі; спільна участь у реалізації нацистських окупаційних планів.

Визначаючи поняття «приватний колабораціонізм», В. Дзьобак використав міркування дослідниці Валентини Шайкан, яка охарактеризувала його як «складне, неоднозначне соціально-психологічне та етичне явище-феномен, що виникає в результаті взаємодії суб'єктів комунікативного процесу (населення окупованих держав з окупантами), тобто співпраці з ворогом в умовах окупаційного (гітлерівського) режиму. Це явище в Україні в роки Другої світової війни проявилось в широкому діапазоні: від побутового рівня до військових, економічних, культурних, адміністративних, індивідуально-політичних форм».

До вищесказаного В. Дзьобак додає, що приватний колабораціонізм різних виявів мав як ідейний, так і безідейний характер. Частина громадян співпрацювала з німцями відповідно до якихось політичних концепцій, а частина – без таких концепцій [20, 254].

Розглядаючи прояви колабораціонізму на Поділлі, С. Гальчак, досить поверхово розглянувши умови, на основі яких виник цей феномен, поділяє його прояви в досить широкому діапазоні: побутовому, військовому, економічному, культурному, адміністративному, індивідуально-політичному. Щоправда, автор публікації так і не пояснив особливостей індивідуально-політичного колабораціонізму.

Нам так і незрозуміло, на підставі чого С. Гальчак стверджує, що особливо колабораціонізм проявився після переходу української допоміжної адміністрації під повний контроль німецького цивільного управління, коли значна кількість управлінців і поліції ступила на шлях співпраці з нацистським режимом у реалізації людиноненависницької політики [21, 210]. На наш погляд, українська допоміжна адміністрація і так перебувала під повним контролем німецької влади. Можливим винятком із цього правила є досить короткий період часу, коли місцева адміністрація перебувала в зоні впливу ОУН. Але й тоді дозволи на створення цих органів влади віддавало німецьке керівництво або ж німці санкціонували вже здійснені націоналістами акти виборів місцевих адміністрацій.

У реконструкціях В. Хвіст до наукового обігу вводить термін кримськотатарський колабораціонізм. Дослідниця вважає, що в усі повоєнні роки в радянській історіографії стверджувалося, що народи, які перебували на території, окупованій фашистами, є зрадниками. Як на наш погляд, в реальному змісті радянської історіографії таких тез ніколи не було.

В. Хвіст є досить прямолінійною у своїх судженнях. Для неї колабораціонізм є «гріхом» та «зрадою». Водночас вона виділяє три аспекти колабораціонізму: політичний, військовий та економічний. У досить незрілому із професійного погляду тексті дослідниця пише, що «саме на політичний аспект співпраці з окупантами тепер багато хто робить наголос, підкреслюючи, що кримське населення радісно зустріло німецькі війська, вбачаючи в них своїх визволителів. Тому люди охоче працювали на «новий порядок». Але німці своєю поведінкою відштовхнули від себе спочатку політично активні кола, а згодом і широкі верстви населення».

У тексті міститься ще одна досить «цікава» думка, яка стосується того факту, що в різних окупаційних установах працювали місцеві жителі, але немає ніяких підстав вважати, що вони співпрацювали з фашистами.

Отже, для В.Хвіст колабораціонізм має три сегменти: політичний, військовий та економічний, а в синонімічному звучанні означає «зраду», «гріх» та «співробітництво», хоч вона не пояснює інших моделей поведінки людей, котрі опинилися в окупації [22].

На думку Віктора Шайкана, в окупованій Україні набув певного поширення і польський колабораціонізм. Найширшого застосування колабораціонізм поляків дістав у військовій та адміністративній сферах. Найбільш рельєфно він проявився на теренах генеральної округи «Волинь та Поділля» і був інспірований діями гітлерівців, які провокували протистояння між поляками та українцями, і в різні періоди окупації давали певні переваги тій чи іншій національній категорії місцевого населення. Отже, польський колабораціонізм на західноукраїнських землях був спровокований не стільки німецьким терором і репресіями, скільки намаганнями поляків зберегти свій контроль над відповідними територіями України [23, 253].

В. Бондаренко зараховує учасників українського вільнокозацького руху до військово-політичного колабораціонізму. Ці формування створювалися на завершальному періоді війни. Вільнокозацький рух наприкінці війни розколовся на дві частини. Перша підтримала Український національний комітет на чолі з П. Шандруком і ввійшла до складу УНА. Друга продовжувала підтримувати ідею «Казакії» і намагалася створити колабораціоністські частини у складі формувань Дону, Кубані і Терекі [24].

Дещо інші підходи до визначення проблеми колабораціонізму пропонує З. Польова. Проаналізувавши погляди західних та вітчизняних дослідників, вона не пропонує власного визначення колабораціонізму, але зазначає, що мотивація колаборантів охоплювала на політичному рівні такі аспекти, як етнічну ненависть, настрої антикомунізму, антисемітські переконання, а на неполітичному – опортунізм, дефетизм та прагнення вижити. Доцільно наголосити, що колабораціонізм набував як форми добровільної співпраці населення з окупантами, так і примусової, яка, зокрема, стосувалася радянських військовополонених. В окрему категорію колаборантів виокремлені ті українці, які служили в

німецьких охоронних і будівельних структурах. Ці структури німці створювали без досягнення політичних домовленостей.

Чинники, які звужували чисельність колаборантів серед українців, охоплювали відразу та розчарування через жорстокість німецьких окупантів, страх перед радянськими репресіями і контрзаходами українського націоналістичного підпілля [25, 253].

Не можемо обійти увагою працю А. Боляновського, у центрі якої перебувають проблеми військового та військово-політичного колабораціонізму. Проте автор роботи взагалі уникає вживання терміна колабораціонізму. Але у змісті праці дослідника міститься немало сюжетів, пов'язаних з участю українців у збройних формуваннях Німеччини. Українські політичні угруповання, перебуваючи в еміграції, відстоювали ідею використання Німеччини задля відновлення Української держави. Це стосується не лише ОУН, а й інших політичних груп – зокрема гетьмана П. Скоропадського. Їхні ідеї знайшли певну реакцію серед німецьких військових, які, утім, обійшли своєю увагою еміграційний уряд УНР та прибічників гетьмана, зосередившись на контактах з ОУН. У результаті було отримано дозвіл на створення окремої західноукраїнської військової формації під назвою Український легіон. У складі німецької армії перебувала й частина прибічників як еміграційного уряду УНР, так і П. Скоропадського.

Водночас, готуючись до війни проти СРСР, німецькі військово командування вперто відмовлялося від ідеї створення української армії, допускаючи можливість формування допоміжних військових підрозділів. Проте в результаті контактів з ОУН(б) було ухвалено рішення про створення Українського легіону. Дозвіл на це віддав В. Канаріс. У результаті були сформовані батальйони «Нахтігаль» та «Роланд».

Немало українців, які мешкали в Німеччині та Генерал-губернаторстві, було призвано до напіввійськових формацій, а саме охоронних та будівельних підрозділів. Здійснювалися ці заходи в, так би мовити, індивідуальному порядку.

З ініціативою створення українських військових формацій виступали і представники ОУН(м). Вони ініціювали об'єднання всіх українських військових і створили для цього координаційний центр – Українську Генеральну Раду Комбатантів (УГРК), до складу якої увійшов переважно вищий офіцерський склад колишньої армії УНР. У результаті контактів із військовими було ухвалено рішення про створення ще однієї української формації під назвою «Пума».

Після розпуску всіх цих військових формувань лідери ОУН, інших націоналістично орієнтованих структур не втрачали надії на відновлення відповідної співпраці з Вермахтом і неодноразово висловлювали свої наміри щодо створення українських військових частин.

Утім, німецьке командування було змушене створювати допоміжні добровольчі формування, які виконували відповідні завдання у складі Вермахту та поліційних служб.

Окрема сторінка у книзі А. Боляновського присвячена військово-політичному колабораціонізму, а саме: створенню дивізії СС «Галичина», українським національним формуванням у складі Вермахту.

Незважаючи на відсутність будь-якого вживання терміна колабораціонізм у цій книзі, її автор цілком аргументовано стверджує, що в роки Другої світової війни для багатьох народів Європи, Далекого Сходу й Азії, позбавлених окупантами власної державності, були доволі типовими розрахунки на створення своїх легіонів у складі збройних сил воюючих сторін – відповідно Німеччини, чи СРСР, чи Великої Британії. При цьому державу, під егідою якої формували національні частини, розглядали як імовірного союзника в боротьбі за визволення. Українці прагнули стати не об'єктом, а суб'єктом політики, і для актуалізації їх національного питання була потрібна власна збройна сила [26, 24, 26, 45, 46, 61, 81].

Т. Пастушенко розглядаючи проблеми залучення оstarбайтерів з України до праці в Третньому райху, не використовує терміна «економічний колабораціонізм», але зазначає про існування такого аспекту проблеми, як «добровільність» подібних дій частини людей. Вона наголошує, що застосування принципу «добровільності» потрапило і в українське законодавство. У цьому випадку люди втрачали право на відповідні фінансові виплати, а за радянських часів взагалі розглядалися як зрадники Батьківщини, які поїхали працювати на ворога. Але, на думку дослідниці, до критерію «добровільності» потрібно підходити досить обережно, адже умови життя в окупованій Україні мали такий характер, що навіть виїзд без прямого адміністративного примусу був спричинений економічними причинами, тобто як необхідність виживання, розв'язання безвихідної ситуації. Певну роль зіграла й потужна агітаційна кампанія. Тому частина населення пов'язала своє найближче майбутнє з роботою на чужині [27, 46, 48].

Т. Вронська, розглядаючи проблеми співпраці місцевого населення з окупаційною владою, інтерпретує кваліфікації цих дій радянською владою. У тексті роботи термін «колабораціонізм» відсутній. Дослідниця встановила, що співпраця місцевого населення з окупантами визначалася тогочасним радянським законодавством як «пособництво». Радянська Феміда користувалася категоричністю суджень та радикалізмом карально-репресивних заходів. Співпраця з ворогом (як найтяжчий злочин воєнної доби) розглядалася як скоєння за «обтяжливих обставин» і передбачала максимальне покарання. Радянські спецслужби прагнули вжити якомога суворіших заходів до широкого кола осіб, які тим або іншим чином були причетні до функціонування окупаційних органів влади та навіть її господарських установ. Те ж саме стосувалося й членів родин осіб, які співпрацювали з окупаційною владою. У радянському законодавстві також використовувалися терміни «зрадник», «зрадники Батьківщини», «ставленик», «запроданець», «поплічник», «посіпака».

Термін «співпраця», як встановлює Т. Вронська, трактувався радянською Фемідою досить широко. «Службою німецько-фашистським загарбникам» вважалася не лише безпосередня ініціативна робота в адміністративних органах

окупантів, а й дуже широка палітра інших видів діяльності пересічних громадян на всіх посадах і робочих місцях установ та закладів, що функціонували на захопленій території.

Аналізуючи радянські законодавчі акти, Т. Вронська вважає, що осіб, які співпрацювали з німцями, варто поділити на кілька груп. До однієї з них можна зарахувати громадян, які цілком свідомо, за своїми переконаннями перейшли в табір ворога з метою реалізувати свої політичні погляди, помститися режиму, що свого часу покарав їх, позбавив майна, пільг, соціального статусу тощо. До іншої групи належать кримінальні, люмпенізовані елементи, яким через відсутність будь-яких переконань було байдуже, кому служити, щоб від кого отримувати платню. Ще одну групу громадян з-поміж цивільного населення становили ті, хто за об'єктивних обставин (таких як нестатки, голод, відсутність житла, та й, зрештою, багатьох інших, спричинених війною, факторів), змушені були проти свого бажання йти на «змову з совістю». Були і такі, хто співпрацював з окупантами за завданням НКВС, розвідувальних армійських органів [28, 92, 93].

Відзначимо ще одну тенденцію, яка проявляється у справі інтерпретації самого поняття та змісту колабораціонізму. На сьогодні фактично в окрему субдисципліну досліджень виділена участь колаборантів та відповідних військово-поліційних, адміністративно-територіальних формувань у Голокості. Для прикладу проаналізуємо позицію А. Ухача. По-перше, він вводить поняття «місцевий колабораціонізм», так і не пояснюючи необхідність застосування саме такого територіального критерію. По-друге, проаналізувавши відомі йому підходи, науковець виділяє два типи колабораціонізму, а саме: політичний та функціональний. Останній мав місце в окупованій Україні. Серед функцій, що їх зобов'язані були виконувати місцеві колаборанти, була і співучасть у здійсненні нацистського насилля, зокрема й Голокосту. Виявлялася вона в різних формах – від поширення антисемітської пропаганди до безпосередньої участі у вбивствах. По-третє, для А. Ухача колаборанти – це ті, хто взяв активну участь у переслідуванні євреїв. По-четверте, сам колабораціонізм людини не означав її автоматичної участі у здійсненні Голокосту. Були колаборанти, які допомагали євреям. По-п'яте, намагаючись кваліфікувати антиєврейські дії тих, хто не належав до колаборантів, він називає їх «місцевими винуватцями Голокосту». Ці люди брали участь у вбивствах євреїв, доносили владі про їх місцезнаходження, грабували майно тощо [29, 46].

Ще в 1990-х роках у низці праць, присвячених проблемам Голокосту, несподівано вводиться досить специфічний термін «антиєврейська колаборація». Вводить її Ю. Ляховицький, який заявляє, що специфічною (на відміну від країн Західної Європи) особливістю єврейського Голокосту в Україні була активна антиєврейська колаборація українських національно-орієнтованих структур на фоні негативного ставлення місцевого населення до євреїв [30]. Проте жодного теоретичного аналізу терміна «антиєврейська колаборація» в цій публіцистичній статті, виголошеній на науковій конференції, проведено не було. Але

непоміченою ця дефініція таки не залишилась. Так, у явищі колабораціонізму в контексті подій Голокосту намагався розібратися А. Подольський, який прагнув дати відповідь на питання: у чому ж конкретно проявлялась колаборація неєврейського населення України у здійсненні Голокосту, у яких формах вона існувала і проявлялась? На наш погляд, питання поставлено не зовсім коректно, адже аналіз проблеми колабораціонізму як суспільно-політичного явища не можна обмежувати виключно ставленням (позитивним або негативним) місцевого соціуму до «єврейського питання» періоду німецької окупації України.

Варто зупинитися на трьох позиціях цього дослідника. По-перше, він відзначає, що участь місцевого населення в роботі підрозділів української допоміжної поліції, сформованої здебільшого з добровольців, – стала однією із форм колабораціонізму.

По-друге, до ще одієї форми колабораціонізму А. Подольський зачисляє стихійні погроми і вбивства євреїв місцевим неєврейським населенням, часто ініційованих і, безумовно, підтримуваних нацистами. На теренах Галичини від рук місцевого населення, яке перебувало під сильним впливом антисемітських постулатів нацистської пропаганди, у межах «акцій помсти» загинули тисячі євреїв.

У нас виникає низка заперечень із приводу зазначеного. Які організаційно-правові форми співпраці місцевого населення з нацистами у справі вбивств і переслідувань євреїв відомі А. Подольському? Звісно, що жодних, адже їх насправді таки не було. Як на наш погляд, у цьому випадку вартувало б використовувати ще радянське означення «гітлерівські пособники» або ж кваліфікувати їх як типові дії, котрі мають ознаки злочину. Усе ж історична наука має користуватися певним понятійно-термінологічним апаратом, а не підходами публіцистичного рівня.

По-третє, невіддільною формою колабораціонізму стала участь українських національних формувань у складі військ СС та Вермахту. Звісно, що це мало місце, але А. Подольський не згадує про поліційні батальйони зразка 1942 р., які часто брали участь у винищенні євреїв. Не маємо жодної згадки і про регіональні прояви колабораціонізму у Криму (кримськотатарські поліційні формування), аналогічні підрозділи сформовані з етнічних німців у Південній Україні.

Не обійшов увагою А. Подольський і позицію ОУН та УПА у «єврейському питанні». Політична співпраця цих структур із нацистською адміністрацією в 1941–1944 рр. фактично була відсутня або мінімальна, на рівні обіцянок чи декларацій. Він відзначає той факт, що в окупованій Україні не були створені маріонеткові режими, але чомусь не враховує того, що все ж від рук загонів УПА загинула певна частина євреїв, які переховувалися від переслідувань нацистів. А ті ж антиєврейські (разом з антирадянськими) виступи західноукраїнського селянства могли бути з легкістю інспіровані пропагандою чи прямою вказівкою місцевих лідерів ОУН [31].

Із логіки А. Подольського напрашується висновок, що якщо в Україні не було створено маріонеткового режиму, то й не існувало факту колабораціонізму з боку ОУН. А участь місцевого населення в різних формах переслідувань євреїв фактично інтерпретується як колабораціонізм. Позиція не зовсім зрозуміла, і має стосунок радше до публіцистики, аніж до академічного дослідження. Зазначимо існування й інших думок, зокрема І. Шупака, який із цього приводу зазначає, що проблемам колаборації на теренах України присвячено чимало робіт, у яких співпраця з окупантами у знищенні єврейського населення розглядається як один з аспектів колаборації. Знищення сотень тисяч євреїв нацистами було б неможливим без підтримки цих акцій поплічниками гітлерівців з боку місцевого населення та відносної байдужості більшості цього населення [32, 413]. Отже, дослідник вважає за необхідність називати осіб, які співпрацювали з нацистами у справі винищення євреїв, поплічниками, але аж ніяк не колабораціоністами.

Декілька думок щодо проблеми колаборації українців із окупантами висловила Ж. Ковба. Вона зазначає, що:

1. Українці не мали власної держави і як етнос увійшли до радянської, а через неї і зарубіжної історіографії, переважно як радянський народ, а західні – як націоналісти-українці, бандерівці-українці.

2. Проблема колаборації саме етнічних українців ще й нині недостатньо досліджена, натомість нагромадилися фактографічні неточності, політичні міфи, стереотипи.

3. Необхідно визнати, що за обох тоталітарних режимах – радянського і фашистського – українці перебували в умовах небачено жорстокої безвиході, їхня поведінка зумовлювалася не лише відсутністю політичних, національних свобод, а й загрозою фізичного винищення.

4. Колаборація на окупованих фашистами територіях визначалася не бажаннями українців, а німецькою інституціональною владою (Гітлер був проти того, щоб слов'янам, в зокрема й українцям, давати зброю) і німецькою окупаційною адміністрацією (дозвіл у Галичині мати українську допоміжну поліцію чи формувати з українців охоронні, трудові підрозділи).

5. Не можна говорити про колаборацію українців як етносу, бо до різних форм співпраці з окупантами вдавалися окремі маргінальні групи місцевого населення [33, 47].

«Незручну» для сучасної єврейської спільноти проблему висвітлює В. Шайкан. Якщо більшість дослідників зображують євреїв виключно жертвами окупантів, то авторка монографії намагається показати співпрацю частини євреїв із окупантами в створених юденратах та єврейській поліції. Отож, вона входить у проблему стосунків між самою єврейською спільнотою, а не з зовнішнім світом, який їх оточував.

В. Шайкан не відмовляється від зображення сюжетів масових жертв євреїв й конкретизує цей аспект діяльності окупантів, але водночас зображує юденрати як знаряддя політики гітлерівців. До головних причин виникнення єврейського

колабораціонізму дослідниця зараховує антирадянські настрої серед єврейської інтелігенції, ремісників, страх перед геноцидом, бажання вижити за будь-яку ціну, особливо, врятувати життя молоді [11].

Час від часу проблема колабораціонізму обговорюється на конференціях, інших наукових заходах. Так, 15 листопада 2018 р. у Києві відбувся семінар «Голокост: факти, меморіалізація, уроки», організований United States Holocaust Memorial Museum та UNESCO спільно з Меморіальним Центром Голокосту «Бабин Яр». Під час проведення цього наукового заходу обговорювалася, зокрема, «легітимність» вживання терміна «колаборація» стосовно співпраці частини українців та певних організацій з окупаційним режимом. Проф. В. Гриневич під час глибокого теоретичного аналізу проблеми піддав сумніву «легітимність» вживання терміна «колаборація» до подій та явищ на окупованій території України, зауважив особливості співіснування з німецькими окупантами в Східній Європі, звернувши увагу на імперіалістичний характер Другої світової війни (на певних етапах); становищі колоній імперій. А от І. Щупак у своєму виступі запропонував у визначенні колаборації звертати увагу на наявність дій, спрямованих на підтримку репресивного характеру окупаційного режиму та здійснення ним геноциду; добровільність співпраці з окупантами (чи примус до співпраці); мотивацію співпраці з окупантами тощо [34, 8].

Отже, на сьогодні маємо досить широке трактування терміна «колабораціонізм» та його конкретних проявів. Узагальнюючи погляди сучасних науковців, можемо стверджувати, що український колабораціонізм – це вимушена чи добровільна співпраця населення окупованої України з гітлерівцями в побутовій, економічній, культурній, адміністративній, військовій, військово-політичній та репресивно-каральній сферах.

У підходах до учасників колабораціонізму практично всі науковці зупиняються на критерії їхньої національної приналежності. У результаті – з'явилися український, білоруський, російський, німецький, кримськотатарський колабораціонізм.

Відомі й інші думки, відповідно до яких в основу використання терміна колабораціонізм покладається політичний критерій. Якщо у той час не існувало Української держави, то не існувало й самого колабораціонізму. А участь місцевого населення в різних формах комунікації з німецькою окупаційною адміністрацією трактується як співпраця у різних сферах функціонування тогочасного суспільства.

Окремі автори, здебільшого дослідники історії Голокосту, вводять до наукового обігу термін «антиєврейська колаборація», але не дають жодного ґрунтовного пояснення необхідності його застосування. З таким же успіхом можна вводити терміни «антирадянський чи антибільшовицький», «антипольський чи антиукраїнський» колабораціонізм. На наш погляд, заради термінологічного узгодження поведінкових реакцій місцевого населення окупованої України в цьому випадку було б доцільним використовувати ще радянський термін – «пособництво».

Джерела та література:

1. Потильчак О.В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944). – К.: УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1997. – 29 с.
2. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М.В. Коваль. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
3. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.). Історіософські нотатки / М.В. Коваль. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 76 с.
4. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 3–21.
5. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: [навч. посібник]. – Київ: Генеза, 1996. – 360 с.
6. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах другої світової війни / За ред. В.Д. Конашевича. – К.: Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1996. – 568 с.
7. Романько О.В. Крым в период немецкой оккупации. Национальные отношения, коллаборационизм и партизанское движение. 1941–1944. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2014. – 414 с.
8. Романько О.В. Немецкая оккупационная политика на территории Крыма и национальный вопрос (1941–1944) / О.В. Романько. – Симферополь: Антиква, 2009. – 272 с.
9. Шайкан Валентина. Колабораціонізм в Україні у роки Другої світової війни: причин виникнення, особливості, масштаби / Валентина Шайкан // Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С. 44–51.
10. Шайкан Валентина, Шайкан Валентин. Ідеологічні рудименти і український національно-визвольний рух / Валентина Шайкан, Валентин Шайкан // Друга світова війна і доля народів України: матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – С. 369–380.
11. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.
12. Гісем О.В., Мартинюк О.О. Голокост в Україні (1941–1944): Словник-довідник. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – К.: Сфера, 2007. – 100 с.
13. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). / І. Дерейко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2012. – 174 с.
14. Дерейко І. Колабораціонізм, поняття / І. Дерейко // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка–Ком / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. // НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – 528 с.
15. Бородіна Т. Стратегії поведінки місцевого населення Полтавщини під час Голокосту (1941–1943) / Т. Бородіна // Голокост і сучасність. – № 1 (15). – 2017. – С. 39–80.
16. Радченко Ю. Украинская вспомогательная полиция и Холокост в городе Золочев Харьковской области / Ю. Радченко // Тирош – труды по иудаике. – Вып. 11. – М., 2011. – С. 178–192.
17. Орлянський В.С. Деякі особливості української колаборації в роки Другої світової війни / В.С. Орлянський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIX: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. – С. 205–212.

18. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / [І.К. Патриляк, М.А. Боровик]. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010.
19. Слюсаренко А.Г., Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів. – К., 2009. – 447 с.
20. Дзьобак В. Порівняльна характеристика колаборації населення Росії й України в роки радянсько-німецької війни / В. Дзьобак // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 252–276.
21. Гальчак С. Прояви колабораціонізму на Поділлі в роки нацистської окупації краю / С. Гальчак // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2017. – С. 209–213.
22. Хвіст В. Кримсько-татарський колабораціонізм в роки Другої світової війни: сучасне бачення / В. Хвіст // Вісник аграрної історії. – № 11–12. – 2005. – С. 114–120.
23. Шайкан Віктор Польський колабораціонізм на теренах України як засіб боротьби проти сталінського режиму / Віктор Шайкан // Історія слов'янських народів: дослідження актуальних проблем. Вип. 8: Україна і Польща в горнилі Другої світової війни. (До 60-річчя перемоги над фашизмом). Відповідальні редактори П.М. Чернега і Г.В. Стрельський. Зб. наук. праць. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – С. 248–258.
24. Бондаренко В. Українське вільне козацтво на завершальному етапі Другої світової війни (1944–1945 рр.) / В. Бондаренко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2014. – Вип. 1 (1). – С. 83–86.
25. Польова З. Порівняння методологічних підходів до осмислення проблем колабораціонізму та опору / З. Польова // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 24: Український визвольний рух середини ХХ століття в контексті суспільно-політичних ідей, подій та обставин / [гол. редкол. Микола Литвин, упоряд. і наук. ред. Михайло Романюк, Олександра Стасюк]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2014. – С. 247–254.
26. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / Львівський національний університет ім. Івана Франка, Канадський інститут українських студій Альбертського університету. – Львів, 2003. – 686 с.
27. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / Т.В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с.
28. Вронська Т. Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни / Т. Вронська // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 88–97.
29. Усач А. Місцеві колаборанти та Голокост в Україні: перспективи і виклики дослідження / А. Усач // Українське суспільство і пам'ять про Голокост: наукові та освітні аспекти (Вибрані доповіді ІХ і Х круглих столів до Міжнародного дня пам'яті жертв Голокосту) / Редкол.: А. Подольський, С. Осіпчук. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. – 108 с. – С. 41–48.
30. Ляховицький Ю. Катастрофа: как ее хотят видеть на Украине / Ю. Ляховицький // 1-е Запорожские чтения «Еврейское население Юга Украины» 29–30 мая 1997 г. Доклады и сообщения. – Запорожье: Этта-Пресс. – С. 44–71.

31. Подольский А. Проблема коллаборации на Украине в период Холокоста: некоторые аспекты исследования и историография / А. Подольский // Друга світова війна і доля народів України: матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – С. 381–392.
32. Щупак І. Трагедія євреїв України / І. Щупак // Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Даниленко та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: О.Г. Аркуша, В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський та ін.]. – К.: Ніка-Центр, 2012. – С. 402–424.
33. Ковба Ж. Коллаборація українців і долі євреїв на теренах України періоду другої світової війни / Ж. Ковба // Запорожские еврейские чтения. – Вып. 4. – Запорожье: Диво, 2000. – С. 33–49.
34. Науково-практичний семінар «Голокост: факти, меморіалізація, уроки» // Вісник Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума». – № 178. – Листопад. – 2018. – 16 с.

© Алексей ГОНЧАРЕНКО

ПРОБЛЕМЫ ИНСТИТУЦИОННОГО ОБОЗНАЧЕНИЯ ТЕРМИНА КОЛЛАБОРАЦИОНИЗМА, ЕГО ВИДОВ И ПРИЗНАКОВ В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Автор статьи, проанализировав широкое количество историографических источников, стремится дать ответы на интерпретации современными исследователями такого сложного явления оккупационного периода, как коллаборационизм, его виды и признаки. В работе установлено, что на сегодня в историографии существует довольно широкая трактовка термина коллаборационизм и его конкретных проявлений. Обобщая подходы современных ученых, автор статьи утверждает, что в основном они понимают явление украинского коллаборационизма как принужденное или добровольное сотрудничество населения оккупированной Украины с гитлеровцами в бытовой, культурной, экономической, административной, военной, политической, военно-политической и репрессивно-карательной сферах.

В подходах к участникам коллаборационизма практически все исследователи останавливаются на их национальности. В результате – появились украинский, белорусский, российский, немецкий, крымско-татарский коллаборационизм.

В работе выделяются и другие подходы, в соответствии с которыми в основу использования термина коллаборационизма возлагается политический критерий. Если в то время не существовало Украинского государства, то не существовало и самого коллаборационизма. А участие местного населения в разных формах коммуникации с немецкой оккупационной администрацией рассматривается как сотрудничество в разных сферах функционирования тогдашнего общества.

Останавливается автор статьи на позиции некоторых исследователей, в основном изучающих события Холокоста, которые вводят в научный обиход термин «антиеврейская коллаборация», но не предоставляют аргументов его применения.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, оккупационный режим, коллаборационизм, местное население.*

© **Aleksej HONCHARENKO**

THE PROBLEMS OF INSTITUTIONAL DETERMINATION OF THE TERM OF COLLABORATION, ITS SPECIES AND SIGNS IN MODERN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY

The author of the article, having analyzed a wide range of historiographic sources, is trying to respond to the interpretation by modern researchers of such a complex phenomenon of the occupation day as collaborationism, its types and characteristics. It was found that today in historiography there is a rather broad interpretation of the term collaborationism and its specific manifestations. Summarizing the views of modern scientists, the author of the article argues that they mainly understand the phenomenon of Ukrainian collaborationism as forced or voluntary cooperation of the population of occupied Ukraine with the Nazis in everyday, economic, cultural, administrative, military, military-political and repressive-punitive spheres.

In the approaches to the participants of collaborationism, almost all scientists dwell on the criteria of their nationality. As a result, Ukrainian, Belarusian, Russian, German, Crimean-Tatar collaborationism appeared.

The paper also highlights other opinions according to which the political criterion is based on the use of the term collaborationism. If at that time there was no Ukrainian state, then there was no collaborationism itself. And the participation of the local population in various forms of communication with the German occupation administration is interpreted as cooperation in various areas of the functioning of the then society.

The author of the work and in the thoughts of individual authors, mostly Holocaust researchers, stop the term “anti-Jewish collaboration,” but do not give any solid explanation for the need to use it. Instead, it is proposed, for the sake of terminological coordination of the behavioral reactions of the local population of occupied Ukraine, to use the Soviet term “aiding”.

Keywords: *World War II, occupation regime, collaborationism, local population.*

УДК 069.8(093):94(477-25)“1941/1943”)

© Тетяна СТРИХАРСЬКА

**БОЇ ЗА КИЇВ 1941 р. ТА 1943 р.
В УСНОІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ
(за матеріалами Національного музею історії України
у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс)**

Здійснено дослідження та аналіз усноісторичних джерел учасників боїв за Київ 1941 р. та 1943 р. із фондової колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні, які є унікальним і цінним джерельним комплексом, що містить значний інформаційний потенціал.

Ключові слова: усноісторичні джерела, спогади, бої за Київ 1941 р. та 1943 р., Київська оборонна операція, форсування Дніпра.

Окрім історії академічної, існує не менш серйозна історія – усна, жива. Та, яку не можна заперечити, бо вона назавжди стає правдою для цілого покоління.

Усна історія – це досить поширений нині напрям соціально-гуманітарних досліджень, який надзвичайно динамічно розвивається і головним предметом якого є суб'єктивний досвід окремої людини. Його основний метод дослідження – інтерв'ю. У цьому він близький за своєю специфікою до інших наук: соціології, психології, етнографії, етнології, культурної антропології. Хоча складником поняття є слово «історія», все-таки усна історія – це не нова галузь історичної науки, а нова методика – спосіб залучення до аналізу іншої категорії джерел (голосів і спогадів людей, груп та учасників подій минулого) поряд із писемними джерелами та матеріальними об'єктами [1].

Усна історія є водночас і найдавнішим способом історичного дослідження, що передував писемності, і одним із найсучасніших, починаючи із записів на аудіоплівку і до цифрових технологій XXI ст.

Як метод історичної науки усна історія дозволяє зібрати та зберегти свідчення безпосередніх учасників історичних подій, «маленьких людей» – так званих творців історії, які в офіційних джерелах фігурують тільки як статистичні одиниці, а часто і взагалі забуті. Завдяки усній історії минуле постає через світогляд рядових учасників історичного процесу. І хоча зазвичай усноісторичні джерела носять певний суб'єктивний характер сприйняття тодішніх реалій та подій, вони суттєво доповнюють сталу офіційну документалістику.

Величезний пласт подібних джерел, що зберігається у фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні, потребує ретельного дослідження. Тому представлена наукова розвідка має на меті здійснити джерелознавчий аналіз цієї музейної колекції – усної історії учасників боїв за Київ 1941 та 1943 рр. як важливого складника джерельної бази для дослідження окреслених подій.

Наявні усноісторичні матеріали здебільшого є першоджерелами (оригіналами) та отримані в результаті особистого спілкування співробітників Меморіального комплексу з респондентами. Більшість спогадів записана вже далеко в повоєнні роки, 1980-х роках.

Загалом у фондозбірні Музею затезавровано близько 100 усних історій учасників боїв за Київ, з яких більша частина присвячена подіям форсування Дніпра та вигнання нацистів зі столиці України восени 1943 р. У той час як періоду київської оборони – лише приблизно 20 спогадів. У них міститься хроніка поточних подій, змальовуються певні історичні епізоди, які супроводжуються коментарями й оцінками свідків та учасників. Спогади допомагають нам реконструювати реалії воєнного життя, почути «живе відлуння» історичного явища, передати суб'єктивний досвід окремої людини, покоління, на долю якого випали буремні роки випробувань.

Водночас процес вивчення наявних усноісторичних джерел має свою специфіку та потребує певного критичного аналізу подвигів комбатантів. Адже радянська спадщина з її політикою глорифікації та гіперболізації Червоної армії (через кіно, телебачення, книги тощо), що пропагувалася роками, наклала певний відбиток на свідомість тогочасного покоління. Із завершенням радянського періоду українське суспільство поступово набуває нових рис, відбуваються історичні трансформації та переосмислення радянських наративів. Отже слід вибірково й критично використовувати подану в усних історіях інформацію.

Війна прийшла до Києва вранці 22 червня 1941 р., ще до того, як по радіо пролунало офіційне повідомлення про її початок. Ранком того дня вибухнули перші бомби поблизу Жулян, на Чоколівці, Солом'янці, Лук'янівці та в інших районах міста. Київ швидко набував суворого воєнного вигляду.

Перший день війни назавжди залишився в пам'яті киян, про що емоційно, з певним хвилюванням й розповідають респонденти. Звістку про початок війни мешканці столиці зустріли по-різному.

Кожну хвилину того страшного дня назавжди запам'ятав киянин Михайло Чуванов. З перших днів оборони міста він – у лавах курсантів Київського військового училища зв'язку імені М.І. Калініна. Курсанти брали участь у боях поблизу Мостищ, Романівки, на Житомирському шосе, вели боротьбу з ворожими десантами. У серпні 1941 р. – стояли на смерть у боях поблизу Жулян і Пирогова.

У своїх спогадах Михайло Чуванов детально описує події перших днів війни: «Населенню перед війною усіма тоді наявними засобами пояснювали, що ми дуже сильні і того, хто нападе на нас, чекає сильний опір, а воювати ми

будемо на чужій території. Засоби масової інформації, література та кіно, лектори, яких я постійно слухав на публічних лекціях, наголошували на цьому. Кінокартини “Кордони на замку”, “Київські маневри” та ін... Була видана дезорганізуюча книга “Якщо завтра війна”... Життя йшло своїм шляхом. Німецькі війська зосереджувались на наших кордонах... У нас у квартирі в ніч на 22 червня 1941 р. був включений репродуктор – квартирна радіостанція. Чую короткі налаштування... Дивлюсь – 5-та година ранку. На вулиці гул літаків... Роблю висновок, що це навчання ППО, максимально наближені до бойової обстановки. Слідом чую новини: “Говорить штаб міста. У Києві оголошено бойову тривогу”. Літаки гудуть, зенітки стріляють. На душі стає тривожно... Коли ж виступив Молотов, стало зрозуміло, що зі швидкістю вихору несеться війна. Неділя 22 червня закінчилась для мене обуренням... По військовій лінії я – “на броні”, тому зранку вирішив піти до військкомату, дізнатись про вказівки для заброньованих. Приїжджаю в Київський (нині Печерський) РВК. Без усіляких розмов і пояснень направляють у круглу башту біля училища, місце збору мобілізованих команд. Переобмундирують, озброюють. Червоноармійці та молодший командний склад – гвинтівки зі штиком, патронів – 60 штук, без обойм, без підсумків, розсипом у кишнях... Мене направили в Київське училище зв’язку ім. М. Калініна. Через декілька днів сформовані курсантські батальйони були виведені в літні табори із завданням оборони Києва на ділянці Бровари – Бориспіль – Київ від німецьких диверсантів. Розташувались в таборах у Броварському лісі, в палатках, але спали в них лише рази два, а так – де прийдеться й коли. Командування отримувало інформацію про місце передбачуваної висадки парашутистів і одразу шиккування і перехід – під Княжичі, під Требухово чи в інші місця... У вільний час перед очима поставала родина: жінка, донька, півторарічний син, сестри дружини, мама та сестра. Як вони там? Що їдять? Чи не потрапив наш будинок під щоденні бомбардування? Адже поруч орієнтир – артилерійське училище... Кожного дня ворожі літаки над Києвом. Бомблять. Краще б нас бомбили, аніж родини з малюками...» [2].

Десь там, на другому плані, залишився мирний образ Києва. Тоді як на перший план вийшла життєво важлива потреба захистити свою землю, своє місто, своїх рідних. Мобілізуються резерви. Понад 200 тис. киян за мобілізацією чи добровільно пішли на фронт, який тим часом невблаганно наближався до столиці України [3]. Різні за віком, освітою, світосприйняттям. І в кожного своя солдатська доля, своя дорога на війні...

Ось яким запам’ятався початок війни для студента Київського технікуму зв’язку Олександра Степашка: «Для мене війна почалася вже 24 червня 1941 р. Я перебував у складі групи студентів, якими була укомплектована команда відновлюваного потяга, основним завданням якого було відновлення залізничного руху в напрямку Фастова. Німці нещадно бомбардували наші залізничні вузли, тому доводилося відновлювати шляхи та зв’язок під ворожим вогнем. Часто скидалися не звичайні бомби, а уповільненої дії, які доводилося саперам

обережно знешкоджувати.... Але не завжди це вдавалось, іноді жертви були численними...» [4].

11 липня 1941 р., збивши бойову охорону, передові танкові та моторизовані частини групи Клейста захопили Петрушки, Шпитьки, Горбовичі, Музичі та Княжичі, розташовані перед укріпленим районом, вийшли до лівого берега ріки Ірпінь на всій території від с. Соснівка Бишівського (тепер Макарівського) району до с. Дмитрівка Києво-Святошинського району. Так розпочалася 72-денна оборона Києва...

Така швидка поява німецьких військ поблизу столиці була певною мірою несподіваною. У стислий термін командуванням Південно-Західного фронту і керівництвом міста були організовані та впроваджені заходи з підготовки Києва до оборони.

«У ніч на 10 липня 1941 р. передові загони ворога вийшли до річки Ірпінь. Склалась реальна загроза вторгнення гітлерівців у столицю України – Київ. Основним нашим завданням було – перетворити місто на неприступну для ворога фортецю... У районі Димера ми збудували греблю, яка підняла рівень річки Ірпінь до 2 м, внаслідок чого вода розлилась на 800–1000 м. Це була серйозна перешкода для гітлерівців, але ворог рвався до Києва... На першій лінії оборони німецькі війська зустріли міцний опір ДОТів Київського укріпрайону. У самому місті цілі квартали та окремі будівлі перетворювались в опорні пункти, встановлювались протитанкові іжаки на Брест-Литовському шосе, вулиці Червоноармійській, Леніна, бульварі Шевченка... Мені довелося встановлювати тумбові гармати (зняті із суден Дніпровської військової флотилії) в районі Володимирської гірки, що мали дати відсіч ворогу, який би атакував з Подолу...» – пригадує інженер-фортифікатор Володимир Колесников – випускник Київського інженерно-будівельного інституту за спеціальністю «будівельні конструкції» [5].

Особлива увага приділялася використанню виробничих потужностей і ресурсів промисловості міста для задоволення потреб фронту. До 28 червня 1941 р. підприємства Києва були переведені на військові рейки й почали випускати оборонну продукцію.

«Мене дивувало, як всі промислові підприємства країни змогли за короткий час перейти на військові рейки.... Пивний завод почав випускати пляшки з горючою сумішшю; музичний комбінат – постачав нам протитанкові міни ЯМ-5, на яких ми успішно підривали німецькі танки; підприємства легкої промисловості – випускали мішки, маскувальні сітки; металургійні заводи, які ще не встигли евакуювати, виробляли їжу, ремонтували військову техніку. Так, завод КЕВРЗ та Дарницький (ДВРЗ) збудували три бронепоезди, які в подальшому вели оборонні бої під Києвом...» – розповідає далі Володимир Колесников [6]. На початок німецько-радянської війни він – військовий технік 1-го рангу, помічник начальника 43-го Управління фортифікаційних робіт Південно-Західного фронту. Відповідно до посвідчення від 20 серпня 1941 р. (представленого в залі, присвяченому Київській оборонній операції в головній експозиції Меморіального комплексу)

Військовою радою Південно-Західного фронту Володимиру Колесникову було поставлено завдання з виконання оборонних робіт у Київській, Чернігівській та Полтавській областях, і надавалося право залучення до роботи місцевого населення та транспорту в порядку трудової повинності, а також право використовувати всі місцеві ресурси, матеріали та інструменти [7].

Кінець липня – перша половина серпня 1941 р. для оборонців столиці видалися надзвичайно напруженими. Саме на цей відрізок часу припадає штурм Києва гітлерівськими військами з південного напрямку та контрнаступ радянських військ.

30 липня 1941 р. ворог закінчив перегрупування та зосередження сил й наніс потужний удар. Унаслідок десятиденних запеклих боїв війська Вермахту зайняли Віту-Поштову, Чабани, Юрівку, Гатне, Пирогів, Мишоловку, Китаєве та вийшли до Голосіївського лісу. Проте всі його атаки були відбиті.

На світанку 11 серпня 1941 р. війська 37-ї армії Південно-Західного фронту перейшли в наступ, і вже до середини місяця захисники міста відновили лінію оборони, яку займали до серпневого наступу гітлерівців.

Про найзапекліші бої за Київ улітку 1941 р. згадує лейтенант Микола Козовякін: «Гітлерівці мали переважаючі сили, тому ми змушені були з боями відступати. Досвід набували в боях... Особливо запеклі бої розгорнулися на межі Київського укріпрайону з 3 по 10 серпня 1941 р. Наша 7-ма стрілецька рота (командиром якої я був) 600-го стрілецького полку 147-ї стрілецької дивізії обороняла західні околиці в районі с. Юрівка. На світанку 3 серпня противник відкрив по передньому краю сильний мінометний та артилерійський вогонь, з'явилися німецькі танки й літаки. Бій тривав декілька днів, не стихаючи ні вдень ні вночі. За добу наша рота відбивала по 4–5 ворожих атак й сама контратакувала, відновлюючи втрачені позиції. 7 серпня противник кинув у бій із резерву свої найкращі сили, зав'язався запеклий бій, об'єкти переходили із рук у руки. Переважаючі сили гітлерівців змусили наш полк відійти на новий рубіж. Весь район бойових дій був усіяний трупами та спаленими танками противника. Уже 10 серпня ворог увірвався в західні околиці міста в районі Голосіївського парку та Жулян. Зав'язався бій за будівлю Сільськогосподарського інституту. Поріділі ряди роти відбили дві ворожі контратаки... Два дні ми вели запеклі бої на цих позиціях, але противник був стриманий. Проте занадто важкою ціною – втраченими життями бойових друзів... 12 серпня 1941 р. в результаті контрудару ворог був відкинутий за межі міста...» [8].

Картина серпневих боїв 1941 р. в районі Голосіївського лісу постає зі спогадів партизана Якова Сольського: «Особливо важка ситуація в обороні Києва склалася 7–8 серпня 1941 р., коли 29-й німецький корпус просочився в Голосіївський ліс. У штаб 37-ї армії (до її складу на той час входив і наш партизанський загін “Перемога або смерть”) терміново була передислокована 5-та повітрянодесантна бригада під керівництвом Героя Радянського Союзу О.І. Родімцева. Група із 40–50 чоловік була направлена в Мишоловку і Совки. Тяжкі бої тривали десь

близько 7 днів. Ми втратили понад 10 чоловік. Начштабу високо оцінив дії бригади Родімцева, а також партизанів та ополченців... За успішне виконання завдання всьому складу загону було дано дозвіл відвідати Київ. Це було 17–18 вересня... Ранком нам сповістили про наказ терміново перебазуватись на лівий берег Дніпра...» [9].

В оборонних боях під Києвом брали активну участь партизани. На початку серпня 1941 р. в Київській області активно діяли 20 партизанських загонів, серед них і загін «Перемога або смерть» під командуванням Сергія Осечкіна, на бойовому рахунку якого було понад 30 операцій. Яків Порфірійович Сольський з початком війни добровільно вступив до складу загону, про що пригадує у своїх спогадах. Розповідає він і про бойове хрещення на околицях Києва, і про втрату побратимів, що є характерним для оповідей респондентів: «25 червня іду до військкомату з проханням направити мене на фронт. Одержую категоричну відмову: “1923 рік – призвати не будемо”. Без відриву від навчання в інституті в той же день вступаю до народного ополчення: у ранкові часи (до 14:00) заняття, далі – на ритті протитанкових ровів і з’єднуючих траншей навколо Києва... Я рвався на фронт. Врятувало звернення 7 липня 1941 р. Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів до українського народу, яке було передано по радіо та опубліковано в газетах... 10 липня я був зарахований до партизанського загону спеціального призначення “Перемога або смерть”. Командир загону Осечкін Сергій Павлович... Перше бойове завдання... операція “Кічєєве – Немішаєве”... Це було у районі містечка Кічєєве, поблизу залізничної станції Немішаєве, коли наш партизанський загін прийняв на себе удар великого німецького підрозділу... Зайнявши окопи, ми отримали наказ: вогонь не відкривати, підпустити німців на 100–150 м і чекати сигналу – появи червоної ракети... Атака противника була особливою. Розраховуючи на легкий успіх, гітлерівці пішли в “психічну атаку”, як її називають у літературі. Було чути бій барабанів, крики солдатів, що йшли в атаку щільними рядами. Підпустивши їх на дозволену відстань, за сигналом ракети ми відкрили інтенсивний вогонь. Німці залягли, а потім знову встали. І так шеренга за шеренгою. Бій тривав з обіднього часу до пізнього вечора (більше 6 годин), що нас, до речі, і врятувало. Темрява і пожежа (бо загорівся поруч з нами якийсь дім чи хлів) дали можливість нам відійти... Партизани втратили у цій операції двох своїх бойових товаришів. Поле битви було усіяно мертвими тілами гітлерівців. Німці втратили більше 300 солдатів...» [10].

Упродовж вересня 1941 р. партизанський загін «Перемога або смерть» прикривав вихід радянських регулярних частин з оточення. 26 вересня під час облоги Яків Сольський пораненим потрапив у полон, звідки йому згодом пощастило втекти.

Сухопутні частини Червоної армії активно підтримували вогнем бойові кораблі Дніпровського загону Пінської військової флотилії. У липні – серпні 1941 р. загін моряків-дніпровців канонерського човна «Каганович» стримував натиск ворога та надійно прикривав переправи через Дніпро, а після того, як

сам був пошкоджений, ще кілька тижнів прикривав відхід відступаючої піхоти 5-ї армії Південно-Західного фронту. У ніч на 3 вересня 1941 р. за наказом командувача флотилії «Каганович» був підірваний. Детально про свій відступ та порятунок командувача 5-ї армії генерал-майора Михайла Потапова пригадує старший червонофлотець Іван Жеребко: «Відступаючи, ми з моїм другом, артилеристом Миколою Ісаєвим, прихопили з “Кагановича” маленьку гармату, а до неї – причіп із снарядами, так що дорогою на схід тільки-но і заряджали її та палили нещадно по ворогу... На березу Десни ми помітили групу офіцерів, вони були чимось збентежені, вказуючи один одному жестами в бік найближчого пагорба. Підійшли ближче. Як тільки могло таке статись? На пагорбі наодинці залишився поранений в ногу сам генерал М.І. Потапов, командувач 5-ї армії. Усі вирішували, як краще організувати його спасіння, запропонували і нам взяти участь. Ми погодились... Взяти в руки мотузки і солдатський шолом і, лежачи на землі й якомога міцніше притискаючись до неї, ми почали перекочуватись таким чином, щоб по-малу, але впевнено підніматись угору. Незабаром сам генерал став перегукуватись із нами, підказуючи правильний напрямок руху, а коли ми вже дісталися цілі, довірився нам повністю – дозволив обмотати себе мотузкою (один кінець якої ми пропустили під ремінь шолому, що одягли на голову Михайла Івановича). Вниз котились по горбах і так стрімко, що якби не шолом, могли б покалічити генерала остаточно. Німці почали обстріл, але для нас справа завершилася вдало. Щасливі офіцери зі сльозами на очах обнімали Потапова, а ми пішли далі. У цьому місці Десна була досить вузькою, але глибокою (близько 10 м). Наша гармата так і норovala піти на дно разом із нами... Коли нарешті вибралась, не могли стриматись – розвернули гармату і, так би мовити, прощальним залпом пальнули по гітлерівським автоматникам на правому березі. Тоді нам все ж пощастило повернутися в Київ і ще повоювати на сухопутному фронті, в Голосіївському лісі. Але обставини склалися не на нашу користь. Разом із Миколою Ісаєвим ми відступали з Києва в найтрагічніші дні вересня 1941-го... Відійшли до Борисполя... На летовищі залишався лише один транспортний літак, гасу обмаль. Ті, що сиділи в літаку, закричали нам, морякам: “Та кому ви там потрібні?”. За перепалкою жодна зі сторін не одразу помітила, що на аеродром заїжджають німецькі танки. Усі подальші події розгортались, як добре відрепетирувана драма: за танками зі свастикою тут же підїхали мотоциклісти та п’ятитонки, завантажені колючим дротом. Вже до вечора були готові всі три ряди колючої огорожі, на ранок її закріпили на залізобетонні стовпи і почали споруджувати вежі для охорони. Так ми стали військовополоненими в Бориспільському таборі...» [11].

Іванові Жеребку пощастило втекти з табору, однак згодом знову полон – Дарницький табір, з якого теж пощастило втекти. Після втечі він стає членом підпільної організації, за що у жовтні 1943 р. був заарештований гестапо.

Гітлерівці нещадно атакували позиції захисників Києва на землі та з повітря. Рішучий опір їм чинили льотчики бомбардувальних і винищувальних

авіаційних дивізій. Про серпневі бої в районі Окунінського плацдарму розповідає старший лейтенант Никифор Мацегора – штурман авіаескадрильї 226-го швидкісного бомбардувального авіаційного полку 62-ї бомбардувальної авіаційної дивізії: «Пам'ятний день 25 серпня 1941 р., коли я був важко поранений у ногу осколком зенітного снаряда під час знищення стратегічного гужового мосту через Дніпро поблизу с. Окунінове, 60 км на північ від Києва. Вів групу з 9 літаків капітан Красоткін та я – штурман ескадрильї. Після того, як були скинуті фугасні авіабомби, міст обвалився у Дніпро разом з усією технікою та живою силою. Просування противника було зупинене, а це було вкрай необхідно, так як наша 5-та армія, що відходила за Дніпро, опинилась у межиріччі Дніпра та Десни і потрапляла в пастку 6-ї німецької армії, 2-ї армії фон Вейхса та 2-ї танкової групи Гудеріана...» [12].

Під час боїв за Київ улітку 1941 р. Никифор Мацегора здійснив 80 бойових вильотів. За вдало проведену операцію зі знищення Окунінського моста був нагороджений орденом Червоного Прапора.

Наприкінці серпня 1941 р. німці форсували Дніпро північніше й південніше Києва і розпочали операцію оточення міста. У ніч на 15 вересня 1941 р. військам противника вдалося з'єднатися в районі Лохвиці та оточити значні сили Південно-Західного фронту. В оточення потрапили 5-та, 26-та й 37-ма армії, частина військ 21-ї та 38-ї армій. Кільце навколо Києва зімкнулося. Наказу на відхід не було...

Тільки о 23 годині 40 хвилин 17 вересня 1941 р. Ставка ВГК дозволила залишити Київ, проте ніяких вказівок про відведення військ на тилловий рубіж вона не дала. Пізно вночі з 17 на 18 вересня 1941 р. командувач військ Південно-Західного фронту генерал-полковник Михайло Кирпонос віддав наказ арміям фронту виходити з боями з оточення.

Про останні дні Київської оборонної операції та смерть командувача фронту Михайла Кирпоноса пригадує у своїх спогадах, фонозапис яких, зроблений безпосередньо на місцях боїв, майор Віктор Жадовський – офіцер для особливих доручень члена Військової ради Південно-Західного фронту дивізійного комісара Євгена Рикова: «Втримати місто не вдалось, довелося передислокуватися. До 14–15 вересня 1941 р. штаб фронту простояв у м. Бровари. Із наступом гітлерівців, передбачаючи загрозу оточення, штаб звертається до ставки ВГК із проханням відійти на схід. Лише після форсування німцями Дніпра в районі Кременчука був даний дозвіл про зміну командного пункту... 20 вересня війська противника перерізали всі шляхи, що вели із заходу на схід... Лубни, Конопот. Штабу фронту довелося виходити з оточення під постійною дією ворожої авіації. Дібравшись до Городища, було скликано Військову раду... На світанку 21 вересня вирішили перечекаати в урочищі Шумейкове до встановлення зв'язку з І.Х. Баграмяном. Близько 13 години з'явилась група німецьких танків та піхоти... зав'язався бій... Доводилося воювати врукопашну. Приблизно за 50 хвилин чи за годину до настання темряви у 3–4 м від генерал-полковника товариша

Кирпоноса розірвалася німецька міна, після чого Кирпонос упав на груди. Я знаходився у 6–8 м, відстрілюючись від німців, які наближалися. Підповз до нього, підняв його на руки і виявив у нього на лівій частині тім'я рану, кров із якої заливала його обличчя. На мої питання генерал-полковник мені не відповідав, а лише хрипів й через 1,5 – 2 хвилини помер у мене на руках. При смерті товариша Кирпоноса були присутні: член Військової ради Південно-Західного фронту товариш Бурмистренко зі своєю охороною з чотирьох чоловік, кілька службовців штабу Південно-Західного фронту, офіцер для особливих доручень товариша Кирпоноса – майор Гненний, та я. Щоб останки Кирпоноса не впізнали, зняли з нього генеральську шинель, петлиці, зірку Героя Радянського Союзу, забрали документи й поховали... Після цього ми ще два дні просиділи в яру і 22 вересня 1941 р. вирушили на схід. Виходили з оточення 32 доби, пройшли близько 70 км...» [13].

Про бої в урочищі Шумейкове та смерть командувача фронту згадує і червоноармієць Петро Остапенко – водій начальника ветеринарної служби 5-ї армії Південно-Західного фронту. 20 вересня 1941 р. в районі урочища Шумейкове він пораним потрапив у полон, з якого йому пощастило втекти [14].

Безумовно, основну частину свого інтерв'ю оповідачі присвячують деталізованому відтворенню подій. Про вихід із Київського котла та шляхи відступу київських оточенців розповідає політрук Євген Шпаковський – старший інструктор політвідділу 87-ї стрілецької дивізії 5-ї (згодом – 37-ї) армії Південно-Західного фронту: «Відбиваючись, 19 вересня 1941 р. залишки нашого корпусу підійшли до Борисполя, де ми дали останній бій. У нас залишалась лише одна дорога, до річки Трубіж, де ворог притис нас біля с. Борщів... Це було вже повне оточення. Вся місцевість прострілювалася з повітря та землі. За наказом ми почали зводити міст через річку Трубіж, за якою виднівся ліс, що здавався нам нашим спасінням. Але сил та засобів для зведення мосту вистачило лише до половини річки. Уночі всі переправлялися вплав – багато потонуло й загинуло від ворожого вогню. На світанку входили в Семенівський ліс (на Чернігівщині), який виявився величезною ворожою пасткою. Тут сконцентрувалося разом з військами 37-ї та частково 5-ї армій, цивільним населенням Києва, Чернігова та навколишніх місцевостей близько 70 тис. осіб. Гітлерівці влаштовували постійні облави, прочісували ліс. Нас рятували лише болота Семенівського лісу... Перемагаючи голод, намагались заганами по тисячу чоловік прориватись з оточення під ворожим вогнем... Після 15 діб дізнались, що ворог зняв блокаду та відвів свої війська на харківський напрям. Це і стало для нас спасінням...» [15].

У першій половині дня 21 вересня 1941 р. радянські війська залишили останній район столиці – Дарницю. Відомо, що окремі невеликі групи ополченців продовжували битися з ворогом і після того, як регулярні частини Червоної армії відійшли. Опір військ Південно-Західного фронту, які потрапили в оточення, тривав на території лівобережних районів Київської області, західних районів Полтавської області і в ряді районів Чернігівської та Сумської областей аж

до 26 вересня 1941 р. З припиненням цих боїв завершилася Київська оборонна операція радянських військ.

Так розпочалися 778 днів нацистської окупації столиці України.

Уже наприкінці вересня 1943 р. Червона армія вийшла 750-кілометровим фронтом до Дніпра. Ставка ВГК наказала з ходу форсувати річку «на плечах» відступаючого ворога, захопити плацдарми й не дати німцям укріпитися.

21 вересня 1943 р. вийшли до Дніпра на 80 км південніше Києва – навпроти с. Букрин, та північніше – на лінії Лютіж – Вишгород, і почали форсування річки на багатьох ділянках основні сили Воронезького (з 20.10.1943 р. – 1-го Українського) фронту (40-ва, 47-ма, 27-ма загальновійськові та 3-тя гвардійська танкова армії) під командуванням генерала армії Миколи Ватутіна.

Командування фронту планувало почати визволення Києва ударом з позицій Букринського плацдарму, а допоміжний удар планувався в районі Нових Петрівців. Наступ військ фронту був стрімким, але важким. Не вистачало засобів для переправи. До 29 вересня 1943 р. радянські війська не мали жодного понтонного мосту.

Відсутність штатних засобів переправи, понтонних і поромних мостів, човнів унаслідок відставання інженерно-саперних частин ускладнювала виконання поставленого завдання – «з ходу форсувати річку». Радянські бійці переправлялися на правий берег на підручних засобах, саморобних плотах, рибальських човнах місцевих жителів, плащ-наметах, набитих соломною, та навіть просто вплав, про що вони й згадують.

Якщо проаналізувати спогади учасників боїв за Київ 1943 р., що закумульовані у фондозбірні Меморіалу, то основну частину своїх інтерв'ю респонденти акцентують увагу на форсуванні Дніпра та відтворенні боїв з утримання й розширення плацдармів на правому березі річки.

Безумовно, велика роль у перемозі на Дніпрі належала танкістам. Хоча пересічена місцевість Букринського плацдарму сковувала маневри танкових військ, але це була та сила, яка швидко нарощувала удари. Південніше Києва в районі хутора Монастирок Кагарлицького району Київської області першим досяг Дніпра на своєму танку та форсував його лейтенант Юрій Сагайдачний – командир танка 398-го танкового батальйону 183-ї танкової бригади 40-ї армії Воронезького фронту: «Довгий шлях пройшов наш танковий екіпаж... І ось, нарешті, Дніпро... Річка, ім'я якої пройшло через всю історію нашої держави. Нас чекав самий важкий шлях – переправа через річку, ширина якої у цьому місці була 700 м. Це була північна частина Букринського плацдарму, десь 70 км на південь від Києва. Відбувалося все в ніч з 22 на 23 вересня 1943 р. Спочатку ми переправились на невеличкий острів Червоний (нині затоплений водами Канівського водосховища). Ворог сильно бомбардував. І ось увечері невеличкій групі бійців пощастило переправитись на підручних засобах на інший берег і захопити невеликий плацдарм... Але невдовзі надійшов сигнал про допомогу. Великою кількістю військ ми не могли надати допомогу, оскільки ще не підійшли

понтонні частини. Тоді командування вирішило на саморобному поромі відправити на допомогу танк. Жереб випав нашому екіпажу... Ніч, світло над Дніпром, горять його береги, кольоровою загравою літають ракети, свист, гуркіт, вода і земля кипіли. Німці ніби відчували... Ми під'їхали до порому, вийшли з машини за технікою безпеки (адже на той час плавучих танків ще не було) і поплили на правий берег. Допливли до середини річки і ось несподівано три величезних смерчі води звились біля борту. Хвилі води та уламків звалилися на людей і машину. На щастя, важко поранених та убитих не було, але від вибухів з'явилася величезна хвиля, пором сильно захитало, танк почав перекидатися. Машина в будь-який момент могла піти на дно. Бійці не розгубилися, швидко перебігли на інший бік, щоб урівноважити пором. Інші почали викачувати воду, закладали пробоїни своїм одягом. Ціною скривавлених рук і нелюдської втоми ми змогли подолати цю водну стихію. Так ми добралися до правого берега... Як виявилось у подальшому – це був перший танк, переправлений на той бік річки на цій ділянці фронту. За добу ми відбили 14 контратак ворога, знищили більше 100 гітлерівців та багато техніки противника. Розлючені німці кинули проти нас літаки... Але нам вдалося виконати завдання командування і, розширивши плацдарм, наступного дня переправити ще 4 танки та загнати ворога в район с. Балико-Щученки. Вже тоді саперні частини, що підійшли, збудували понтонну переправу – це дало змогу переправити інші військові з'єднання. За цей бойовий епізод я та механік-водій Назар Приходько отримали звання Героїв Радянського Союзу, решта членів екіпажу були нагороджені орденами Слави...» [16].

Згадує Юрій Сагайдачний і про подальші бої за утримання плацдарму. Тут у боях на правому березі Дніпра 12 жовтня 1943 р. він був важко поранений, про своє нагородження дізнався вже в госпіталі.

Ворогові на ряді ділянок вдалося відірватись і зайняти оборону на правому березі Дніпра. Тому радянським військам довелося форсувати річку в особливо складних умовах і одночасно проривати оборону противника на правому березі.

З буквальною точністю реконструює бої за Київ 1943 р. старший лейтенант Михайло Міхеєв: «У кінці вересня 1943 р. війська 38-ї стрілецької дивізії 40-ї армії форсували Дніпро та зайняли плацдарм на правому березі річки в районі с. Григорівка на Букринському плацдармі. Я був у званні старшого лейтенанта й обіймав посаду командира стрілецької роти. Гармати, вози та вся наша техніка ще залишалися на лівому березі. Гітлерівці, помітивши, що наші війська зайняли невеликий плацдарм, почали атаку з метою потопити нас у Дніпрі і не дати нам можливості розвинути наступ. Але ми трималися, відбиваючи атаку за атакою... У жовтні противник кинув у бій всю живу силу та техніку, відтіснивши наші війська впритул до річки... Ми отримали наказ почати наступ, прорвати оборону і розширити плацдарм на правому березі. На світанку 12 жовтня 1943 р. наша артилерія почала вести вогонь по позиціях ворога з лівого берега. Після артпідготовки піхота пішла в атаку, але прорвати оборону не вдалося... Я отримав наказ зі своєю ротою таємно переправитись на інший берег річки і вдень

прорвати оборону гітлерівців... Наша рота таємно переправилась. Після нічного бою було ледь чути постріли. Скориставшись тим, що в жовтні трава була дуже високою, ми впритул підповзли до німецьких окопів та кинулись в атаку... Нам вдалося взяти в полон 5 гітлерівців, захопити техніку та живу силу противника, прорвати оборону і розвинути подальший наступ у тил... Це дозволило нам з'єднатися з нашими частинами і просунутись уперед на 5 км, тим самим виконавши наказ командування: розширили плацдарм на правому березі, створили можливість наводити мости для подальшої переправи танків і техніки та розвинути подальший наступ... За цей подвиг я отримав звання Героя Радянського Союзу...» [17].

Упродовж жовтня 1943 р. війська Воронежського (1-го Українського) фронту вели безперервні бої за розширення Букринського плацдарму, які не дали своїх наслідків. Тому Ставка ВГК наприкінці жовтня 1943 р. дала вказівку провести перегрупування основних сил із південного – Букринського плацдарму – на північний – Лютізький.

«Запеклі бої на Букринському плацдармі не дозволили нашим військам вирішити оперативне завдання з прориву укріпленої оборони противника на підступах до столиці, оскільки пересічна місцевість не дозволила використати всю маневреність танкових частин на полі бою. Тому командування дає наказ перекинути основні сили з Букринського плацдарму на Лютізький, який на цей час вже був створений на північ від Києва...» – пригадує майор Василь Метельов – начальник штабу 56-ї гвардійської танкової бригади 3-ї гвардійської танкової армії Воронежського (1-го Українського) фронту [18].

Про перегрупування основних сил на північ від Києва розповідає і старший лейтенант Василь Мін'яєв – помічник начальника політвідділу 91-ї танкової бригади 3-ї гвардійської танкової армії: «Наша бригада під командуванням І.Г. Якубовського форсувала Дніпро наприкінці вересня 1943 р. в районі с. Григорівка у складі 3-ї гвардійської танкової армії вже по наведеному мосту. Упродовж жовтня ми брали участь у важких боях на Букринському плацдармі. Після двох невдалих спроб наступу на Київ з Букрина наприкінці місяця надійшла команда передислокувати війська на Лютіж...» [19].

Наприкінці вересня 1943 р. приступила до форсування Дніпра північніше Києва, у районі Сваром'я, Лютіжа, Ново-Петрівців, 38-ма армія. У цей час лейтенант Іван Лук'яненко, помічник командира взводу 42-го стрілецького полку 180-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронежського фронту, який у вересні 1943 р. удруге був призваний до лав Червоної армії так званим «польовим військкоматом», отримав наказ від командира полку очолити групу, переправитися на правий берег і захопити плацдарм у районі Вишгорода: «У районі Дубечні ми підійшли в притул до Дніпра... Командир полку викликав мене і, призначивши старшим групи, дав завдання: на трьох човнах, по шість чоловік у кожному, під прикриттям ночі форсувати Дніпро в напрямку Вишгорода, після чого човни відправити назад, на лівий берег, для підкріплення... Пливли ми дуже важко,

оскільки човни були діряві. Я наказав трьом чоловікам гребти, а троє вичерпували казанками воду з човнів. У складі 36 чоловік висадилися на правий берег і вирушили на штурм окопів. Вибивши гітлерівців з окопів, тримали оборону до ранку, аж до прибуття нових груп гітлерівців... Упродовж дня ми відбили 11 контратак ворога, таким чином виконавши наказ із утримання та розширення плацдарму, забезпечили висадку полку... Коли піднялися на гірку, побачили німецький танк, що вискочив із лісу... Снаряд розірвався неподалік від нашого окопу, я отримав сильну контузію (подробились зуби, полопали барабанні перетинки)...» [20].

У боях на Лютізькому плацдармі 10 жовтня 1943 р. Іван Лук'яненко дістав контузію, але не залишив поля бою. Нагороджений орденом Слави III ступеня.

Відзначився під час форсування Дніпра в районі с. Старі Петрівці Вишгородського району Київської області старший лейтенант Борис Колесник – начальник штабу дивізіону 627-го артилерійського полку 180-ї стрілецької дивізії. У ніч на 2 жовтня 1943 р. він разом з вогневим взводом форсував річку на північний схід від Києва. 4 жовтня 1943 р. взвод знищив кілька вогневих точок ворога, чим забезпечив утримання плацдарму, захопленого штурмовою групою. Борис Колесник так згадує про переправу першої гармати на правий берег Дніпра: «Битва за Дніпро, за Київ битва... Правий берег піднесений, все проглядається, так звана командна висота. Все, як на долоні. Ми отримали наказ Верховного головнокомандування з ходу форсувати Дніпро... На правий берег переправилися вже піхотинці, підготували стальний трос, який протягли через всю річку в районі с. Старі Петрівці. Але натягнути його потрібно було так, щоб не видно було з літаків. З металевих бочок та човнів зробили саморобний пліт... Стало відомо, що німці підтягують важкі танки "Тигри", "Фердинанди", щоб скинути нашу піхоту в Дніпро. Необхідно було терміново переправити на правий берег наші 76-мм гармати... і ось ми накочуємо їх на пліт, 7 чоловік тримаються за трос, відчалуємо. Десять на середині шляху з'явився німецький літак, що випустив світлові ракети та, освітивши нас, почав скидати бомби. Один з осколків обірвав трос, але ми передбачили додатковий, за який мали триматись, що й врятувало нас. Кінець вересня, дощ зі снігом... Вже ближче до берега під час чергового бомбардування наш пліт сильно захитався, і гармата почала скочуватись у воду. На щастя глибина була вже невеликою, тому під водою нам вдалося тросом зафіксувати гармату і витягнути на берег. І так було під час наступних перепав, не втративши жодної одиниці... Вже на світанку, на березі, ми маскували наші гармати...» [21].

У боях з розширення плацдарму в жовтні 1943 р. Борис Колесник був тяжко поранений. 10 січня 1944 р. йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Безпосередні бої на підступах до столиці далі детально відтворює у своїх спогадах Василь Метельов: «3 листопада 1943 р. почався наступ... йшла друга доба боїв за Київ. Війська 38-ї армії, долаючи запеклий опір противника, просувались уперед, але повністю прорвати смугу оборони їм не вдалося... За цих

обставин частинам 3-ї гвардійської танкової армії був даний наказ обігнати бойові порядки наступаючих частин і спільно з ними завершити прорив смуги оборони противника та розвинути наступ на Васильків і Фастів... На кінець дня 4 листопада наша 56-та гвардійська танкова бригада (що входила до передового загону 7-го гвардійського танкового корпусу) пробилася до с. Горенка. Вона мала в ніч на 5 листопада прорватись у Святошине, захопити й утримувати шосе Київ – Житомир, залізничну дорогу на Коростень та позбавити гітлерівців можливості відходу на захід і перекидання підкріплення до столиці... Звечоріло, накрапав листопадовий дощ... Коли ми підійшли до с. Святошине – противник відкрив потужний артилерійський та мінометний вогонь. Наші танки пішли в атаку. Ми з боєм просувались уперед, знищуючи все на своєму шляху... Маневруючи, змінюючи позиції, вдалось відбити кілька атак гітлерівців й утримати шосе... Із світанком бій у Святошині розгорався з новою силою. Потрібно було будь-якою ціною протриматись до підходу основних сил корпусу. Ранішній туман повільно розсіювався. Я піднявся на башту танку, глянув праворуч і очам своїм не повірив – десь у 300–500 м, в садку, розташовувалася ворожа артилерійська батарея, біля якої метушилися гітлерівці. Німці, помітивши нас, відкрили вогонь, але гарматами наших танків були знищені ворожі гармати та бронетранспортери. Зранку гітлерівці відновили контратаки, але з великими втратами відступали назад. Святошине було взято із величезними трофеями. Упродовж 5 листопада 1943 р. 56-та гвардійська танкова бригада продовжувала відтісняти ворога на південний захід... У ніч на 6 листопада бригада переслідувала гітлерівські війська в напрямку Віта-Поштова, Глеваха, Васильків... У боях за м. Васильків був важко контужений командир бригади підполковник Т.Ф. Малік, після чого я прийняв на себе командування... На шляху від Віти-Поштової до Глевахи були розгромлені відступаючі частини противника... На світанку 6 листопада 1943 р. наша 56-та гвардійська танкова бригада увійшла в м. Васильків разом з іншими бригадами 7-го гвардійського танкового корпусу й очистила його від ворога. Були захоплені продовольчі та військові склади...» [22].

За ці бої 7 танкістів 56-ї гвардійської танкової бригади, серед яких був і Василь Метельов, були удостоєні звання Героїв Радянського Союзу.

Про запеклі бої у районі Святошине згадує і капітан Полинський Віктор Іванович – помічник начальника штабу 520-го стрілецького полку 167-ї стрілецької дивізії 38-ї армії: «Після взяття Пущі-Водиці і з'єднання з 3-ю гвардійською танковою армією командир нашої 167-ї стрілецької дивізії генерал-майор І.І. Мельников організував групу... і на трьох танках через Берковці відправив нас на Святошине... На околицях с. Святошине нам довелося непомітно скотитись у протитанковий рів, який став у нас на шляху, а танки відпустити. На світанку пішли в атаку. Вибивши німців із будинків і захопивши зенітну батарею, пересікли шосе Київ – Житомир та закріпились на позиціях... Дочекавшись підходу нашого 520-го стрілецького полку, пішли в нову атаку та остаточно вибили гітлерівців із Святошиного. Противнику довелося відступати через Васильків,

оскільки шлях на Житомир був відрізаний... На світанку наступного дня наша група продовжила наступ на столицю. Після того, як гітлерівці були вибиті з кіностудії ім. О. Довженка, заводу "Більшовик"... нас повернули на Жуляни, які вже до кінця дня 6 листопада 1943 р. були визволені... 7 листопада ми вирушили на Васильків, а звідки далі – гнати гітлерівців...» [23].

На ранок 6 листопада 1943 р. завершилось остаточне вигнання нацистів з Києва.

«У Київ ми заходили в районі Пущі-Водиці, Святошиного в ніч з 5 на 6 листопада 1943 р. Київ зустрів нас зруйнованим... Люди вилазили із землянок знесилені, голодні, радощам не було меж...» – пригадує старший лейтенант Василь Мінняєв [24].

Зрозуміло, що за межами цієї розвідки залишилось ще багато сюжетів, схованих в усній історії, які допомагають реконструювати бої за Київ 1941 та 1943 рр. Тому й надалі слід продовжити систематичну пошуково-дослідницьку роботу та аналіз цієї джерельної бази. Адже наявні усноісторичні матеріали – це унікальний і надзвичайно цінний джерельний комплекс, який містить величезний інформаційний потенціал.

Загалом усноісторичні джерела, акумульовані у фондозбірні Музею, дають змогу не лише осмислити масштаби боїв за столицю України, а й побачити події минулого через суб'єктивний досвід окремої людини, передати морально-психологічний стан, емоційне мислення безпосередніх учасників тих подій, що надає усним спогадам неповторних індивідуальних рис.

Джерела та література:

1. Пастушенко Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні / Тетяна Пастушенко // *Історія України*. – 2010. – № 17–18. – С. 10–15.
2. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Чуванова М.Ф. 1988 р. // *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – Фонди НМІУДСВ)*. – КН-156295. – ЗК-569.
3. 1941. Оборона Києва. – Кн. 1. – К.: *Архив-Пресс*, 2002. – С. 16.
4. Фонодокумент на електронному носії. Спогади Степашка О.В. 2010 р. // *Фонди НМІУДСВ*. – НД-28271.
5. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Колесникова В.В. 1986 р. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-98649. – ЗК-377.
6. Там само.
7. *Фонди НМІУДСВ*. – КН-27056. – Д-5884.
8. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Козовякіна М.Є. 1984 р. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-62466. – ЗК-64.
9. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Сольського Я.П. 1987 р. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-116666. – ЗК-429.
10. Сольський Я.П. Круті дороги до храму (автобіографічний нарис). – К., 2002. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-226423. – К-25482.
11. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Жеребка І.В. 1983 р. // *Фонди НМІУДСВ*. – КН-59437. – ЗК-22.

12. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Мацегори Н.К. 1986 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-87270. – ЗК-362.
13. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Жадовського В.С. 1989 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-169968. – ЗК-644.
14. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Остапенка П.Д. 1989 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-179492. – ЗК-691.
15. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Шпаковського Є.І. 1989 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-183452. – ЗК-730.
16. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Сагайдачного Ю.М. 1983 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-57572. – ЗК-9.
17. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Міхеєва М.В. 1986 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-102391. – ЗК-387.
18. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Метельова В.П. 1986 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-102392. – ЗК-388.
19. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Міняєва В.М. 1988 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-168390. – ЗК-641.
20. Фонодокумент на електронному носії. Спогади Лук'яненка І.М. 2010 р. // Фонди НМІУДСВ. – НД-28315.
21. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Колесника Б.О. 1986 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-106935. – ЗК-404.
22. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Метельова В.П. 1986 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-102392. – ЗК-388.
23. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Полинського В.І. 1988 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-165651. – ЗК-635.
24. Фонодокумент на магнітній стрічці. Спогади Міняєва В.М. 1988 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-168390. – ЗК-641.

© **Татьяна СТРИХАРСКАЯ**

**БОИ ЗА КИЕВ 1941 г. И 1943 г.
В УСТНОИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ
(по материалам Национального музея истории Украины
во Второй мировой войне. Мемориальный комплекс)**

Проведено исследование и анализ устноисторических источников участников боев за Киев 1941 г. и 1943 г. с фондовой коллекции Национального музея истории Украины во Второй мировой войне, которые являются уникальным и ценным источником, который содержит значительный информационный потенциал.

Ключевые слова: *устноисторические источники, воспоминания, бои за Киев 1941 г. и 1943 г., Киевская оборонительная операция, форсирование Днепра.*

© *Tetiana STRIKHARSKA*

BATTLES FOR KYIV IN 1941 AND 1943 IN ORAL HISTORY SOURCES

**(Using the Materials of the National Museum of the History of Ukraine
in the Second World War. Memorial Complex)**

The author studies and analyses oral history sources of the participants of the battles for Kyiv in 1941 and 1943 that are kept in the fund collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. They are unique and valuable sources with information capacities.

Key words: *oral history sources, memories, battles for Kyiv in 1941 and 1943, Kyiv defensive operation, forced crossing of the Dnieper river.*

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)“1918/1919”:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр.

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовили появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і, відповідно, часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску з боку, на той момент, панівної влади. Попри те, що історія дає нам немало кількості прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, були організовані за принципом регулярної армії, контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної позиції, представники різних політичних сил використовували їх у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

(Продовження)

Проблема дослідження феномена українського повстанства в період громадянської війни першої чверті ХХ ст. привертала увагу як сучасників цього історичного періоду та учасників подій, які тоді відбувалися на українських теренах, так і пізніших дослідників. Цікаві фактичні матеріали ми можемо зустріти, зокрема, у П. Аршинова, В. Антонова-Овсієнка, М. Кубаніна тощо [3; 2; 9]. Серед сучасних дослідників, праці яких ми використали під час написання цієї роботи, ми можемо назвати В. Горака та А. Андреева [5, 1].

У цій розвідці ми спробували висвітлити складний період в історії нашої держави – весна та початок літа 1919 р., період, коли виступи українських повстанців співпали з боротьбою проти репресивного та державного радянського апарату та опором підрозділам добровольчої армії, що наступали. Зокрема, про боротьбу та взаємовідносини між двома найвпливовішими вождями повстанського руху на Півдні України – Н. Махном та Н. Григор'євим.

Отже, станом на весну 1919 р. обидва повстанські лідери опинилися у складній ситуації: з одного боку, оголошення поза законом від радянського уряду та переслідування з боку червоних частин, а з іншого – перспективи повернення білогвардійського режиму з його реставрацією поміщицького та монастирського землеволодіння і репресії за участь у повстанському русі. Сам отаман Н. Григор'єв не раз звертався до Н. Махна з пропозиціями про об'єднання сил і спільну боротьбу проти комуністичного уряду Х. Раковського в Києві. Водночас представники радянського командування наполегливо вимагали в Н. Махна публічно визначити свою політичну позицію. Зокрема, Л. Каменєв, який перебував у той час на Південному фронті, спрямував до Н. Махна телеграфний запит наступного змісту: «Зрадник Григор'єв зрадив фронт: не виконавши бойового наказу йти на фронт, він повернув зброю. Підійшов рішучий момент: або ви підете з робітниками та селянами всієї Росії, або насправді відкриєте фронт ворогам. Коливанням немає місця. Негайно повідомте розташування ваших військ і випустіть відозву проти Григор'єва, надавши мені копії у Харків. Неотримання відповіді буду вважати оголошенням війни. Вірю у честь революціонерів – вашу, Аршинова, Веретельнікова та інших» [9, 75]. Але, хоча Н. Махно й віддав наказ своїм частинам тримати фронт проти військ Добровольчої армії, його відповідь навряд чи заспокоїла комуністичних лідерів: «Честь і гідність революціонера вимагає від нас залишатися вірними революції та народу, і чвари Григор'єва з більшовиками через владу нас не можуть змусити відкрити фронт для кадетів-білогвардійців, які намагаються закабалити народ, що довірив нам себе та своє життя у боротьбі за перемогу революції» [9, 76].

Конкретної відповіді не отримала жодна зі сторін, але 12 травня 1919 р. махновські підрозділи під командуванням отамана Максюті захопили Катеринослав і проголосили там скинення радянської влади. До того ж Н. Махно висловив вимогу про пропуск своєї делегації в місце розташування військ отамана Н. Григор'єва для об'єктивної перевірки звинувачень, висловлених представниками радянського керівництва. Таку перевірку дозволили, а начальник дивізії П. Дибенко навіть надав свій власний автомобіль для поїздки. Хоча, з об'єктивних причин перевірка туди так і не потрапила.

Після відходу частини своїх боездатних військ на чолі з Ю. Тютюнником Н. Григор'єв продовжував боротьбу та активно вів пошуки союзників. Серед пріоритетних напрямів отаман розглядав можливість спільної боротьби з іншим легендарним командиром Півдня України – Н. Махном, який у цей період теж опинився у скрутному становищі.

19 травня 1919 р. білогвардійська кіннота під командуванням генерала А. Шкуро прорвала червоний фронт на стику між недореформованою дивізією Н. Махна та 13-ю дивізією Червоної армії. Це відбулося за умов, коли радянське командування змусило колишню махновську бригаду провести уніфікацію стрілецької зброї, – замінили кілька різних типів гвинтівок італійськими, а потім, у розпал денікінського наступу, припинили постачання до них набоїв. Проте махновці два тижні продовжували чинити опір добровольчій армії [9, 78].

З одного боку, він був проголошений радянським урядом поза законом, а з іншого – намагався організувати опір, наступаючим з боку Донбасу підрозділам добровольчої армії під командуванням генерала А. Денікіна. Махновські підрозділи деякий час змогли утримувати Кічкаський міст через Дніпро, але потім були змушені відступати до району, фактично контрольованого григор'євцями.

Хоча, на думку сучасних дослідників, отаман Н. Григор'єв здійснив фатальну помилку ще тоді, коли розпорошив свої сили. Він вирішив вести збройну боротьбу за трьома напрямками: 1) на Катеринослав (під командуванням Ю. Тютюнника); 2) на Київ (під командуванням Павлова); 3) на Єлизаветград (під командуванням Горбенка) – та окремими формуваннями у напрямках Одеси та Полтави. Можна припустити, що концентрація своїх сил отаманом та його наступ у напрямку Києва дав би позитивний результат, адже західніше української столиці ситуацію фактично контролювали отамани Зелений, Струк, Мазуренко, Волинець. Ціла низка населених пунктів була зайнята повстанцями, а дезертирство з частин Червоної армії, відправлених на придушення виступів, сягнуло 30 % [7].

Не даремно колишній командувач Українського фронту В. Антонов-Овсієнко у своїх спогадах приділив подіям весни 1919 р. значну увагу [2]. Зокрема, він описував події, пов'язані із ситуацією навколо розташованої в Золотоноші та навколо неї бригади під командуванням О. Шарія (Богунського). Колишній командир підкреслював, що на наказ командира бригади вивести свої підрозділи із Золотоноші, Переяслава, Гребінки й інших населених пунктів, де вони дислокувалися, О. Богунський інформував про свою радянську платформу, але виконати наказ без погодження з червоноармійцями категорично відмовився [2, 328]. Ба більше, В. Антонов-Овсієнко згадував, що до Полтави, на виклик губернського воєнного комісара О. Богунський прибув у супроводі значного військового загону, бійці якого відкрито обіцяли, у разі небезпеки, захистити свого командира бригади [2, 329].

На заваді ж об'єднанню сил Н. Григор'єва та Н. Махна стали, з одного боку, лідерські амбіції обох отаманів, а з іншого – елементи антисемітської пропаганди, що зустрічалися в документах, випущених штабом Н. Григор'єва і які категорично не задовольняли Н. Махна та його оточення. До того ж, Н. Махна не влаштували й самостійницькі погляди Н. Григор'єва та «пропетлюрівські» симпатії його найближчого оточення. Н. Григор'єв дійсно намагався встановити зв'язок із урядом УНР, написавши 28 червня 1919 р. листа, адресованого С. Петлюрі, в якому підкреслив, що для України зовнішній ворог не становить реальної

загрози, на відміну від внутрішніх негараздів. У листі він висловив власні думки щодо майбутнього України, перерахував власні сили, ймовірніше, перебільшуючи їх та приховуючи реальний стан на той час: 21 партизанський загін, 4 полки піхоти, 2 тис. кавалеристів та до 300 кулеметів різних систем [12, 71].

Натомість обидва отамани потребували поповнень у живій силі через значні людські втрати у протистоянні з підрозділами Червоної та добровольчої армій. Отже, намагаючись об'єднати свої сили, обидва отамани вирішували для себе й складне завдання з нейтралізації майбутнього союзника.

Після тривалих переговорів між отаманами була досягнута принципова домовленість про те, що Н. Григор'єв очолить об'єднані військові сили майбутньої повстанської армії, а Н. Махно – Революційну військову раду. Начальником штабу було вирішено призначити брата Н. Махна, Григорія. Хоча, мабуть, жоден із повстанських лідерів навіть не збирався підкорятися іншому. Крім того, оточення Н. Махна було вкрай обурене інформацією про наявність зв'язків Н. Григор'єва з денікінцями, що розповсюджувалася в інформаційному просторі представниками комуністичного уряду Х. Раковського та вищим військовим керівництвом Українського фронту. Хоча отаман і пропонував оприлюднити свою позицію щодо перспектив співпраці з представниками добровольчої армії та доводив, що чутки про його спроби налагодити контакти з генералом А. Денікіним та адміралом О. Колчаком є вигадками та провокаціями Х. Раковського, на ставлення до нього лідерів махновського руху це не вплинуло [12, 71].

16 липня 1919 р., ймовірно, під впливом близьких соратників Н. Махна, Н. Григор'єв написав ще одного листа до голови уряду УСРР Х. Раковського, в якому вже підкреслив, що, незважаючи на непорозуміння, він назавжди залишається прибічником і симпатиком радянської України [5, 205].

У липні ж Рада робітничо-селянської оборони УСРР ухвалила Постанову «Про придушення куркульських та білогвардійських заколотів на селі», що передбачала оголошення облогового стану на окремих територіях, запровадження там військово-польових трибуналів із прискореною системою судочинства та виконання вироків, збільшення чисельності підрозділів міліції та кількості партійних працівників-агітаторів у селах, оголошення поза законом ватажків селянських виступів тощо. Постанова закликала активізувати систему заручництва та кругової поруки, посилити, поглибити та поширити практику обшуків, конфіскацій, реквізицій та контрибуцій [10, 73].

Незважаючи на ці заходи та залучення підрозділів регулярної Червоної армії, повністю придушити селянські виступи в умовах наступу денікінських частин не вдавалося. Затихаючи в одному місці, повстання спалахували в іншому або набували рис легальної опозиції комуністичному уряду під проводом Х. Раковського. Наприклад, у Єлизаветградському повіті під захистом григор'євських загонів відбувся селянський з'їзд, який, засудивши «григор'євську авантюру», водночас виступив проти засилля Всеукраїнської надзвичайної комісії та комітетів бідноти [11, 31].

Вже в липні 1919 р., навіть у найближчому оточенні отамана Н. Григор'єва, зрозуміли, що справа, за яку вони боролися, в умовах білогвардійського наступу є безнадійною. 16 липня 1919 р. до криворізького виконкому добровільно з'явився з повинною брат Н. Григор'єва – Олександр. Він написав (або підписав) лист-сповідь, який був опублікований у радянській пресі та як листівки, що розповсюджувалися серед українського населення. У цьому листі було й звернення до колишніх червоноармійців, які ще залишалися з отаманом, не вірити брату та негайно залишати його загони [8].

Але все-таки, незважаючи на критичний стан григор'євщини, радянський уряд не міг власними силами остаточно придушити цей повстанський рух. Повстанські загони розсіювалися та продовжували вести партизанську боротьбу з підрозділами Червоної армії та органами радянської влади на місцях за підтримки місцевого населення.

Про події, що відбувалися 27 липня 1919 р. у с. Сентове Херсонської губернії існує кілька версій. За версією, викладеною в роботі О. Андреева, йдеться про недовіру Н. Махна та махновців до отамана Н. Григор'єва через його контакти з очільниками Білого руху. Наводиться й факт, поданий одним із соратників Н. Махна – анархістом П. Аршиновим, коли махновці заарештували двох підозрілих, яких доставили у штаб до «батька». Заарештовані почали вимагати зустрічі із самим Н. Григор'євим. Н. Махно представився їм як Н. Григор'єв, і тоді вони вручили йому листа від командування добровольчою армією [1, 252].

Далі, згідно зі спогадами П. Аршинова, події розгорталися так: за ініціати-ви Н. Махна у с. Сентове був скликаний з'їзд повстанців трьох губерній Півдня України, що мав визначити завдання для всіх повстанських сил України у зв'язку з конкретною політичною та воєнною ситуацією. З'їхалася значна кількість делегатів від населення та загони Н. Махна та Н. Григор'єва, усього біля 20 тис. осіб. Доповідачами були записані обидва отамани та ряд прибічників з обох сторін. Першим виступив Н. Григор'єв, який закликав присутніх до безкомпромісної боротьби проти більшовиків, до їх повного вигнання з України та запропонував для здійснення цієї мети використати будь-яких союзників. Стверджуючи, що вже після скинення більшовицького поневолення народ самостійно вирішить напрямки майбутнього життя. Зразу після Н. Григор'єва виступав соратник Н. Махна – Чубенко, а пізніше й сам Н. Махно, які підкреслили хибність політичних цілей отамана Н. Григор'єва та наголосили на тому, що союз зі злісними ворогами революції є нічим іншим, як злочинною авантюрою, а Н. Григор'єв, закликаючи до контрреволюції, й сам є ворогом народу [3, 129, 130].

Безпосередньо про факт убивства ми можемо прочитати у спогадах Чубенка, пізніше заарештованого та розстріляного в харківській Надзвичайній комісії. Учасник події свідчить, що в той час, коли він виступав, Н. Григор'єв, пройшовши крізь натовп, підійшов до виступаючого, позаду якого сидів Н. Махно, та звернувся до «батька» з наголошенням на відповідальності виступаючого за свої слова. На що Н. Махно відповів: «Нехай закінчує, ми його запитаємо».

Побачивши це, Чубенко закінчив свій виступ, після нього слово взяв Ф. Шпота, а Чубенко пішов із приміщення сільського клубу до сільської ради. За Чубенком рушив сам Н. Григор'єв зі своїм охоронцем. За отаманом ішов Н. Махно та його найближче оточення: Каретников, Чалий, Колісник, Троян, Лепетченко. Прибувши до приміщення сільської ради, Чубенко зайшов за стіл, дістав револьвер «Біблей» і тримав його у руці. Коли до приміщення зайшли всі, то Н. Григор'єв став напроти Чубенка, Н. Махно – поряд, з правого боку від Н. Григор'єва, позаду Н. Махна став Каретников, з лівого боку від Н. Григор'єва стояли його охоронець, Чалий, Троян, Лепетченко. Н. Григор'єв був озброєний двома револьверами «Парабелум»: один – у кобурі біля пояса, а інший був прив'язаний до пояса ремінцем і заткнутий за халяву чобота.

Отаман Н. Григор'єв звернувся до Чубенка з вимогою пояснити підстави виступу перед селянами та звинувачень. Чубенко почав за порядком викладати факти, що були в нього. Спочатку соратник Н. Махна звинуватив отамана в потуранні буржуазії, тому що коли григор'євці брали сіно в куркулів, то відшкодовували їм грошима, а коли брали у бідняків, то замість оплати їх виганяли. Потім Чубенко нагадав, як Н. Григор'єв залишив в одного поміщика кулемет, два ящики набоїв, кілька гвинтівок і 60 пар чорних сукняних штанів, тоді як багато махновців були практично роздягненими. Потім нагадав про розстріляного махновця, який вилаяв священнослужителя, про кількох побитих махновців. Завершив свою промову Чубенко прямим звинуваченням Н. Григор'єва в союзницьких відносинах із А. Денікіним, мотивуючи свою думку відмовою отамана наступати на с. Плетений Башлик, доки там перебували шкурівці. Коли Н. Григор'єв почав заперечувати наведені факти, Чубенко нагадав тому й про делегації до А. Денікіна та посланців від генерала, яких розстріляв Н. Махно.

Зразу ж після цих слів Чубенка Н. Григор'єв схопився за револьвер, але Чубенко, маючи зведену зброю, вистрілив першим і поцілив Н. Григор'єву в голову. Після чого Н. Григор'єв крикнув: «Ой, батько, батько!». А Н. Махно скомандував: «Бий отамана!».

Н. Григор'єв вискочив із приміщення, за ним біг Чубенко, стріляючи отаманові в спину. Після того як Н. Григор'єв вибіг на вулицю, він упав, і Чубенко вже там його добив.

Охоронець Н. Григор'єва, вихопивши маузер, хотів стріляти в Н. Махна, але Колісник, який стояв біля нього, схопився за пістолет і попав пальцем під курок, що завадило стрілянині. Скориставшись моментом, Н. Махно забіг за спину охоронця і почав у нього стріляти: всі 5 куль, випущених «батьком», поранивши охоронця, пройшли навиліт і зачепили й Колісника, який стояв за охоронцем. Потім обох убитих витягли за ворота та кинули в канаву. У цей час підбігли ще соратники Н. Махна: Щусь, Забудько, Лазаренко і кілька бійців.

Н. Махно наказав Чубенку негайно взяти коня й організувати оточення села махновськими підрозділами та роззброєння григор'євців, що й було зроблено. Уже роззброєні григор'євці зайшли до приміщення штабу, де перебував ще один

григор'євський командир і скарбник, витягли їх на площу села та вбили камінням. Колишній начальник штабу Н. Григор'єва, Бондар, зумів утекти, пошуки його не увінчалися успіхом [6].

Після ліквідації Н. Григор'єва Н. Махно прийняв командування та наказав негайно зайняти одну із залізничних станцій, щоб мати змогу телеграфом повідомити про ліквідацію Н. Григор'єва. Телеграма наступного змісту й була відправлена за підписом Н. Махна: «Всім, всім, всім. Копія – Москва. Кремль. Нами вбитий відомий отаман Григор'єв. Підпис: Махно. Начальник оперативної частини Чучко» [6].

Незважаючи на такий промовистий крок «батька», вже 4 серпня 1919 р. Л. Троцький у випуску № 75 похідної газети «В пути», що була вивішена в м. Лубни Полтавської губернії, писав у своїй статті «Махно та інші»: «Убивством Григор'єва Махно, може бути, заспокоїв своє сумління, але своїх злочинів перед робітничою та селянською Україною Махно цим ще не спокутував» [4].

Але беззаперечним є те, що під час з'їзду або наради керівництва махновських і григор'євських повстанців Н. Махно, О. Чубенко та інші махновські ватажки спочатку звинуватили Н. Григор'єва у зраді народних інтересів, антисемітизмі та зв'язках із генералом А. Денікіним, а потім протягом 2–3 хвилин на очах у делегатів із Херсонщини, Катеринославщини та Таврії убили Н. Григор'єва та розправилися з його найближчим оточенням. Частина рядових григор'євців долучилися до Н. Махна, частина – розійшлися по домівках. Так завершилася кар'єра одного з найяскравіших лідерів повстанського руху України періоду громадянської війни ХХ ст.

Джерела та література:

1. Андреев А. Нестор Махно, анархист и вождь в воспоминаниях и документах / А. Андреев. – Б. м., б. и., 2012. – 430 с.
2. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. / В. Антонов-Овсеенко. – М.; Л.: Госиздат, 1928. – Т. 3. – 343 с.
3. Аршинов П.А. История махновского движения (1918–1921) / П.А. Аршинов. – Запорожье: Дикое поле, 1995. – 248 с.
4. В пути. – № 75. – 4 серпня 1919 р.
5. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). Історичне дослідження / В. Горак. – Фастів: Поліфаст, 1998. – 224 с.
6. Код вільного доступу: <https://history.wikireading.ru>.
7. Код вільного доступу: <https://surmasite.wordpress.com>.
8. Красная Армия. – 16 июля.
9. Кубанин М. Махновщина: Крестьянское движение в степной Украине в годы Гражданской войны / М. Кубанин. – Л.: Прибой, 1927. – 228 с.
10. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк.73.
11. Там само. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 31.
12. Там само. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 71.

© *Андрей ЛЫСЕНКО*

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918–1919 гг.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти ХХ в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые, болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы и активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны, в данный момент, существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: *вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.*

© *Andrei LYSENKO*

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918–1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took

part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages. Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident. Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies. A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*

УДК 329.17(477.8)“192/193”

© Володимир КРИМІНСЬКИЙ

АНАЛІЗ СВІТОГЛЯДУ РАДИКАЛЬНОГО КРИЛА ЧЛЕНІВ ОУН ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ «ВОЄННОЇ ДОКТРИНИ» МИХАЙЛА КОЛОДЗІНСЬКОГО

Розглянуто ідеологічну платформу та логіку сприйняття навколишнього світу певною частиною членів ОУН, на основі аналізу праці М. Колодзінського «Воєнна доктрина ОУН». За допомогою методичного інструментарію потрактовано природу радикальних інтелектуальних конструктів початку ХХ ст. в середовищі ОУН. Проаналізовано загальний історичний контекст, що дає змогу більш глибоко розуміння даного явища та розкриває широку картину розвитку тогочасної політичної та суспільної думки. В колах українських націоналістів у міжвоєнний період особливо гостро дебатовали щодо майбутньої стратегії та тактики здобуття української держави. Зроблено детальний огляд уявлень та розуміння української історії у «Воєнній доктрині». Визначено головні риси притаманні ідейним переконанням найбільш радикального крила членів ОУН.

Ключові слова: Організація українських націоналістів (ОУН), ідеологія, М. Колодзінський, «Воєнна доктрина», націоналізм, покоління, нація, революція.

Одним із найбільш впливових інтелектуалів, які зверталися до теми «покоління в історії», був іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гасет. Він вважав, що кожен індивід є абстракцією, яка відтворює суспільні тенденції [10, 6]. У нашому випадку йдеться про відтворення, лише уявлень певної частини суспільства, конкретно злокалізованої у часі і просторі.

«Воєнна доктрина» Колодзінського є певним систематизованим викладом найбільш ідеалістичних та радикальних ідей певної частини членів ОУН. Перед детальним аналізом тексту «Доктрини» слід коротко розглянути, у яких умовах перебувало українське суспільство того часу.

Галичина на початку ХХ ст. перебувала в умовах постійного конфлікту між національними проектами різних суспільних груп. Головне протистояння розгорнулося між двома найбільшими етнічними групами – українцями та поляками. Це протиборство ввійшло в найгострішу фазу з початком українсько-польської війни 1918–1919 рр. Цей конфлікт завершився

встановленням польської влади на теренах Галичини та Волині. Більша частина території України опинилася під владою більшовиків та згодом стала частиною новоутвореного Радянського Союзу. У радянській Україні головний конфлікт був переведений із українсько-російської національної площини у площину політичної лояльності до більшовиків. Саме в цей час розгортається масова кампанія «коренізації» по всьому Радянському Союзу. В Україні вона отримала назву «українізації». Застосований більшовиками метод батога (у вигляді репресій та переслідувань) та пряника на фоні втоми населення від політичних перепитій, які звично несли за собою реакційні випадки, що закінчувалися кровопролиттям, призвів до унеможливлення розгортання широкомаштабного руху спротиву. Проте Голодомор 1932–1933 рр. спричинив відновлення парадигми українсько-російського протистояння. Саме в роки повного становлення радянського режиму українські націоналісти остаточно прийняли модель розуміння Радянського Союзу як реставрації Російського імперського проекту.

Отже, міжвоєнний період став часом пошуків українським суспільством, що було розрізнене у різноманітних державних проектах, шляху розв'язання так званої української проблеми. Друга половина 1920-х років стала, часом коли на політичну арену почало виходити нове покоління, що не брало участі в революційних подіях 1917–1921 рр. Така зміна головних акторів, безумовно, вплинула й на зміну української політичної реальності. Через, історично обумовлені обставини найактивніше це покоління проявило себе на українських теренах, що входили до складу Польщі.

Одна з перших спроб проаналізувати це покоління людей належить доктору Миколі Климишину. У своїй праці «В поході до волі» Так доктор Климишин визначав цих людей під збірною назвою «покоління Бандери» [6, 13]. Він виділяв їх хронологічно з 1906 до 1913 року народження. Безумовно, що ці хронологічні межі можна розширити, не слід сприймати їх як щось математично усталене. Зокрема, попри те, що Михайло Колодзінський 1902 року народження, він цілком вписується у пропоновану модель. Зокрема, Климишин наголошував на рисах, що були витворені спільним досвідом, зазначаючи, що головними рисами, притаманними цьому поколінню, є досвід війни, яка пройшла на їхніх очах, однак через юний вік її учасниками вони так і не стали [6, 23]. Він зауважує, що для цих дітей війна була чимось природнім. На його думку, вона наповнювала собою їхнє світосприйняття [6, 23]. Окрему роль у творенні світогляду «покоління Бандери» автор відводить учорашнім учасникам бойових дій, зокрема старшинам та підстаршинам, називаючи їх «виховниками» цього покоління. Він вважав, що приклад боротьби часу Української революції, який уособлюють саме ці категорії людей, і став головним каменем, що заложив «бандерівське покоління» [6, 24]. Ще одним важливим складником зростання цього «покоління» автор вважав роботу молодіжних організацій, адже в них, на його думку, формувався той необхідний набір навичок знань та вмінь, що надалі будуть застосовані в «революційній боротьбі». Слід зазначити, що сам Климишин був членом

«Пласту». Також формативним чинником створення «покоління» він вважає сувору дисципліну та відсутність публічного плюралізму в лавах націоналістів [6, 25].

До тез доктора Климишина спробуємо апелювати у процесі подальшого детального розгляду тексту «Доктрини».

Розгляд «Военної доктрини» як світоглядного джерела слід розпочати з розуміння автором української історичної канви. Варто зазначити, що «Доктрина» може розглядатися як джерело для розуміння побутового та популярного сприйняття певною частиною тогочасної української спільноти власного минулого.

Перша частина «Доктрини» майже повністю присвячена розгляду історичних подій на території України від найдавніших подій до початку 1920-х років. Такий детальний огляд історичних подій зумовлений наміром автора показати історичну тяглість власних поглядів. Зокрема, центральною тезою виступає створення образу войовничості та могутності української нації.

Історичний опис Колодзінський починає від найдавніших часів. У цій епосі, як можемо зрозуміти, він не тільки відзначає існування українського народу (слід зауважити, що автор сповідує принципи так званого Божого творіння націй), але й уже тут намагається зазначити його «виключність». Зокрема, він пише про географічне розташування, наголошуючи, що «навіть тоді могла вже пізнати й напівдика людина, що все-таки Схід Європи був найкращий і найбагатший» [4, 24]. Продовжуючи, він висловлює думку про те, що український народ з'явився в часи неолітичної революції переходу до осілого способу життя. На його думку, саме «перехід від номадства до хліборобства» призвів до витворення цивілізації на території України [6, 24–25]. Очевидно, він має на увазі Трипільську культуру, тоді дуже часто називали цивілізацією. Така парадигма проектування постання української ідентичності від часу Трипілля була, зокрема, спроектована В. Хвойкою. Слід зазначити, що для багатьох «молодих націй» було притаманно виводити свої коріння з ранніх часів. Аналізуючи давню історію України, автор згадує і Геродота та його опис українських земель, також він зауважує, що ця територія, мабуть, мала стати місцем військового конфлікту [4, 25].

Конфлікт зі степовими племенами на думку автора виводить парадигму цивілізаційної боротьби. Він зауважує: «В дійсності – це було величезне завдання нашого життя, як народу, як раси, як національної спільноти-здобути степ над Чорним і Каспійським морями, перемінити його в ріллю й збудувати тут на грані двох континентів центр нової світової цивілізації. Не будувати Україну тільки над Дністром чи Дніпром, але Україну в таких розмірах, які виміряв їй самий Творець, коли надавав землі нинішній географічний вигляд. Схід Європи мусить бути наш, бо такий заповіт оставили нам наші прадіди» [4, 27].

Отже, як можемо зробити висновок, саме історичний наратив був чи не головною фактологічною основою для конструювання ідейних стратегічних переконань.

Слід зазначити, що для Михайла Колодзінського часи Середньовіччя та Хмельниччини, очевидно, є епохами найбільшого успіху українського народу. На думку Ентоні Смітта, це так звана «золота доба», яка є мітичною основою «хибної пам'яті про минуле» та без якої не обходиться жодне суспільство [11, 312].

Це також і вічне бажання повернення до міту «доброго минулого», на якому наголошував румунський інтелектуал Мірча Еліаде. Саме до такого міту минулого намагається повернутись і автор «Военної доктрини», відтворюючи його як «ідеальний час» [12, 86].

Якщо є час ідеальний, то повинен бути і час занепаду? Саме таким часом автор вважає епохи, коли українці не вели жодних війн для розширення власних територій чи для утворення самостійної держави. На думку Ентоні Смітта, такий час зазвичай був відносно недавно. Для Колодзінського такою подією стала «остання революція» (йдеться про Революцію 1917–1921 рр.). Автор зазначає, що «у 1914 р. українська політика була соціалістично-демократичною, у своїх принципах ворожою мілітаризмові. Війна для українських політиків була найбільшим злом. Воїни се робили, щоб убити в народі його прадідній погляд на війну. Висліди політики Центральної Ради були катастрофальні для українського народу. Український нарід не мав змоги виявити вповні своїх духових і фізичних здібностей» [4, 25].

«Доба занепаду», яку визначив автор, відкриває не тільки історичний контекст, але й чітко змальовує конфлікт поколінь. Такий конфлікт є загалом тенденцією того часу. Ортега-і-Гасет зазначав, що є два типи епох: кумулятивні та епохи заперечення, або полеміки. У першому випадку молодь солідарна з літніми людьми та підкоряється їм у всіх сферах суспільного життя. Оскільки мова йде не про збереження та накопичення, а про заперечення та заміну, то у другому випадку старші люди змінюються молодими. «Це часи юних, епохи оновлення та креативної войовничості» [10, 6]. Ніби доповнюючи думку іспанського філософа К. Маннгейма зазначав: «Особлива функція молоді полягає в тому, що вона – оживлюючий посередник, свого роду резерв що виступає на передній план, коли таке оживлення стає необхідним для пристосування до швидкоплинних або якісно нових обставин» [8, 19].

Отже, відчуття настання «нової епохи» було очевидним для покоління автора «Доктрини», як і власне загальна тенденція появи якісно нових обставин. А в умовах поразки в боротьбі за становлення власної держави ці тенденції лише загострювалися. Все це призводило по декуди до відкритого антагонізму щодо старшого покоління. Такий спосіб мислення наводив автора на певні висновки-кліше стосовно ролі та оцінки попередників. Аналізуючи їхню діяльність, він підкреслює головні помилки, які допустило, на його думку, попереднє покоління. Визначивши головні помилки, автор одразу ж зазначає на неприпустимості їх повторення. Отже, головне стратегічне бачення нового витка боротьби зводиться до виправлення останніх помилок. Зокрема, він зазначав: «Минула

наша визвольна війна насуває дуже сумні рефлексії з військової точки погляду. Ми одержали українську державу без великого бою, однак ми не вміли вдержати нашої самостійності, тому що не вміли організувати відповідної військової сили» [4, 49]. Автор не обмежувався лише військовою проблематикою, підкреслюючи проблеми ідеологічні. Зокрема, даючи характеристику УГА (Українській галицькій армії), він наголошував: «УГА не могла позбутися всіх провінціалізмів і загумінкового патріотизму. Воєнна доктрина УГА, а навіть її організація, були достосовані до малих цілей. Творці цієї армії бажали перш усього здобути при помочі факту існування УГА признання Галичини права до самовизначення мировою конференцією. Військовий провід не всугерував в УГА, що вона тільки фактичним здобуттям Львова й осягненням лінії Сяну може вирішити справу Галичини в користь соборної України» [4, 49].

Автор висвітлює ще одне тенденційне явище свого часу, а саме ідею «українського провансальства», яке вважає проблемою старого покоління. Така думка не була його вигадкою. Одним із її найбільших апологетів вважається Д. Донцов, котрий присвятив цій проблемі цілий розділ своєї книги «Націоналізм», де нещадно критикував тих, хто, на його думку, проявив недостатню свідомість у питанні «самодостатності» та «єдності». Отож, ця теза автора «Доктрини» є лише підтвердженням загальної тенденції.

Підсумовуючи події Революції 1917 – 1921 рр., Колодзінський робить висновок, що «Україна програла війну не через брак зброї, але тому, що не знайшовся ніхто еліті 1917 р., хто б станув на чолі революційних сил українського народу, покинув війну з центральними державами й звернув її проти Москви. ...Останню війну програли ми на трьох військових з'їздах у Києві, які хотіли зберегти добрий тон відносно Тимчасового Правительства, як пізніше УГА відносно Мирової Конференції. Далі програли ми війну під Крутами, де 300 юнаків мусіли битися з дикими матросами, не маючи навіть команданта» [4, 55]. Саме відсутність еліти та харизматичного лідера є для автора головною проблемою поразки. Нагадаємо, що такий вождь для часу міжвоєн'я був наскрізним образом лідера тогочасної молоді. Тому, власне, і в праці Михайла Колодзінського червоною ниткою проходить «образ вождя» й підкреслено його важливе місце та значення для майбутнього держави. Автор звично намагається показати на історичних прикладах правильність своїх ідей, пишучи, що «війняток творять війни Олександра. Такого підбою не могли доконати грецькі республіки, тільки Король-здобувець» [4, 12].

В українській історії для Михайла Колодзінського таким «королем-здобувачем» був князь Святослав Завойовник, про якого автор написав: «Святослав заплатив життям на Дніпрових порогах за свої великі заміри й не мав часу виконати свої далекі й широкі пляни. Але постать князя-лицаря залишилася нам світлою й могутньою. Постагтю одного з найбільших войовників у нашій історії» [4, 34].

Думки автора можна вважати багато в чому тенденційними та показовими для того часу. Задля цього варто порівняти тодішні праві ідеології у Європі, зокрема румунський легіонерський рух, хорватський усташизм, які є найбільш схожими з українським інтегральним націоналізмом. Їм усім притаманний тоталітарний характер. Період 1920–1930-х років є апогеєм так званої моди на тоталітаризм. Вплив цих тенденцій, зокрема створення образу вождя, який є провідником та найдостойнішим представником нації, спостерігаємо й у праці «Воєнна доктрина» [5, 284–285].

Окрім образу лідера, у «Доктрині» викладено ідею «месіанства». Українська ідея месіанства, яку конструював Михайло Колодзінський, не була лише його видумкою. Така ідея була відома. Вона, зокрема, була викладена в працях Дмитра Донцова та зводилася до так званого образу «захисного валу» проти «Азії», себто Росії, та тих цінностей, що вона несла, а також загрози комунізму, яка була головною небезпекою для правих рухів. Дмитро Донцов писав: «Основа великої кризи, що стасяє нашим континентом, конфлікт між Європою і Росією – це глибоке противенство двох взаємно ворожих цивілізацій. [...]. Цю абсолютну неприєднаність обох культур і конечність боротьби межі ними, боротьби, під знаком якої іде і йтиме ціла європейська криза, і мусимо мати на оці при усталенні ролі України в цьому конфлікті, при означенні лінії нашої національної політики, або – суті нашого колективного ідеалу» [3, 198–199].

Міт «місії» у будь-яких ідеологіях передбачає зазвичай й породження образу ворога. У «Воєнній доктрині» автор доволі детально викладає своє бачення ворога та місії української нації, опираючись на історичне підґрунтя. Він вважав, що «в дійсності – це було величезне завдання нашого життя, як народу, як раси, як національної спільноти – здобути степ над Чорним і Каспійським морями, перемінити його в ріллю й збудувати тут на грані двох континентів центр нової світової цивілізації. Не будувати Україну тільки над Дністром чи Дніпром, але Україну в таких розмірах, які виміряв їй самий Творець, коли надавав землі нинішній географічний вигляд. Схід Європи мусить бути наш, бо такий заповіт оставили нам наші прадіди» [4, 27].

Можемо впевнено дійти висновку, наскільки для автора є важливим сам принцип боротьби та цивілізаційної місії українського народу. Він намагається на таких порівняннях вивести історичний антипод, апелюючи до якого називав конкретну націю: «Нам сьогодні грозить від москалів більша загроза, як у давнину від печенігів, половців чи татар. Москалі не тільки хочуть знищити нашу стару українську культуру, але й перемінити нашу психіку» [4, 28].

Автор визначає конкретну історичну місію України, вказуючи, що «є щось фаталістично-величаве в нашій боротьбі за самостійність. Так, як Цезар, здобуваючи Галію, відкривав цілу Європу для римської культури й цивілізації, так наші націоналістичні революційні армії мають відкрити західноєвропейській культурі простір, що простягається на схід і південний схід від України» [4, 31].

Такі порівняння та думки автора дають нам підстави зрозуміти, що для нього самого було мітичним підґрунтям у розумінні цієї епохи та історії в ній українських земель. Очевидно, що автор намагався висунути ідею панування української «імперії» на теренах, які, на його думку, доведеться завойовувати його поколінню. У цих міркуваннях Колодзінський визначає основне завдання для сучасників та українського націоналізму загалом, наголошуючи, що «ми боремося за “землю руську”, а не за те, щоб бути щитом Європи» [4, 41–42].

Отож, автор виводив «свого сучасного ворога» ще з часів середньовіччя та намагався поставити перед загрозою виживання українську ідентичність. Він створив ілюзію «останньої битви за існування української нації» та визначив найрадикальніший спосіб порятунку, чітко наголошуючи на неприпустимості тішити себе даремними сподіваннями на зовнішні чинники [4, 45]. Про завершення козацької епохи Колодзінський писав: «Полтава закінчила козацьку добу. Одночасно Схід Європи переходив під панування Москви. Ми втратили другий раз самостійність і випустили з рук наше первородство на Сході Європи. На місце польської експанзії прийшла Москва. Україна дістала двох непримиримих ворогів і від того часу мусить бути завжди готова до війни на два фронти» [4, 48]. Отже, саме закінчення епохи Козаччини стало для автора тим часом, який остаточно окреслює основні образи військово-політичних конкурентів, котрих він вважав ворогами. Конструювання образу ворога в географічних межах для Михайла Колодзінського означало формування певного осердя майбутнього повстання відповідно до сформованого й визначеного територіального простору. Автор вважав, що в ході військових дій українські сили не мають права іти на будь-яке зближення чи то із СРСР проти Польщі, чи навпаки, оскільки це означало б послаблення ідеї встановлення майбутньої української імперії [5, 278]. Він зазначав, що така ідея є нічим іншим, як «зрадою української визвольної справи» [1, 194].

Як бачимо, у розглядуваному питанні геополітичної та міжнародної діяльності автор мав дещо зідеалізоване бачення ролі та місця української нації та майбутнього повстання. Важливе місце в географічно-історичному та ідейному вимірах Колодзінського посідав Київ, якому автор надавав сакрального значення: «Мусимо зрозуміти, що центром нашого історичного життя є Київ та що тільки посідання Києва затверджує за нами здобутки на інших фронтах. Київ є символом “руської землі”, за яку згинув Святослав. Київ має для нас більше значення, як, скажім, Берлін для Німеччини, чи Париж для Франції. Київ є святим містом, це “матір руських городів”, або “Єрусалим руських городів”, як називають його чужинці.

Містика оповиває Київ, і ми не сміємо її нехтувати. Ми мусимо свято вірити, що апостол Андрей предсказав постання Києва й великої держави над Дніпром, і з цією легендою треба нам єднати заміри Творця, бачити на Сході Європи велику державу. Чар Києва є однаково сильний у кожному закутку України» [4, 36].

Якими ж є ці межі «великої держави апостола Андрея», ми дізнаємося з третьої частини «Военної доктрини». Саме тут Михайло Колодзінський робить детальний аналіз географічних просторів свого «імперського проекту». Автор доволі скрупульозно розглядав особливості, притаманні населенню на цих територіях, починаючи від способу їхнього господарювання і закінчуючи їхньою політичною традицією. Перед розглядом меж імперії автор намагався подати способи та методи здобуття майбутніх «володінь», а також закласти політичне та військово підґрунтя таких планів. Про це він писав: «Военна доктрина українських націоналістів мусить з'ясувати характер нашої війни в найширших розмірах, яких тільки вимагають політичні відносини й наше географічне положення. Коли політика українського націоналізму змагає оперти східні кордони України на Волзі й поширити свій вплив у центральну Азію, то военна доктрина українських націоналістів не може брати під увагу тільки етнографічні українські землі, бо в цьому випадку буде розріз між політичними замірами і військовою потенцією» [4, 22].

Особливої уваги заслуговують погляди Михайла Колодзінського на план та методи, які він вважав єдино правильними та можливими для здобуття незалежності. Період Першої світової війни та міжвоєнний – це час активних революційних рухів у Європі, які часто призводили до громадянських конфліктів, це час боротьби різних ідеологій. Основними в цей час були праві та ліві ідеології, які охоплювали цілі країни, а їхні апологети намагались у своїх жорстоких експериментах створити ідеальне суспільство, яке протиставляли одне одному. Поняття «революція» буде стояти в центрі поглядів у «Военній доктрині» як метод для утвердження незалежної держави. Як зазначає Олександр Зайцев, молоді члени ОУН часто сприймали фашизм у Італії, націонал-соціалізм у Німеччині та майбутню українську праву революцію як ланки однієї світової націоналістичної революції, що зламає панування старих реакційних націй [3, 314]. Невідомий автор, який підписався С.О. (О. Зайцев припускає, що це Ярослав Стецько) писав: «На чому кінчаться завдання фашизму чи націонал-соціалізму, на тому зачинаються завдання українського націоналізму». Я. Стецько вважав, що український націоналізм покликаний розпочати новий етап цієї революції, він відкриє «новий розділ, нову епоху не лише в історії України, але й народів Сходу Європи» [3, 314–315].

Отож, було створено кілька ідейних мітів ґрунту майбутнього імперського проекту, це, зокрема, міт «ланцюга революцій», але не просто революцій, що руйнують «старе погане», це витворення міту справедливого повернення до «старого доброго». Як зазначає історик Олександр Мотиль у праці «Підсумки імперій», кожен імперський проект, котрий конструюється у модерну добу, намагається витворити міт відродження [6, 120]. Не став винятком й український імперський проект, який створював автор «Военної доктрини». Обстоюючи революцію як головний спосіб здобуття державності, автор детально описував власне бачення революційних подій. Зокрема, детально проаналізовано

специфіку повстання на західно-українських землях (ЗУЗ) та східно-українських землях (СУЗ): «На З.У.З. село буде робити повстання, в містах переважає ворожий елемент. На З.У.З. село мусить зробити повстання і йти на місто, а тим самим повстання на З.У.З. буде відбуватися з долини, а не згори. ...На З.У.З. села мусять облягати великі міста, як 1918 р. Львів. Українське мійське населення буде тільки тероризувати місто й в цей спосіб допомагати селови. Так само на Закарпатській Україні й на Буковині головну роль під час повстання буде грати село» [5, 258].

Бачимо яку велику роль саме сільському населенню на ЗУЗ віддає автор у майбутньому повстанні, розуміючи насамперед що в містах переважно не українське населення.

Говорячи про хід повстання на СУЗ, автор пише: «Інакше справа представляється на С.У.З. Великі міста на С.У.З., як Київ, Харків і Одеса, мають релятивну більшість українського населення, а середні міста, як Полтава, Херсон, Дніпропетровськ, Запороже, Єлисаветград, Миколаїв, мають переважаючу більшість українського населення. Навіть Донецький басейн має такий процент українського робітництва, що воно має всі вигляди захопити промислові осередки революційною дорогою. В той спосіб на С.У.З. повстання буде відбуватися рівночасно згори й з долини, себто міста і села виступлять рівночасно. При доброму проводі під час повстання ані один ворог не буде мати змоги втечи з українських земель або зорганізувати оборону» [5, 258].

Слід зазначити, аналізуючи ці два уривки, попри те, що автор не відкидав допомоги інших національних та етнічних груп, саме етнічна ознака була для автора вирішальною, що абсолютно впливається в головний дискурс у націоналістичних колах того часу.

Описуючи головні сили повстання та їхні дії автор приділяє увагу й неактивним групам населення, пишучи «Дальшу й головну силу повстання становлять всі Українці, які не виступлять проти нас зі зброєю в руках, як, приміром, комуністи. Рівно ж поміч національних меншин як Татарів, Німців чи Болгарів треба прийняти, з виїмком Жидів. Українська маса не може позістатися нейтральною в часі повстання. До повстання треба втягнути цілий український нарід, а націоналісти мають провадити й надавати націоналістичну форму повстанню» [5, 257–258]. У тексті можна знайти пояснення цієї ворожості, про яку зазначає автор: «Треба мати на увазі, що в українській націоналістичній революції вирішальним чинником буде національна ненависть, і в такому випадку жадна соціально ворожа верства не буде мати до ньої вступу. Що на всіх укр[аїнських] землях зазублюються тісно гнет національний із соціальним, то це тільки додасть сили нашому повстанню і зробить наші боєві кличі яснійшими й сильнішими в ударі» [5, 258].

Аналізуючи ці твердження, слід провести глибший аналіз історичного контексту. «Доба жорстока, як вовчиця» – саме ця теза О. Ольжича про міжвоєнний період є чи не найбільш точною. Як влучно зазначив професор О. Зайцев, поширенню войовничого антисемітизму серед членів ОУН, особливо у другій

пол. 1930-х років., сприяли уявлення про виняткову роль євреїв у злочинах комуністичного режиму в СРСР, а також негативний образ євреїв у традиційній українській галицькій культурі. Все це призвело до витворення міту «жидокомуні» та до ідеї радикального вирішення «єврейського питання».

Отже, проаналізувавши головні тези «Воєнної доктрини» М. Колодзінського, слід зауважити на цінності цього, як чи не єдиного, джерела де систематично викладено радикальні ідеї частини членів ОУН. Безумовно, що ці думки є вираженням «горизонту очікувань» членів ОУН, котрі як було зазначено вище народилися між 1900 та 1910 рр. З огляду на опрацьований матеріал можна дійти висновку, про те, що «горизонт очікування» прямо залежить від «простору досвіду» [7, 12]. Саме ця теза є головним висновком, якого доходимо, аналізуючи ідеї та думки висловлені в «Доктрині».

Отже, можна констатувати, що погляди найбільш радикальної течії націоналістичного руху були просякнуті ідеєю «сили», «волі до життя», та висловлювали послідовність ідеалу «донцовської моралі». Пропонована стаття є лише спробою часткового аналізу ідей, проектування логіки вчинків та способу мислення так званого молодого радикального крила ОУН.

Джерела та література:

1. *Архів ОУН у Києві. – Ф. 1 (Провід ОУН). – Оп. 2. – Спр. 466. – Арк. 1–196.*
2. *Зайцев О. Воєнна доктрина Михайла Колодзінського / Олександр Зайцев // Україна модерна. – 2014. – № 20. – С. 245–256.*
3. *Зайцев О. Український інтегральний націоналізм 1920–1930-х років: Нариси інтелектуальної історії / Олександр Зайцев. – Київ: Критика, 2013. – 483 с.*
4. *Колодзінський М. Українська воєнна доктрина / Михайло Колодзінський. – Торонто, 1957. – 62 с.*
5. *Колодзінський М. Націоналістичне повстання (публікація та коментарі Олександра Зайцева) / Михайло Колодзінський // Україна модерна. – 2014. – № 20. – С. 257–295.*
6. *Климишин М. В поході до волі. Спомини / Михайло Климишин. – т. I. – Детройт, 1987. – С. 13.*
7. *Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Райнгарт Козеллек. – Київ: Дух і літера, 2005. – 375.*
8. *Маненхайм К. Диагноз нашего времени. – М.: Изд-во Юрист, 1994.*
9. *Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / Олександр Мотиль. – Київ: Критика, 2009. – 198 с.*
10. *Ортега-и-Гасет Х. Тема нашего Времени / Ртега-и-Гасет Х. Что такое философия? – М.: Наука, 1991. – С 6.*
11. *Сміт Ентоні Д. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Ентоні Д. Сміт. – К.: Темпора, 2009. – 387 с.*
12. *Элиаде М. Аспекты мифа / М. Элиаде. – М.: Академический Проект, 2001. – 240 с.*
13. *Bruce Parrot Analyzing the Transformation of the Soviet Union in Comparative Perspective (in Karen Dawisha and Bruce Parrot, eds., The End of Empire? The Transformation of the USSR in Comparative Perspective) // Armonk, N.Y.: Sharpe. – 1997. – P. 75–88.*

14. Hroch M. *Social Precondition of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations* / M. Hroch. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1985. – P. 213.
15. Wesson Robert G. *The Imperial Order* / Robert G. Wesson // Berkeley: University of California Press, 1967. – P. 36–43.

© Владимир КРЫМИНСКИЙ

АНАЛИЗ МИРОВОЗЗРЕНИЯ РАДИКАЛЬНОГО КРЫЛА ЧЛЕНОВ ОУН ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ «ВОЕННОЙ ДОКТРИНЫ» МИХАИЛА КОЛОДЗИНСКОГО

Рассмотрены идеологическая платформа и логика восприятия окружающего мира определенной частью членов ОУН на основе анализа труда М. Колодзинского «Военная доктрина ОУН». С помощью методического инструментария истолковано природу радикальных интеллектуальных конструкторов начала XX в. в среде ОУН. Проанализировано общий исторический контекст, что позволяет более глубоко осмыслить данное явление и раскрыть широкую картину развития тогдашней политической и общественной мысли. Сделано подробный обзор представлений и понимания украинской истории в «Военной доктрине». Определены главные черты, которые присущи идейным убеждениям наиболее радикального крыла членов ОУН.

Ключевые слова: Организация украинских националистов (ОУН), идеология, М. Колодзинский, «Военная доктрина», национализм, поколения, нация, революция.

© Volodymyr KRYMINSKYI

THE WORLDVIEW ANALYSIS OF THE OUN RADICAL WING MEMBERS THROUGH THE PRISM OF «MILITARY DOCTRINE» BY MYKHAILO KOLODZINSKY

The ideological platform and the logic of the perception of the surrounding world by a certain part of the OUN members are considered, based on the analysis of M. Kolodzinsky's «Military doctrine of the OUN». The nature of the radical intellectual constructs of the early twentieth century in the OUN environment was studied..The general historical context is analyzed, which allows a deeper understanding of this phenomenon and reveals a broad picture of the development of contemporary political and social thought. The Ukrainian nationalists in the interwar period were particularly keen on the future strategy and tactics of gaining the Ukrainian state. A detailed review of the concepts and understanding of Ukrainian history in the «Military Doctrine» was made. The main features of the ideological convictions of the most radical wing of OUN members are determined.

Keywords: Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), ideology, M. Kolodzinsky, «Military Doctrine», nationalism, generation, nation, revolution.

УДК 069.8(093)+394:343.261-052:323.28(47+57)

© Світлана ДАЦЕНКО

ВІРА В НЕВОЛІ. З ОСОБИСТИХ НАРАТИВІВ В'ЯЗНІВ ГУЛАГУ У ФОНДОВІЙ КОЛЕКЦІЇ МЕМОРІАЛУ

Проаналізовано джерела особового походження, що розкривають окремий аспект повсякденного життя українців-політв'язнів радянських в'язниць і таборів, а саме: релігійні практики. Подано стислий огляд матеріалів, які поповнили фондову колекцію Національного музею історії України у Другій світовій війні та стануть джерелом подальшого дослідження та експозиційного висвітлення радянського тоталітарного режиму.

Ключові слова: ГУЛАГ, віра, Українська греко-католицька церква, історія повсякдення, фондова колекція.

Однією з найтрагічніших сторінок новітньої історії України є масові політичні репресії доби сталінізму. Мільйони українців зазнали позбавлення чи значного обмеження волі на порівняно великі терміни за період від 1920-х до 1953 рр. Хоча встановити точну кількість жертв неможливо, складні статистичні підрахунки дозволили дослідникам назвати орієнтовне число загиблих у таборах і колоніях – 13,2 млн осіб [20, 126]. У 1940–1950-х роках українці становили другу за чисельністю етнічну групу серед усіх в'язнів ГУЛАГу. На 1 січня 1951 р. кожен п'ятий в'язень був українцем [18].

Тривалий час тема політичних переслідувань була забороненою в радянському суспільстві. Перші спроби публічного обговорення й осмислення історії політичних репресій та каральної системи ГУЛАГ на теренах колишнього СРСР з'явилися наприкінці 1980-х років. На початку 1990-х років суспільний інтерес до цієї теми стрімко зріс, її почали активно обговорювати в засобах масової інформації.

У пострадянських країнах вивчення історії радянської репресивної системи посіло одне із центральних місць в історичній науці. Упродовж останніх двох десятиліть опубліковано значну кількість фундаментальних монографій, наукових статей, розвідок, які розкривають історію виникнення, структуру, функціонування системи ГУЛАГ, представляють статистику щодо кількості в'язнів, їхні соціальні характеристики, такі як стать, етнічність, соціальне походження, фах тощо, а також аналізують політичні, економічні, гуманітарні аспекти наслідків

існування цієї системи та її вплив як на самих репресованих і їхні родини, так і на суспільство загалом [2; 3; 10; 11; 17–19; 21; 26; 28].

Для пізнання та розуміння повсякденного життя українських політв'язнів найважливішими і найінформативнішими джерелами є документи особового походження: мемуари, автобіографії, усні й письмові спогади колишніх політв'язнів. У них відображено не лише фактичні відомості про умови праці, побуту, харчування, режим утримання, покарання в місцях позбавлення волі. Цінність особистих свідчень полягає насамперед у тому, що з них довідуємося про суто людський вимір такого досвіду – як сприймали політв'язні своє становище та умови перебування, як виживали, як пристосовувалися, як облаштовували своє повсякдення, в який спосіб боронилися від руйнівного впливу системи, у чому знаходили розраду, як позначився цей досвід на їхньому здоров'ї, психіці, подальшому житті. Упродовж кількох десятиліть Національний музей історії України у Другій світовій війні займається формуванням колекції усних спогадів, особистих речей і документів українських політв'язнів. Ці унікальні артефакти становлять виняткову цінність для дослідження та осмислення особистого й колективного досвіду тих, хто пройшов через табори. Завдання розвідки – проаналізувати окремий аспект повсякденного життя в'язнів, а саме: релігійні практики в умовах табору, завдяки джерелам особового походження з фондової колекції Меморіального комплексу.

Дослідження досвіду ГУЛАГу засвідчили, що глибоко віруючі люди демонстрували найвищу силу духу в таборах: християни, юдеї та мусульмани трималися за свої релігійні переконання, розглядаючи ув'язнення як випробування власної віри, а прагнення успішно з ним впоратися додавало їм витривалості [21, 148]. Переконливим доказом випробувань духовенства Української греко-католицької церкви є унікальні артефакти, що зберігаються у фондовій збірні Меморіального комплексу.

Зі звільненням західноукраїнських областей радянська влада почала готувати ґрунт для ліквідації греко-католицької церкви. У квітні 1945 р. органами НКВД були заарештовані: у Львові – митрополит-архієпископ Йосип Сліпий, єпископи Микита Будка та Микола Чарнецький, у Станіславі (нині м. Івано-Франківськ) – єпископ Григорій Хомишин і його помічник Іван Ляшевський. Згодом подібна доля спіткала й ряд членів Львівської та Станіславської капітул, професорів Богословської академії та семінарій, авторитетних священиків. Радянське керівництво вважало, що коли позбавити Церкву ієрархії, довести її до канонічного хаосу, то це полегшить здійснити план її остаточного знищення. Наступним кроком стало проведення в березні 1946 р. Львівського собору, вирішив ліквідувати Берестейську унію, розірвати зв'язки з Ватиканом та здійснити перехід греко-католицької церкви під юрисдикцію РПЦ. Львівський псевдособор дав поштовх до розгортання масових відкритих репресії проти греко-католицького кліру. Головним приводом для арешту й ув'язнення був опір наверненню в православ'я, а «аргументами» – звинувачення в співпраці з нацистами та

українськими повстанцями. У науковій літературі, спогадах, публіцистичних дописах та офіційних архівних документах існують суттєві відмінності у визначенні кількості греко-католицьких священників, які стали жертвами тоталітарного режиму. Зокрема, Ігор Винниченко зауважує, що за відмову добровільної самоліквідації УГКЦ поклала на вівтар мучеництва життя 10 єпископів, 1400 священників і 800 монахинь. Оперуючи підрахунками Бориса Гудзяка, Світлани Гуркіної та Олега Турія, Василь Марчук констатує, що протягом 1945–1946 рр. радянські органи безпеки заарештували й засудили понад 800 греко-католицьких священників [25, 551]. Офіційні ж архівні документи свідчать, що з 590 представників греко-католицького духовенства, які відмовилися від возз'єднання, 344 було заарештовано й засуджено. Терор проти «ліквідованої» Церкви особливо посилювався після вбивства керівника Ініціативної групи протопресвітера Гавриїла Костельника. Лише у Львівській області наприкінці 1948 р. було заарештовано 10, у 1949 р. – 17, а в 1950 р. – 35 священників [9, 381].

Незважаючи на нестерпні фізичні та моральні умови радянських таборів, греко-католицьке духовенство використовувало усі можливості для того, щоб і далі виконувати своє душпастирське покликання. Інтенсивність душпастирської діяльності залежала від особливостей режиму в тому чи іншому таборі.

Яскраве свідчення цього знаходимо у спогадах отця Володимира Маргітча, який розповідає про свою «табірну семінарію» в Мордовії і священниче рукоположення, яке відбулося на свято Преображення Господнього 1960 р. Його святителем став ув'язнений у тому ж таборі митрополит Йосиф Сліпий: «Тут були найкращі наші високоосвічені люди: математики, музиканти, вчені-богослови. Розмовляти з ними – це як навчатися в університеті, і це – в таборі. Вони стільки могли навчити. [...] Коли вже було домовлено, що буде висвячувати мене митрополит, каже отець Дрибітко: "Ну як же так, а ризи? Треба щось придумати". І ось це було 19 серпня, на свято велике. Домовлено було, що без 15 хвилин 10 година ранком заходимо, вже половина Служби пройде, і митрополит повинен мене висвячувати. Але ми ще не готові були, бо задумали, щоби все-таки ризи якісь зробити. Ми відрізали підкладку з пальта, відрізали рукава і то все. Ми скоренько, як могли, так спішили, підготували і спізнилися навіть на 3 хвилини до митрополита. Він уже нас чекав, аж головою помахав, чого ми спізнилися, бо там кожна хвилина була дорога... Правду кажучи, я настільки був глибоко у тому висвяченні і в тому, що я хотів бути священником, що я не відчував чогось аж особливого, бо я завжди напружений був у цьому питанні. Але цей день мені запам'ятався... Саме свячення, безумовно, відбувалося між двома ліжками ... між нарами, на підлозі, перед тумбочкою..., там де митрополит спав... То не передаси словами, що тоді, на той момент, було, що така подія відбулася за колючим дротом, коли сидиш і тобі можуть ще 25 років накатати за це, якщо би дізналися. Але я не за себе боявся – я за митрополита боявся...» [16, 31].

У деяких таборах була змога відправляти богослужіння, тоді як у тюрмах або таборах із суворим наглядом священники змушені були обмежуватися приватни-

ми літургіями, для яких використовували просте літургійне начиння з підручних матеріалів.

У табірних умовах продовжував виконувати обов'язки священнослужителя отець Степан (Роман) Коломиєць, священник с. Надіїв (нині Івано-Франківська область). У липні 1946 р. церкву в с. Надіїв закрили. Про це свідчить розпорядження Виконавчого комітету Долинської районної ради депутатів трудящих Станіславської області від 5 липня 1946 р., де зазначено: «...Протягом десяти днів звільнити займані церковні будинки...» [29]. Уникаючи переслідувань і тиску підписання православ'я, отець Степан їздив по селах, де вже були заарештовані священники, по закритих церквах відправляв Святі Літургії, відспівував померлих та убитих повстанців. 27 грудня 1949 р. Степан Коломиєць заарештований за проповідницьку діяльність. Засуджений до 15 років позбавлення волі. Покарання відбував у виправно-трудовому таборі у м. Ішимбай (нині Республіка Башкортостан, РФ). Листівка з наклеєним образом Гошівської чудотворної ікони Божої Матері та рукописом «Молебень до Христа Милосердного» служила своєрідним антимінсом для проведення Служби Божої [30].

За ревну службу та просвітницьку діяльність потрапив у поле зору НКВД священник с. Негівці (нині Івано-Франківська область) отець Юліан Тарантюк. Напередодні Другої світової війни при церкві він організував читальню Товариства «Просвіта» та школу для українських дітей. А під час нацистської окупації краю допомагав рятувати молодь від вивезення на примусові роботи до Німеччини. Незважаючи на погрози і попередження, отець Юліан не припиняв нести слово Христове до мирян, виконував свої душпастирські обов'язки. У жовтні 1945 р., під час однієї з облав НКВД, загинула дружина Стефанія. 4 вересня 1947 р. отець Юліан був заарештований за відмову прийняти православ'я, засуджений до 15 років ув'язнення. Покарання відбував у Вологодській колонії суворого режиму та виправно-трудовому таборі неподалік м. Стерлітамак (нині Республіка Башкортостан, РФ). У табірних умовах продовжував виконувати обов'язки священнослужителя. Для церковних обрядів Юліан Тарантюк власноруч змайстрував посудину для зберігання елею [33].

На спецпоселеннях було значно більше простору для душпастирської праці, ніж у таборах. Там, де був менший контроль комендатури, була нагода вільніше й частіше проводити богослужіння й уділяти Святі Тайни. У фондозбірні Музею зберігаються орар і покривець для чаші невідомого греко-католицького священника, який у другій половині 1950-х років перебував на спецпоселенні та проводив таємні богослужіння для політичних в'язнів з України, які проходили через так звані Потьомкінські табори [27]. Експозити до Музею у 2016 р. передав дослідник історії Гуцульщини Юрій Кречуняк, який на початку 1970-х років, перебуваючи на заробітках, знайшов її випадково в одній із хатин на ст. Виша (нині Zubovo-Polyanskyi район, Республіка Мордовія, РФ).

Християнська віра та релігійні практики українських політв'язнів (зокрема, особисті та спільні молитви, імпровізовані богослужіння тощо) становили

важливу частину невіленьницького життя українців. Спогади про досвід політичного ув'язнення дозволяють реконструювати цю сторону їхнього повсякдення, щоб досягнути ролі віри, молитви, християнських атрибутів у таборах та тюрмах ГУЛАГу. Не випадково Дарія Корчак зазначала: «...Віра в Бога додавала нам сил втримувати духовну рівновагу і кріпити надію, що вернемось таки з неволі додому, в Україну» [14].

Колишні невіленьники повсякчас наголошують на винятковій ролі християнської віри, яка допомагала їм витримати страждання, не зрадити під час катування, зберегти людське обличчя і моральні цінності в нелюдських умовах таборів та пересілок. Варто зауважити, що значну частку тих, хто опинився в лещатах системи в повоєнний час, становили чоловіки та жінки з західноукраїнських теренів – регіону, який у міжвоєнний період не перебував під радянською владою і не зазнав руйнівного впливу більшовицької політики воєнничого атеїзму. Для засуджених українців з Галичини, Волині, Прикарпаття християнська віра була невід'ємною складовою світогляду, релігійна ідентичність становила значущу частину особистості, а релігійні практики були важливим елементом звичного повсякдення. Усе це знаходило свій вияв і в неволі – від моменту арешту і аж до звільнення, і під час слідства, в очікуванні неминучих тортур, вироку суду, і на етапі, і перед обличчям смерті від виснаження чи хвороби в таборах українські політв'язні зверталися до Бога та Матері Божої за підтримкою та захистом.

Колишня бранка Ганна Іваницька згадує про свої молитви перед тортурами: «... Але я молилася, я йшла і молилася. Я кожен раз молилася і просила Бога, щоб я не заговорила, але щоб я жила. Я все кажу: "Боже, я не планувала, Господи, тої дороги своєї – Ти скерував мене на цю дорогу, дай мені сили витримати". І так було, що я витримала все, і не тільки я» [13]. Перед лицем потужної радянської репресивної машини людина почувалася безсилою і безпорадною, тож апелювала до найвищого судді та захисника: «Боженьку, дай сили протриматися ще п'ять років, аби зустріти ту днину, коли прийде свобода, коли ступлю я на рідну землю, обійму матусю й батька...» [1, 33].

Політв'язнів єднав спільний гіркий досвід страждань, тож не дивно, що у своїх зверненнях до Бога вони просили не милості, а стійкості та сили духу. Микола Кліщ, колишній політв'язень, розповідав, що у своїх зверненнях до Всевишнього не раз просив сил «... Аби перенести більшовицькі тортури і живим повернутися додому...» [34].

Жінки-невіленьниці вбачали своєю єдиною заступницею Матір Божу. Їй звіряли свої болі та просили помочі. Ганна Іваницька згадує про віщій сон напередодні свого звільнення з табору, у якому їй явилася Мати Божа та повідомила добру вістку [21, 144]. Віра та заступництво Богородиці додавала сил фізично і психологічно виснаженим бранкам ГУЛАГу, а молитва спонукала не втрачати надії. Про щире віру та заступництво Матері Божої Неустанної Помочі згадує колишня бранка Стефанія Голинська [15]. У фондах музею зберігається ікона із зображенням Богородиці, яку дівчина власноруч потайки вишила,

перебуваючи в Чортківській тюрмі. Саморобний образ слугував оберегом упродовж усього часу перебування Стефанії в таборах Воркутлагу [32]. В'язням було заборонено мати особисті речі, тож усі предмети релігійного призначення, зокрема: натільні хрестики, вервечки, молитовники, образки тощо, вилучали у них ще під час етапування до місць позбавлення волі. За таких обставин ці речі набували особливої цінності.

Окрім індивідуальної молитви як інтимно-особистого способу спілкування з Богом, українці влаштовували спільні групові молебні в неділю та імпровізовані літургії у найбільші християнські свята – Різдво та Великдень. Спільні молитви були заборонені в таборах, ініціаторів суворо карали, однак потреба в релігійній практиці, її значущість для українських бранців були настільки великими, що спонукали їх іти на ризик. Дарія Корчак у своїх спогадах зазначає: «Ми дорожили всіма духовними і патріотичними традиціями...» [14]. Попри суворі заборони, незважаючи на неймовірні труднощі повсякденного виживання у таборах, українські політв'язні чекали та готувалися до них заздалегідь, запасалися продуктами для святкового столу та іншими атрибутами: писанками, вербовими чи хвойними гілками, пшеницею для куті. Водночас вони намагалися якнайповніше відтворити традиційний формат свята, зберегти бодай основні його елементи. У таборах та тюрмах, де кожна крихта хліба була на вагу золота, невільники, готуючись до Різдва чи Великодня, відкладали свій скупий пайок, щоб з нього приготувати святкове частування. У день свята житло мало бути прибраним та святково оздобленим, одяг – найкращим і чистим. Характерно, що обов'язковим атрибутом святкового столу були солодощі – завчасно відкладені пайки цукру та «торт», виготовлений із доступних у місцях позбавлення волі продуктів. Кирило Осьмак у листі до брата Максиміліана розповідає про святкування Воскресіння Господнього в камері Владімирського централу: «...21 квітня, на Великдень, я зі своїм другом упорядкували свято як слід. Ваші чудові коржики дуже смачні, і пиріжки, і мед...» [23].

Саме дотримання традицій доповнювали ілюзію свята та підтримували відповідний настрій в умовах, де радість була неможливою. Дарія Корчак у своїх спогадах докладно описує підготовку та відзначення Різдва в таборі, коли жінки не лише молилися, приготували кутю із заздалегідь прихованої вівсяної каші, а й влаштували колядування в кількох бараках. «Назавжди залишилися в пам'яті святкування Різдва Христового в стінах Тайшетського Озерлагу. Не забудеться, як готували вівсяну кашу з маком, що слугувала нам кутею, а ще був узвар із сушених фруктів, які отримали з дому, і звичайна пайка хліба. Сіли вечеряти, разом помолилися, тихенько поколядували, побажали один одному швидкого повернення на рідну землю... Маленькою радістю для нас був різдвяний вертеп, який ми спільно організували. Знайшлися серед нас такі, які пам'ятали слова цього дійства. Самі шили одяг для царів, ангелів, чорта. Я була пастушком у гуцульському кептарику й капелюшку на голові. Ходили з барака в барак, колядували, несли радісну звістку про народження Ісуса Христа. Старенькі жінки

плакали, обіймали нас, цілували, а ми були щасливі, що unikнули пильного ока наглядача» [22, 24].

У своїх спогадах Микола Кліщ розповідав про власний досвід різдвяної Служби Божої в таборі Степлагу в м. Жезказган (нині Карагандинська область, Республіка Казахстан): «...Ми познайомилися зі старими шахтарями, це переважно були каторжани, котрі вже давно тут відбували строк, і навіть котрийсь із них дав нам невелику свічку, щоб ми могли собі засвітити, бо це було 6 січня 1949 – Святий вечір. Коли наглядач закрав на ніч двері бараку, ми засвітили свічку, змовили молитву і всі, а це були наші хлопці з Львівського етапу, заколядували "Бог предвічний народився". Не було нікого, хто б не пустив сльозу, бо ні в кого з нас не залишилося ні граминки нічого з дому... Довго колядували, поки не втомилися...» [35].

Свято було нагодою для піднесення морального духу, ментального возз'єднання з батьківщиною, родиною, культурою. Кирило Осьмак у листі до доньки Наталки згадує, як ходив із нею на Великдень до Стрийського парку [24]. Найбільш пам'ятним для колишньої бранки Кизеловського виправно-трудоного табору Євстахії Бабій було святкування Великодня навесні 1951 р.: «...На Великдень нас погнали на лісоповал. Коли прибули на місце, одна з жінок витягнула з торбинки невеликий окраєць хлібчика, вирізала з нього м'якушку, яка нагадувала формою крашанку, відщипнула від неї по кусочку і роздала кожній дівчині зі словами: "Христос Воскрес". Уже коли обійшла всіх, відщипнула два кусники, поклала на пеньок і тихо, у великій зажурі, зі сльозами на очах мовила: "А це моїм діточкам я кладу ось тут на пеньок, може, якась пташка віднесе їм..."» [1, 138].

Задля відзначення головних християнських свят українські політв'язні таємно і відкрито порушували низку правил ГУЛАґу. Позбавлені практично всіх прав і можливостей нормального життя, задля підтримки традицій, вони свідомо наражалися на суворі покарання, демонстрували чималу винахідливість, цілеспрямованість і відважність, знаходячи спосіб реалізувати свої релігійні потреби і цим кидали виклик репресивній системі. Ванда Горчинська згадує, що у 1956 р. була покарана за те, що ув'язнені всією бригадою відмовилися працювати на Великдень: «...Обіцяли, що дадуть нам вихідний. Литовцям дали, бо вони римо-католики, а нам ні. Майбуть, був наказ українцям не давати. Але ми не вийшли, і зміна не працювала. За це мене кинули до БУРу» [12].

Попри таємний спосіб проведення, спільні табірні молитви, відзначення християнських свят слід розглядати як дієву форму пасивного спротиву радянській репресивній системі: у такий спосіб українські політв'язні ставили під сумнів її тотальний характер, демонструючи неспроможність режиму цілковито контролювати свідомість політв'язнів.

Ще одним видом релігійних практик українських політв'язнів слід вважати художні листівки, якими невільники вітали одне одного та родину за межами табору зі святами (Різдвом, Великоднем, іменинами, уродинами тощо). Відносно невеликий розмір дозволяв легше їх переховувати під час обшуку, тому до нашо-

го часу збереглося чимало таких зразків. У фондосховищі Національного музею історії України у Другій світовій війні зберігаються саморобні поштівки, передані колишніми політв'язнями Стефанією Голинською, Вандою Горчинською, Дарією Корчак, Євгеном Овсіюком, Ольгою Червінською [4–8]. Усі вони виконані кольоровими олівцями. Композиції листівок повторюються: на них зображені квіти, пейзажі, а на листівках з нагоди Нового року, Різдва, Великодня – атрибути цих свят. Характерно, що на посланнях із таборів немає колючих дротів, сторожових веж, ґрат та інших символів неволі. У цих промовистих малюнках бранці передають свої спогади про рідну землю, мрії про волю. Тепло, домашнім затишком, якого так бракувало в табірних умовах, сповнені тексти вітань, написані напередодні та відразу після святкування. Вони містять побажання любові, щастя, здоров'я, веселих свят, а також витривалості, сподівання на швидку зустріч із рідними в Україні. Ці документи є цінним джерелом духовного й емоційного вияву щирих людських почуттів в умовах табірної пекла.

Монотонність табірної життя, щоденний одноманітний ритм якого характеризувала виснажлива праця на межі виживання, голод, хвороби та повна відсутність інформації про зовнішній світ, неминуче призводила до дезорієнтації в часі, депресивних станів, збайдужіння до себе та інших. Натомість щонедільні богослужіння і відзначення найбільших християнських свят фактично структурували час в умовах ув'язнення, що сприяло підтримці психічного стану, а також солідарності політв'язнів, було запорукою виживання в таборах і в'язницях.

Дуже чітко роль релігійних практик сформулювала колишня бранка Норильського виправно-трудового табору Ванда Горчинська: «Не зважаючи на жорсткий табірний режим, нестерпні умови нашого життя, всупереч всяким заборонам у моральному відношенні ми продовжували жити життям волі, зберігаючи традиції щоденних молитов, знали дні свят, їх гімном «Боже великий, єдиний», до якого доточували свою строфу:

Дай повернутись додому,
Там, де брати й сестри є,
В рідному краї у пісні,
Боже, прославим тебе» [31, 73, 74].

Радянська репресивно-каральна машина була покликана зруйнувати особистість в'язнів, позбавити їх національних, політичних і релігійних ідентичностей, які були не прийнятні для системи, розчавити волю індивіда, перетворивши кожного на позбавлену культурного коріння та переконань безлику істоту. За таких обставин збереження традиційної системи цінностей було ключовим завданням політв'язнів. Християнська віра та релігійні практики відігравали у цьому винятково важливу роль, допомагаючи політв'язням підтримувати не лише гуманістичний світогляд, а й зв'язок з національною спільнотою, з якої їх було вирвано в насильницький спосіб, і в такий спосіб зберігати лояльність саме до цінностей і моральних норм рідної культури.

Джерела та література:

1. Бабій Є., Бабій О. Минулих днів зібрали ми гербарій. – 2014. – 286 с. – КН-270024. – К-26595 // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – Фонди НМІУДСВ).
2. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. Кн. 1. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – 432 с.
3. Там само. Кн. 2. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – 688 с.
4. Вітальна листівка В.П. Горчинської // Фонди НМІУДСВ. – КН-271443. – Д-69358.
5. Вітальна листівка Є.І. Овсіюка // Фонди НМІУДСВ. – КН-235693/1. – Д-46708/1.
6. Вітальні листівки Д.Я. Корчак // Фонди НМІУДСВ. – КН-269786. – Д-68830, КН-269789. – Д-68833, КН-269804. – Д-68848, КН-269806. – Д-68850.
7. Вітальні листівки О.М. Червінської // Фонди НМІУДСВ. – КН-272959. – Д-69887, КН-272960. – Д-69888.
8. Вітальні листівки С.В. Голинської // Фонди НМІУДСВ. – КН-272178. – Д-69642; КН-272183. – Д-69647.
9. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
10. Вронська Т.В. Упокоєння страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.): Наукове видання. – К.: Темпора, 2013. – 624 с.
11. Галагіда Ігор. «І вас перслідувати будуть...» Штрихи до історії репресій проти Української греко-католицької церкви в Польщі у 1944–1957 рр. / перекл. з пол. Галини Теодорович. – Львів: Видавництво УКУ, 2017. – 360 с.
12. Генеральний каталог. – В.П. Горчинська // Фонди НМІУДСВ.
13. Генеральний каталог. – Г.С. Іваницька // Фонди НМІУДСВ.
14. Генеральний каталог. – Д.Я Корчак // Фонди НМІУДСВ.
15. Генеральний каталог. – С.В. Голинська // Фонди НМІУДСВ.
16. До світла воскресіння крізь терни катакомб. Підпільна діяльність Української Греко-Католицької Церкви. Вид. 2-ге, випр. і доп. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2014. – 84 с.
17. Заключение на стройках коммунизма ГУЛАГ и объекты энергетики в СССР. Собрание документов и фотографий. – Москва, 2008. – 448 с.
18. Земсков В.Н. Гулаг (историко-социологический аспект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hrono.ru/statii/2001/zemskov.php>. – Назва з екрана.
19. Иванова Г.М. История ГУЛАГа 1918-1958: Социально-экономический и политико-правовой аспекты. – Москва, 2006. – 440 с.
20. Кісь О.Р. Жіночий досвід ГУЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси в українському контексті // Український історичний журнал. – 2016. – № 6. – С. 125–138.
21. Кісь О.Р. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти: монографія. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. – 288 с.
22. Корчак Д.Я. Побачене і пережите. Спогади політ'язня. – Стрий: Видавничий дім «Укром», 2016. – 138 с. // Фонди НМІУДСВ. – КН-269785. – К-26590.
23. Лист К.І. Осьмака до брата Максиміліана // Фонди НМІУДСВ. – КН-264014. – Д-66363.
24. Лист К.І. Осьмака до доньки Наталки // Фонди НМІУДСВ. – КН-264044. – Д-66393.
25. Марчук В.В. Українська греко-католицька церква в 1946–1987 роках // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Вип. 7. – Львів, 2000. – С. 550–562.

26. Нікольський В.М. Соціальний склад репресованих в Україні у 1937 р. // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 141-162.
27. Орар, покрівець невідомого греко-католицького священика // Фонди НМІУДСВ. – КН-268021. – РТ-3924, КН-268022. – РТ-3925.
28. Переслідувані за правду: українські греко-католики в умовах тоталітарних режимів ХХ ст. – Львів: Видавництво УКУ, 2016. – 176 с.
29. Розпорядження Виконавчого комітету Долинської районної Ради депутатів трудящих Станіславської області С.В. Коломийцю // Фонди НМІУДСВ. – КН-268662. – Д-68301.
30. Рукопис «Молебень до Христа Милосердного» С.В. Коломийця // Фонди НМІУДСВ. – КН-268664. – Д-68303.
31. Савка Б. А смерть їх безсмертям зустріла: нариси, спогади, документи про участь жіноцтва трьох районів Тернопілля... в національно-визвольній боротьбі ОУН-УПА. – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 73-74.
32. Саморобна вишита ікона Матері Божої Неустанної Помочі С.В. Голинської // Фонди НМІУДСВ. – КН-272172. – РТ-4600.
33. Саморобна посудина для зберігання елею Ю.С. Тарантюка // Фонди НМІУДСВ. – КН-269336. – РМ-2374.
34. Спогади Кліща М.М. // Фонди НМІУДСВ. – КН-270698. – Д-69235.
35. Спогади М.М. Кліща // Фонди НМІУДСВ. – КН-270699. – Д-69236.

© **Світлана ДАЦЕНКО**

ВЕРА В НЕВОЛЕ. ПО ЛИЧНЫМ НАРРАТИВАМ УЗНИКОВ ГУЛАГАВ ФОНДОВОЙ КОЛЛЕКЦИИ МЕМОРИАЛА

Проанализированы источники личного происхождения, которые раскрывают отдельный аспект повседневной жизни украинцев-политзаключенных советских тюрем и лагерей, а именно: религиозные практики. Подано краткий обзор материалов, которые пополнили фондовую коллекцию Национального музея истории Украины во Второй мировой войне и станут источником дальнейшего исследования и экспозиционного освещения советского тоталитарного режима.

Ключевые слова: ГУЛАГ, вера, Украинская греко-католическая церковь, история повседневности, фондовая коллекция.

© **Svitlana DATSENKO**

FAITH IN CAPTIVITY. FROM PERSONAL NARRATIVES OF THE GULAG PRISONERS IN FUND COLLECTION OF THE MEMORIAL

The author analyzes the personal belongings, which reveal a separate aspect of everyday life of the Ukrainians – political prisoners of the Soviet prisons and camps, namely the religious rituals. The author presents a brief review of the materials, which have replenished the fund collection of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War; they will be the source of further study and presentation of the Soviet totalitarian regime in the exposition.

Keywords: Gulag, faith, Ukrainian Greek Catholic Church, history of everyday life, fund collection.

УДК 94-056.87:341.485(=411.16)](477)“1941/1945”+069.8

© Світлана ДЕМЧЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ФЕНОМЕНА ПРАВЕДНИКА НАРОДІВ СВІТУ

(на основі фондової колекції Національного музею історії України
у Другій світовій війні)

Висвітлено роль українського народу у порятунку євреїв у період Другої світової війни в різних регіонах України. З'ясовано методи, за допомогою яких українці рятували євреїв під час їх масового знищення. Проаналізовано соціальні та психологічні аспекти порятунку. Досліджено долі рятівників і врятованих.

Ключові слова: Друга світова війна, Голокост, Праведники народів світу, українці, рятівники, Національний музей історії України у Другій світовій війні, виставковий проект.

Тема українсько-єврейських відносин у період Другої світової війни сьогодні є об'єктом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних істориків. Оскільки радянська післявоєнна історіографія повсякчас піддавалася цензурі, історики десятиліттями не торкалися теми Голокосту в Україні, а, отже, і питання порятунку євреїв українцями залишалося невивченим. Це призвело до ігнорування національної історії та проблем міжетнічних відносин. Згадувати про своє врятування або бути рятівником євреїв у межах офіційно існуючої радянської ідеології моделі війни, за якою всі «радянські громадяни» постраждали однаково, було неможливо. Звернення до українсько-єврейських відносин, зокрема в період війни, були лише тоді, коли радянська влада відчувала, що може, характеризуючи їх, дискредитувати український націоналізм чи сіонізм, ворожі радянському режиму [28].

Розірвані дипломатичні зв'язки СРСР із Державою Ізраїль на тривалі роки пригальмували отримання інформації про врятованих та їхніх рятівників. Тому до 1991 р. Меморіальний комплекс історії Голокосту Яд Вашем мав дуже мало інформації про українських праведників. З розпадом Радянського Союзу було розсекречено значний спектр архівних справ, що дало поштовх для переосмислення образу «українського антисемітизму», котрий нав'язала радянська пропаганда. Розпочався новий етап дослідження цієї теми. Стало можливим

скласти повніше уявлення про внесок українців у порятунок євреїв. На жаль, за тривалий проміжок часу тисячі імен жертвовників стерлися з пам'яті поколінь. Вмирили рятувальники і врятовані. Зі смертю євреїв вмирала вдячність врятованих, зі смертю українців вмирала пам'ять рятувальників. Нащадки українців і євреїв в Україні зростали майже без знання історії власної родини, заради їхньої ж безпеки.

У контексті розглядуваного питання є ще одна проблема, яка полягає в багатьох неточностях під час складання списку українських Праведників народів світу. Каталог у Яд Вашем складений не за етнічними особливостями, а за країнами. Оскільки Україна в роки Другої світової війни не мала своєї держави, то, очевидно, що фактична кількість українських Праведників значно перевищує офіційну цифру 2619 (січень 2018 р.) [54].

Варто зазначити, що ретельна перевірка спеціальною комісією Яд Вашем усіх аспектів справ із подань на присудження звання Праведника народів світу досить часто не дозволяє прийняти позитивне рішення. Саме тому з ініціативи Всеукраїнської єврейської ради, Фонду «Пам'ять жертв фашизму в Україні», зокрема їх очільника Іллі Левітаса, було запроваджено українські аналоги – звання Праведника України та Праведника Бабиного Яру [6].

Наразі 662 особи удостоєні звання Праведника Бабиного Яру, 150 з них згодом отримали почесне звання від Яд Вашем [1, 164].

В українській історіографії Голокосту, в якій побіжно описуються факти, коли українці рятували євреїв, виділяються два основних періоди. 1991–1994 рр. – регіональні праці, та 1995 р. – по теперішній час – загальні праці. Першими з науковців, які долучилися до регіонального вивчення катастрофи єврейства, зокрема й до теми українців-рятувальників, були Я. Сусленський, С. Єлисаветський, Я. Хонігсман, Ю. Ляховицький, Д. Стародинський, Я. Камінський, О. Деко, А. Подольський [49; 51; 30; 52; 43; 50; 32; 29; 46].

Відомий ентузіаст пошуку Праведників народів світу з України Яків Сусленський свою дослідницьку роботу розпочав ще у 1980-ті роки за межами СРСР. Відвідав Ізраїль, США, Канаду, знайшов понад 100 євреїв, урятованих українцями. Особисто підготував і передав у Яд Вашем понад 400 документальних свідчень про рятувальників євреїв, які під час нацистської окупації проживали на теренах України [51, 11].

Другий етап являє собою 2000-ні роки, зокрема і нинішній час. Публікуються праці Ф. Левітаса, Ж. Ковби, О. Круглова, які переважно вивчають саме політику гітлерівських військ, яка спрямована на винищення українського єврейства [49; 37; 33; 34; 36]. У контексті цього питання профільною ідеєю є саме порятунок євреїв українцями. Такі дослідження проводили І. Левітас та А. Подольський [38; 39; 31].

Науковці Національного музею історії України у Другій світовій війні долучилися до роботи з вивчення історії українських Праведників народів світу та рятувальників євреїв під час Голокосту. Для пошуку цих людей музейники

створили просвітній проект «ПортретиUA». Його мета – історичний та міжнародний ребрендинг українського виміру в Другій світовій війні через особисті історії українців, які своїми вчинками втілювали в життя ідеали миру, гуманізму та толерантності. У процесі реалізації проекту впродовж 2018 р. музейниками зібрано та досліджено 30 комплексів матеріалів (близько 100 предметів). Результатом року роботи проекту стала виставка «Праведний шлях: українці-рятівники», яка презентує унікальні історії українських Рятівників і Праведників народів світу.

У пропонованій статті спробуємо проаналізувати соціально-психологічні аспекти порятунку євреїв українцями та на основі нових надходжень фондової колекції Меморіального комплексу розглянути велику психологічну проблему людського вибору в екстремальних умовах нацистської окупації, коли навіть у часи жахливих випробувань не бракувало людяності у взаєминах між людьми.

Як свідчать історії, порятунок євреїв відбувався різними методами: переховування від нацистів, надання фальшивих документів чи посвідчень зі зміненими іменами представниками церкви, організація втечі з гетто, переправлення євреїв у безпечні місця. Це було вкрай ризикованою справою, адже умови порятунку євреїв на території України радикально відрізнялися від західноєвропейських, де рятівникові загрожувала висилка в концентраційний табір, ув'язнення чи штраф. Тоді як у Польщі та на окупованих територіях СРСР таку людину хапали разом із євреями, яких вона переховувала, і неодмінно розстрілювали.

Відповідно до расової політики нацистів українців, які допомагали євреям, знищували разом з усіма членами сім'ї. Навіть надання притулку єврею загрожувало смертною карою. В оголошенні гебітскомісара Бердичева говориться, що «всім місцевим особам забороняється давати притулок чи переховувати єврейських осіб з чужих місцевостей. У кожному випадку, якщо виявиться, що якась єврейська особа перебуває без дозволу, вся сім'я, що дає притулок, буде покарана смертю» [44]. Факти свідчать, що такі випадки були не поодинокими.

Дослідниця Жанна Ковба, вивчивши матеріали архівних джерел, мемуари, усні свідчення очевидців, охарактеризувала громадську думку та поведінку місцевих мешканців Галичини в період гітлерівської окупації, назвала імена українських Праведників, убитих за переховування євреїв. Серед них – Анастасія Сушко із с. Руданці Львівської області [34, 201].

Табір примусової праці для місцевих євреїв був утворений на базарній площі в містечку Новий Яричів, що неподалік села, у березні 1942 р. В'язнів використовували для будівництва шляху Львів – Броди. 15 січня 1943 р. тут розстріляли близько 2500 євреїв [35, 148]. Лише деяким вдалося утекти і заховатися в лісі. Одного разу до будинку Сушків постукав чоловік із 10-річним хлопчиком і попросив заховати сина, допоки він не знайде надійного прихистку для всієї сім'ї. Анастасія, яка сама рано осиротіла, вже мала трьох синів, не змогла відмовити єврею. Вона заховала Мотю в ямі для овочів. Чоловік навідувався ще кілька разів, але забрати дитину, як і раніше, йому не було куди. Через деякий час він перестав

приходити, і Мотя засумував за батьком. Якось він вибрався зі свого укриття і побіг у село, мабуть, маючи надію знайти тата чи побачити когось із рідних. Коли повернувся, то зізнався Анастасії, що його бачили колишні сусіди. Він ледь встиг заховатися в ямі, як до обійстя Сушків нагрянули окупанти і влаштували обшук. Мотю разом із його рятівницею відправили до Львівської в'язниці [23].

Про те, що Анастасію стратили, чоловік та сини дізналися з окупаційних оголошень, що з'явилися на вулицях Львова у грудні 1943 р. У списку засуджених на смерть під номером 27 зазначено: «Суш Настя, уроджена Дяченко, із Руданець, за переховування жидів». Афіша була надрукована українською та німецькою мовами із зазначенням прізвища та ім'я страченого, місця проживання та змісту «злочину». Закінчується оголошення повідомленням: «Вирок щодо згаданих у цифрах 1–30 вже виконано. Засуджені, згадані у цифрах 31–55 можуть сподіватися на помилування. Проте, якщо впродовж найближчих 3 місяців будуть вчинені в м. Лемберзі або в округах Лемберга і Золочева насильницькі дії, зокрема напади на німців, на приналежні до союзних з Великонімецькою держави або на працюючих в інтересах справи відбудови в Генеральній губернії не німців, то якщо вчинник не буде негайно впійманий, буде виконано вирок щодо засуджених, які мають вигляд на помилування» [45]. Саме завдяки окупаційному оголошенню та спогадам очевидців 1 березня 2006 р. Анастасія Сушко посмертно удостоєна звання Праведника народів світу [2].

Спогади очевидців подій та їхніх нащадків є важливим джерелом пам'яті. Для більшості з них характерним є глибоке співчуття до євреїв, прагнення осмислити злочин масового винищення. Про гуманітарний подвиг своєї мами Олександри Шулежко в роки Другої світової війни сьогодні з гордістю розповідає її молодша донька Лариса. Але так було не завжди. Десятки років Олександра Максимівна, переслідувана радянською владою, жила з тавром «колаборантки». І лише врятовані нею діти називали її «мама».

До літа 1941 р. Олександра Шулежко працювала вихователькою Черкаського дитсадка. Влаштуватися на цю роботу жінці було не просто. Після того, як у 1937 р. репресували її чоловіка (Федір Шулежко, священник Української автокефальної православної церкви), тавро дружини «ворога народу» стояло на перешкоді нормальному існуванню. Вона бралася за будь-яку роботу, адже мала утримувати трьох дітей.

Після окупації міста нацистськими військами всі навчально-виховні заклади припинили свою діяльність. Вулицями бродили юрби дітей-безхатченків. Відчуваючи енергію та нестримне бажання допомогти безпритульним, Олександра Максимівна через міську управу у приміщенні колишнього садочка організувала дитячий будинок для сиріт. Кількість дітей Черкаського притулку швидко збільшувалася. Восени 1942 р. їх було 102, серед них – 25 євреїв. Олександра Максимівна, приймаючи єврейських дітей, записувала їх українцями, греками, татарами, залежно від кольору волосся та очей. Жінка усвідомлювала, що ризикує не лише своїм життям, а й життям двох малолітніх доньок, які разом з іншими

дітьми жили в сиротинці. Завдяки винахідливості та знанням німецької мови їй щоразу вдавалося вводити в оману окупаційну владу. Коли до дитячого будинку приходили поліцаї, єврейських дітей зачиняли в «ізоляторі» і говорили, що там лежать інфіковані. Щоб захистити дітей, жінка наважилася особисто звернутися до черкаського гебітскомісара. Їй вдалося переконати нацистського очільника, що разом із колективом вихователів та німецькою владою вони рятують дітей від жебракування, голоду й холоду, а надокучливі перевірки поліції дискредитують в очах вихованців новий нацистський режим. Як з'ясувалося, гебітскомісар сам був сиротою і виявив бажання опікуватися притулком. Наприкінці 1943 р., коли Червона армія наближалася до міста, він оголосив про евакуацію притулку, маючи на меті вивезти дітей до Німеччини. Олександра Шулежко встигла прилаштувати частину дітей до родин у навколишніх селах, а з іншими вона доїхала до Вінницької області. Скориставшись розгубленістю окупантів, навесні 1944 р. з 20 дітьми повернулася до Черкас. Але замість визнання гуманітарного подвигу Олександри Максимівни радянський режим звинуватив жінку у «співпраці з окупантами», їй заборонили працювати за фахом. Десятки років вона жила з тавром «зрадниці». Втіхою були численні листи від вдячних вихованців: «07.05.1991 р. Дорога Олександро Максимівно! Вибачте, можливо, Ви мене не пам'ятаєте, але я перед Вами в боргу. Це Ви під час окупації Черкас врятували життя мені і багатьом іншим дітям. Я потрапив до притулку після того, як розстріляли мою маму. Усіх моїх родичів розстріляли. Мені було чотири-п'ять років. Якась жінка привела мене до дитячого будинку. Відтоді в мене з'явилася моя мама, Олександра Шулежко...» – зі спогадів Володимира Пінкусовича [42].

24 лютого 1994 р., за день до смерті, Олександра Максимівна дізналася про присвоєння їй звання Праведника народів світу [26].

Ще одна досить схожа історія порятунку пов'язана з родиною Завадських з м. Могилів-Подільський Вінницької області. Голову сімейства, Євгена Завадського, у 1937 р. заарештували, безпідставно звинувативши в польській контрреволюційній діяльності та шпигунстві. Після втрати годувальника сім'ї Констанція намагалася знайти роботу, щоб утримувати дітей і стареньку маму. Але дружині «ворога народу» скрізь відмовляли. Лише у 1940 р. їй вдалося влаштуватися на посаду санітарки інфекційного відділення в місцевій лікарні. Незважаючи на те, що родина ледь зводила кінці з кінцями, під час нацистської окупації вони надали сховок Семену та Цилі Перельман і їхнім дітям, Сарі й Олександрю. Сара Перельман була однокласницею Олени, доньки Констанції, дівчатка товаришували з дитинства, і Завадські намагалися будь-що врятувати родину від знищення. Восени Семен Перельман помер від тифу. Коли ситуація в населеному пункті стала менш напруженою, Циля Яківна з молодшим сином Сашею перейшла жити до гетто, а Сара до кінця окупації переховувалася в будинку родини Завадських. Крім того, Констанція тимчасово надала прихисток у своїй оселі сім'ї Лірнерів, допомагала євреям, депортованим на Вінниччину з Північної Буковини та Бессарабії [15].

Як бачимо, українські родини, які пережили довоєнні сталінські репресії, ненавиділи будь-яку систему насилля, намагалися протистояти жорстокій політиці окупантів.

Розглядаючи регіональні аспекти рятування євреїв, можемо побачити, що вагома кількість випадків надання їм допомоги зареєстрована на територіях, де доля євреїв у населенні була відносно великою (Вінниця, Київ, Житомир, Одеса тощо). Тож допомога сусідів-українців, які мали досвід співжиття у довоєнний час, відіграла значну роль у порятунку. Вінницька область тримає першість за кількістю Праведників народів світу – понад 18 %. Це більше, ніж кількість українських Праведників у восьми сучасних областях Південної та Східної України (включно з Одеською областю) та Криму разом. Цей факт можна пояснити тим, що саме на Вінниччині був поширений такий вид допомоги євреям, як організація їх переходу з німецької до румунської зони окупації, де було відносно більше шансів на виживання [47, 13].

Українська сім'я Слободяників із м. Бершадь, що на Вінниччині, під час окупації врятувала членів родини Гершенгоріних, які дивом вижили під час депортації з Бессарабії. Якось, повертаючись вночі з роботи, Олексій Слободяник побачив хлопця, який вештався нічним містом. Чоловік заговорив із ним, але хлопець злякано мовчав. Він майже не розумів мови. Олексій Пилипович зрозумів, що перед ним єврей. Показавши йому пальцем на губи, щоб мовчав, повів за собою. Вдома разом із дружиною Мотроною Сергіївною хлопця викупали, переодягнули, нагодували. Своєму синові наказали: «...Сашко, це твій двоюрідний брат з Молдавії, так всім хлопцям і кажи...». Сашко взявся вчити нового брата української мови. Незабаром Давид зміг розповісти Слободяникам, що він родом із молдавського с. Собар. Батька в перші дні війни мобілізували на фронт. Під час депортації євреїв Бессарабії до Трансністрії восени 1941 р. Давиду довелося сотні кілометрів нести на плечах молодшого братика. У містечку Вертюжани (Молдавія), помираючи в нього на руках, маленький Зіма просив хоча б шматочок хліба з цибулею. Вже в Україні, в Касауцькому лісі, назавжди залишився дідусь. Дорогою до с. Єланець померла бабуся. Щоб вижити, Давид із мамою Двойрою пили воду з калюж, їли листя та кору. У Бершаді вони опинилися в таборі, звідки Давидові вдалося втекти. Одного разу Олексій і Мотрона дали Давидові жіночий одяг і наказали потайки віднести його мамі. Увечері вона переодягнулася і змогла втекти з табору. Протягом місяця родина Слободяників переховувала жінку в себе на горищі, а пізніше її перевели до родичів, які проживали на околиці села. Там Двойра перебувала до вигнання нацистів.

Олексій Пилипович під час окупацій займався підпільною діяльністю. У 1943 р. приєднався до партизанського загону. Під час однієї з операцій отримав поранення і невдовзі помер.

Після війни життєві дороги рятівників і врятованих розійшлися. Родина Слободяників переїхала на Херсонщину, Гершенгоріни емігрували до США. Та Давид ніколи не втрачав надію знайти свого «двоюрідного брата» Сашка. Його

пошуки увінчалися успіхами через 32 роки після закінчення війни. Відтоді спілкування між українською та єврейською родинами не припинялося. Сьогодні дружні стосунки продовжують підтримувати нащадки [22].

Порятунок євреїв певною мірою залежав від місця проживання. У місті набагато важче було сховати приречених, тим паче, якщо це були діти. Але, навіть попри великий ризик бути покараними, українцям вдавалося це зробити.

Євгенія Бобовик із дітьми, Віктором та Оленою, під час окупації Києва проживала на вул. Горького (нині Антоновича) в одному будинку з єврейською родиною Склянських. Ігор Аронович Склянський з початком війни пішов на фронт, а у Києві залишилися його дружина Марія та двоє синів – дворічний Георгій та чотирирічний Олександр. Мати Ігоря, Ханна Міхеївна і його сестра Шварцман Рахіль Афонівна із сином Михайлом та донькою Люсею загинули в Бабьому Яру. Щоб врятувати дітей від розстрілу, Віктор Бобовик зробив під своїм письмовим столом таємний лаз до підвалу. Потрапити до нього можна було лише висунувши всі шухлядки зі столу. Його товариш Михайло Земчонок із сусідньої квартири прокопав хід до підвалу зі свого боку і з'єднав обидві квартири. У цьому сховку родина Бобовиків майже два роки переховувала двох сусідських хлопчиків-напівкровок. Братів охрестили в костелі святого Олександра, одягли на них католицькі хрестики. Ховати маленьких дітей складно і ризиковано, адже вони граються, вередують і плачуть. З ними увесь час перебував хтось із дорослих – Віктор, Олена або їхня мама. Та на родину хтось доніс. У листопаді 1942 р. Євгенію Бобовик викликали у гестапо на допит, але вона запевнила окупантів, що ніяких єврейських дітей у їхньому будинку немає. Відтоді хлопчиків почали ретельніше переховувати [21].

Схожа історія порятунку єврейської дитини пов'язана з українкою Марією Новаківською з Харкова. Незважаючи на вороже налаштованих сусідів і злидні, жінка погодилася у своїй маленькій квартирі, де проживала з трирічною донькою та свекрухою, заховати дівчинку далеких родичів. Яків Френкель був призваний на фронт (загинув у 1942 р.), а його дружина Наталія Швачко, відповідно до наказу окупаційної влади, разом із донькою мала з'явитися до гестапо. Марія вже знала, що переховувати євреїв небезпечно, та все ж залишила семирічну Алісу у своїй квартирі, а Наталію попросила не з'являтися біля їхнього будинку, щоб не наражати на небезпеку всю родину. Наступного разу Аліса побачила маму лише в серпні 1943 р., коли Харків було визволено від нацистської окупації. Два роки дівчинка хвора на астму не виходила на свіже повітря. Марія остерігалася, що хтось із сусідів впізнає у ній єврейку і доповість окупаційній владі. У 1990-х роках Аліса Френкель емігрувала за кордон, але завжди підтримувала зв'язок із родиною своїх рятівників, а Марію називала другою мамою [19].

Ототожнення долі жертви з власною досить часто ставало поштовхом до порятунку приречених євреїв. Українці, переживши довоєнні репресії та Голодомор у 1930-х роках, співчували єврейському народові. Цей мотив чітко

прослідковується в історії української родини Андрієвських із с. Троща Вінницької області [7].

У 1932 р. за відмову вступати до колгоспу багатодітна сім'я була розкуркулена та обкладена великими податками. Щоб заробити хоч якихось грошей столярною роботою, Василь Андрієвський подався до Вінниці. Марія, вагітна четвертою дитиною, залишилася зі свекрухою та дітьми на господарстві. За невиплату податку її заарештували та відправили до харківської в'язниці. Усю зиму жінка працювала в тюремній їдальні.

Весною 1933 р. Марію відпустили додому. Невдовзі вона народила доньку Надію. Годувати дитину було нічим, молока у жінки не було. Восьмирічний син Михайло на колгоспному полі крадькома зрізав колоски, які тільки починали достигати, Марія їх вимолочувала, додавала кип'яченої води, замотувала у тканину та давала смоктати новонародженій донечці.

Нові випробування чекали на родину під час Другої світової війни. Коли у селі почалися масові вбивства єврейського населення, до Василя Андрієвського звернувся давній приятель Фроїм Чмелик. Його батьків та батьків і сестру дружини нацисти розстріляли. Фроїм намагався врятувати дружину Рахіль, синів Аркадія і Євгена та сестру Розу. Родина Андрієвських, яка на той час складалася з восьми осіб, прихистила єврейську сім'ю на увесь період окупації. Улітку переховували їх на горищі, взимку – у погребі. У січні 1943 р. Рахіль Абрамівна народила сина. Крик немовляти міг усіх видати, тому Марія знайшла в селі породіллю, яка зголосилася вигодувати єврейську дитину. З приходом радянських військ Фроїма Ароновича призвали на фронт. Він загинув у 1945 р. на території Польщі [5]. Рахіль Абрамівна із синами переїхала в м. Липовець, працювала вчителем у місцевій школі. Згодом родина емігрувала до Ізраїлю.

Питання мотивації рятівників цікавить не лише істориків, а й психологів. Намагаючись відтворити узагальнений образ рятівника, вчені запровадили соціально-психологічні інтерпретації феномена Праведника народів світу. Одні стверджують, що Праведники є різнотипною групою і єдине, що їх об'єднує – це їх людяність і мужність, виявлені відповідно до своїх моральних переконань. Інші, такі як Самуель і Перл Олінер, визначальною властивістю вважають альтруїзм. Польська дослідниця Нехама Тек із різноманітних випадків порятунку в різних європейських країнах виділяє індивідуальність Праведників, нездатність змішатися з оточенням, прагнення допомогти тому, хто потребує допомоги, не побоюючись вступити в конфронтацію з навколишнім середовищем і суспільством [53].

Матеріали фондової колекції дають змогу розкрити різноманітні аспекти феномена Праведника, переконують, що загроза для життя не могла зупинити людину, здатну бути Людиною.

Наприкінці вересня 1941 р., через два тижні після окупації Києва гітлерівськими військами, до будинку Омельченків, які мешкали на околиці міста, постукала жінка та попросила дати їй трішки молока для дітей. Ольга Омельченко не

тільки налила їй горнятко молока, а й загорнула у вузлик харчів. Вона ніколи не відмовляла нужденним у їжі, адже добре пам'ятала 1933 р., коли померли виснажені голодом її батьки [48]. Розчулена жінка розплакалася і розповіла свою історію. Звали її Етель Опенгейм. До війни вона працювала кондуктором автобуса. Її чоловіка Ісака Марковича, слюсаря трамвайного парку, мобілізували на фронт. Вона залишилася одна з трьома дітьми та старенькою матір'ю. Старшому Мирону виповнилося тринадцять років, Сашку – чотири, а молодшій донечці Марії – лише два місяці. 29 вересня разом з іншими євреями Києва вони відправилися до Бабиного Яру. Вже на підході до збірного пункту Етель почула стрілянину і зрозуміла, що їх ведуть на смерть. Взявши на руки Сашу та Маню, почала вибиратися із натовпу. Разом з дітьми та мамою їй вдалося звернути в якийсь провулок і лише там вона зрозуміла, що з ними немає Мирона. До настання темряви вони чекали його, переховуючись неподалік від свого будинку, та, втративши надію на повернення сина, пішли шукати притулку туди, де їх ніхто не знав. Ольга і Костянтин стали для родини Опенгеймів справжніми рятівниками. Облаштували для них кімнату саморобними меблями, пічкою, поділилися одягом і ковдрами. Щоразу приготувавши їжу, Ольга половину наїдків відносила єврейським дітям. Минав час, Етель стала приходити до тям після пережитої трагедії, втрати старшого сина. Вона все більше почала сама дбати про своїх домочадців, ходила до навколишніх сіл обмінювати речі на продукти, наймитувати. Здавалося, що небезпека минула. Але сусід Омельченків, Федір, здогадався про те, що поруч переховуються євреї й постійно погрожував їх викрити. Костянтину доводилося багато разів пригощати, схильного до пиятики Федора горілкою, щоб той не вчинив задуманого. Подружжя Омельченків опікувалося єврейською родиною до кінця окупації, а дружба між ними тривала все життя. Костянтин і Ольга визнані Праведниками народів світу і Праведниками Бабиного Яру [20; 41, 256–257].

Досить часто довоєнна дружба українських та єврейських дітей відіграла значну роль в окупаційний період. Такі стосунки склалися між родинами Гавів та Ровинських, які проживали по сусідству в с. Василівка на Кіровоградщині. Їхні діти були однолітками та друзями.

Після реєстрації у місцевій управі Ровинські періодично почали переховуватися в родині Михайла Гави. Навесні 1943 р. Лазар Ровинський разом зі старшим сином потрапили під облогу. Молодшого, 13-річного Якова, Михайло та Агафія встигли заховати в годівниці для худоби з подвійним дном. Ні обшуки, ні допити матері, а вона була українка, не допомогли нацистам знайти хлопця. Схованка в годівниці була надійна, але дуже незручна. Довго залишатися в ній Яків не міг. Улітку його водили у степ, де він переховувався в ярах один або разом із Феодосією, донькою Гавів. Восени Михайло знову забрав Якова до себе. В один із зимових вечорів до них несподівано прийшов староста села. Яків у цей час допомагав жінкам прясти. Феодосія не розгубилася і заштовхала хлопця в нішу біля печі і, прикривши собою, продовжувала прясти. Дівчина не зрушила з місця, поки староста був у хаті, а потім знепритомніла від пережитого страху. Після

визволення населеного пункту від нацистської окупації Яків повернувся до своєї домівки, де на нього чекала мама. Вдалося врятуватися від смерті і його старшому братові, а батька, Лазаря Ровинського, нацисти розстріляли. Михайла Гаву мобілізували на фронт. Праведник загинув у січні 1945 р. під час штурму Будапешта [11; 4].

Перебуваючи у складній ситуації та постійно ховаючись від переслідувань, євреї часто зверталися до ледь знайомих українців, на свій страх і ризик просили в них допомоги. Про такий випадок розповів Василь Товстоног, син та онук Праведників із с. Рибінське Чернігівської області. Його бабуся Ганна Ананенко та мама Феодосія не відмовили незнайомим євреям у прихистку.

Одного грудневого вечора 1941 р. до будинку родини Ананенків постукала жінка з донькою та попросила харчів. Ганна Миронівна помітила, що вона ледь тримається на ногах, тому забрала їх до хати, обігріла й нагодувала. Жінка зізналася, що вона єврейка Софія Якубович. Разом із донькою Вірою змушена була залишити своє житло в Корюківці після того, як нацисти розстріляли двох її синів-підлітків, Бориса та Леоніда. Поневіряючись кілька днів лісами, жінка вийшла до села і наважилася попроситися на ночівлю до першого будинку. Феодосія з мамою дозволили їм залишитися, переховували на горищі або у хліві. У січні 1942 р. Софія та Віра перебралися до партизанського загону, що дислокувався в лісі, неподалік с. Журавлева Буда. Софія працювала поваром загону. Після війни разом із донькою повернулася в рідну Корюківку. Тяжких випробувань зазнала під час окупації й родина рятівників – молодший син Ганни Миронівни, Анатолій був розстріляний нацистами в рідному селі під час каральних акцій у відповідь окупантів на диверсії радянських партизанів, згодом прийшло сповіщення, що на фронті зник безвісти її чоловік Іван Ананенко [24].

Євреї, які просили допомоги, часто видавали себе за українців. Це було мотивовано тим, що вони побоювалися за свою безпеку. Так сталося з колишнім військовополоненим Яковом Богорадом. Навесні 1942 р. він постукав до будинку сім'ї Суботенків у с. Лебединці на Житомирщині. Хлопець назвався Іваном Христюком і попросився переночувати. Побачивши серйозні рани і виснаження солдата, господар запропонував йому лишитися, доки не одужає. Наступного дня у Івана почалася лихоманка. Суботенки розуміли, що без допомоги лікаря не обійтись, але гість попросив не кликати сторонню людину і зізнався у своєму єврейському походженні. Коли розпочалася війна він проходив строкову службу, брав участь у прикордонних боях, дістав важке поранення і потрапив у військовий госпіталь, а з приходом окупантів його відправили в табір для військовополонених. Невдовзі німецька охорона табору його відпустила, як і багатьох інших українців, збирати урожай для окупантів. Юнак дістався Житомирщини, за їжу та нічліг найнявся пасти худобу, і місцеві порадили йому звернутися за допомогою до Феодосія Суботенка.

Навіть знаючи про страшну відповідальність за переховування єврея, українська родина не роздумуючи залишила Якова в себе. Він мав слов'янську

зовнішність, добре говорив українською і вони були впевнені, що їхні знайомі та сусіди не видадуть їх. Вилікувавшись, хлопець став організатором антинацистського підпілля на Житомирщині. Поступово між Яковом та Ніною, донькою Суботенків, зав'язалася міцна дружба, яка переросла в кохання. У 1946 р. молоді люди одружилися. Протягом усього подружнього життя Ніна не задумувалася над тим, що в годину найбільшої небезпеки разом із батьками врятувала свого майбутнього чоловіка [10].

Простіше було тим євреям, які могли звернутися за допомогою до знайомих чи сусідів українців. Але такий порятунок був ризикований і вимагав цілодобової пильності, адже в разі викриття відповідала вся українська родина. Для збільшення шансів євреїв переховували відразу по декілька українських сімей. Так, в с. Секретарка Миколаївської області в роки війни єврейську сім'ю Ойберманів переховували дві українські родини Цибульків і Озернюків.

Після окупації населеного пункту нацистськими військами Леонтій Ойберман займався евакуацією колгоспного майна на схід. Коли розпочалися погроми єврейського населення, його дружина Фаня змушена була залишити свій дім та рятувати дітей. Кіндрат і Софія Цибульки погодилися залишити в себе Фаню та її сина Юрія, а маленьку Раїсу попросили заховати своїх сусідів Йосипа та Хівронію Озернюків. Син Цибульків, Григорій відразу взяв на себе відповідальність за безпеку Юрія, ховав його то в сараї, то на горищі, а коли в селі з'являлися поліцаї, виводив хлопця в поле.

Про Раїсу Ойберман потурбувалася родина Озернюків. Маючи зв'язки в місцевій управі, Йосип записав Раю на своє прізвище як племінницю. До 1945 р. він із дружиною виховував дівчинку разом зі своєю донькою Поліною [25].

Безумовно, траплялися випадки, коли рятування євреїв було продиктоване душевним людським поривом, прагненням надати допомогу жертвам нелюдської жорстокості нацистів. Піддавшись першому пориву, часто далі люди вже змушені були продовжувати смертельно небезпечну справу. Підтверджує цю тезу історія Віри, Ніни та Ганни Гнатюків із Миколаївщини, які надавали допомогу абсолютно незнайомим євреям, переміщеним із Бессарабії, Буковини та Одеси до гетто в м. Доманівка. Серед урятованих – Бетя Штаркман із дітьми та Ліза Борух [9].

Відомі нетипові випадки, коли на допомогу євреям за критичних умов приходили службовці міських управ, німецькі солдати та місцеві поліцаї, які брали участь у підготовці та проведенні каральних акцій. Очевидно, що накази влади здійснювали конкретні люди, наділені як негативними, так і позитивними рисами. Про це свідчить історія порятунку Зіни Кесельман та її дворічного сина Наума з гетто м. Новоград-Волинський Житомирської області. Коли їх вели на розстріл, поліцай, з яким Зіна була знайома ще до війни, допоміг їй втекти до лісу. А вже там їх знайшов Тарас Маманчук із с. Ужачин. Оскільки він був призначений окупантами помічником старости, то деякий час переховував утікачів у себе, а коли стало небезпечно, відвів до кума Марка. Марко та Лідія Дейнеки прихистили й до січня 1942 р. переховували матір із дітьми у своєму домі.

Одного січневого дня 1942 р. до Дейнеків завітала родичка. Батьки поралися по господарству й не помітили, як вона зайшла до хати, де й побачила Зіну з дитиною. Жінка донесла на них старості села, а той доповів окупантам. Однак навіть серед німців були щирі люди. Один із німецьких солдатів підійшов до Оксани, яка працювала на конюшні, дав їй шматочок цукру й наказав бігти додому та попередити батьків про обшук. Оксана щодуху помчала до хати й передала слова німця матері. Лідія Герасимівна заховала Зіну в скриню, накривши рядом, а доньці віддала дитя й наказала лізти під піч. Незабаром прийшов староста з окупантами. У хаті почався обшук. Тринадцятирічна Оксана, щоб Наум не плакав і не видав їх, притиснула його до грудей і дала грудочку цукру, якою пригостив німець. А мати взяла на руки Оксаниного брата й почала щипати, щоб той плакав і відволікав увагу, якщо заплаче Наум. Староста, ввійшовши до хати, відразу запитав чому плаче дитина й де вони переховують євреїв. Лідія Герасимівна відповіла, що син хворий, а євреїв вони не переховують. «Хвороба» хлопчика налякала й зупинила непроханих гостей. Вони відмовилися від подальшого обшуку й залишили хату, попередивши про те, що якщо знайдуть євреїв, то вся їхня сім'я буде розстріляна.

Візит окупантів змусив родину Дейнеків переховати Зіну із сином. Марк Григорович перевіз їх у сусіднє село до свого племінника Миколи Данюка та його дружини Катерини. Там хлопчик залишився, а його мати подалася в ліс до партизанів. Данюки усиновила Наума й охрестили його Анатолієм. У Данюків більше не було дітей, тому після війни вони не хотіли віддавати матері дитину. Зіна Кесельман повернула сина через суд (свідком на суді був Марко Дейнеко). Вже дорослим Анатолій (Наум) Кесельман емігрував до США, але він ніколи не забував українську родину, що вберегла йому життя. Оксану Марківну називав другою мамою [8].

Звичайно, маємо зауважити, що, попри доброту та гуманність українців, котрі, ризикуючи життям, рятували євреїв, завжди знаходилися люди, готові за винагороду приректи інших на смерть. Так, сусіди донесли на родину Панаса та Василини Минюків, які в себе на обійсті переховували Аріє Коплика. Батьків і сестричку хлопця нацисти знищили в рідному м. Березне Рівненської області, а його з братом відправили до трудового табору в м. Костопіль. Звідти їм вдалося втекти, але в лісі вони розгубилися. Все літо Аріє переховувався в лісі, інколи виходив до сіл та хуторів здобути якоїсь їжі. Хворого та знесиленого хлопця прихистила родина Минюків. Коли здалося, що небезпека минула, Аріє почав виходити та допомагати своїм рятівникам по господарству. На родину хтось доніс.

Місцева поліція влаштувала обшук. Хлопця схопили, але йому вдалося втекти. Панаса Минюка жорстоко побили, згодом він захворів і помер [17].

Після вигнання нацистів із регіону Аріє разом із тіткою та дядьком, яких теж рятувала українська родина, виїхав до Польщі, а звідти – до Ізраїлю.

У порятунку євреїв безпосередню участь брали й діти. Так, Василь Назаренко із с. Війтівці Вінницької області разом із батьками та старшими сестрами допомогли втекти з Немирівського гетто Етей Ядушвілер та її доньці Беті. В обов'язки дванадцятирічного Василя входило дізнаватися про ситуацію в селі і непомітно носити воду та харчі жінкам, яких родина переховувала на своєму обійсті [18].

Довоєнні дружні стосунки між євреями та українцями досить часто були вирішальним фактором, який спонукав українців до порятунку. Так, Павло Герасимчук із с. Шубків Рівненської області на початку нацистської окупації, зустрівши свого давнього приятеля з м. Тучин Ісака Хомута, запропонував допомогу, якщо виникне потреба.

У вересні 1942 р. пішли чутки про ліквідацію Тучинського гетто, і Павло занепокоївся про долю своїх знайомих. Він приїхав до міста, щоб розшукати Ісака та його сім'ю. Йому вдалося підводою перевезти до Шубкова дружину Ісака Поліну та восьмирічну доньку Лауру. Ісак залишився, щоб знайти старшу доньку Ханеле, яку напередодні віддав українській родині. Та під час операції з ліквідації гетто 23 вересня 1942 р. дівчина загинула разом з іншими євреями Тучина. Ісаку вдалося врятуватися. Лісом він дістався до Шубкова і приєднався до дружини та доньки.

Павло розумів, що переховуючи євреїв, наражає на небезпеку свою родину. Час від часу до нього доходили чутки про жорстоке покарання тих, хто допомагає євреям. У якийсь момент страх за трьох своїх дітей змусив його пошкодувати про свій благородний вчинок і він попросив Хомутів піти. Утім, думка, що він посилає людей на смерть не давала йому спокою. Після сімейної ради Герасимчуки вирішили залишити євреїв у себе. І того ж вечора взялися облаштувати їм надійний сховок під підлогою у сіннику.

Обіцяна допомога переросла в постійну і єврейська сім'я залишилася на обійсті волинських селян до кінця окупації. Господарям доводилося сильно обмежувати себе, щоб прогодувати ще трьох осіб. Наприкінці окупації, нацистські війська, що відступали, дислокувалися у с. Шубків. Кілька вояків розмістилися в сіннику на подвір'ї Герасимчуків і близько двох тижнів жили над сховком євреїв, які протягом цього часу залишалися без їжі і води.

Після війни Ісак, Поліна та Лаура Хомути емігрували до США. Зв'язок зі своїми рятівниками вони підтримували протягом усього життя [12].

Досить складно було українцям переховувати кілька єврейських родин, особливо в селах, де всі знають усіх. Тим паче, самі історії порятунку свідчать, що це була не одноразова акція, а робота, яка затягувалася на місяці, а то й на увесь період окупації. Людей щодня треба було нагодувати, забезпечити одягом, відповідно до сезону, а бувало, що й лікувати. Все це довелося пережити Євтихію та Ганні Марчукам із с. Щитинська Воля Волинської області.

З початком нацистської окупації по селу пішли чутки, що скоро вбиватимуть євреїв. У страху жила тоді кожна єврейська сім'я. У червні 1942 р. євреї

Щитинської Волі були зігнані до гетто в м. Камінь-Каширський. За деякий час кілька сімей спробували звідти втекти, але частину з них спіймали та розстріляли. Серед утікачів були колишні сусіди Марчуків – Мейте, Іссер та Пейса Оремлянди, а з ними ще кілька євреїв. Спочатку вони переховувалися в польки Людвіки Пасецької, потім перебралися до родини Марчуків, де близько півроку жили на горищі їхньої домівки. Коли залишатися там стало небезпечно, Євтихій побудував у лісі криївку, за кілька кілометрів від села, в якій взимку 1942–1943 рр. переховувалося 12 євреїв. Про сховок знали лише Марчуки, які приносили їм їжу та одяг. Всі мешканці криївки один за одним перехворіли на тиф, одна жінка померла, а решту Ганні вдалося виходити. Але згодом селом почали ширитися чутки, що родина надає допомогу євреям. Гітлерівці запідозрили Марчуків, але не знайшовши людей єврейської національності, допитали подружжя. Ті знали, що в разі зізнання прирікають на смерть не тільки себе, а й своїх трьох малолітніх дітей, тому все заперечували [16].

Всі, хто переховувався у криївці Марчуків, після війни виїхали до Польщі, а звідти – до Ізраїлю. А от сам рятівник Євтихій Марчук з визволенням регіону був мобілізований на фронт, загинув у 1945 р. на території Угорщини [3].

Ще одним доказом проти будь-якої міжнаціональної ворожнечі є історія порятунку бориславських лікарів. Роман Макар із дружиною в м. Борислав на Львівщині врятували життя 13 євреям. Родина була заможна, Роман – кваліфікований інженер-нафтовик, володів кількома нафтовими свердловинами. Його батько, Іван Макар обіймав посаду міського голови. Коли у місті почалися масові розстріли єврейського населення, до Івана звернувся за допомогою бориславський лікар Елькан Хармелін із проханням заховати його родину. Деякий час вони жили у трудовому таборі в будинку для лікарів, але Хармелін розумів, що рано чи пізно, незважаючи на статус лікаря, його сім'ю знищать разом з усіма мешканцями табору. Іван направив їх до свого сина Романа, який у підвалі власного будинку обладнав сховок, де протягом усієї окупації переховувалося 13 євреїв. Подружжя Макарів забезпечувало їх їжею та одягом, облаштували для втікачів бібліотеку. Серед урятованих – львівські лікарі Рита Браунер, Хана Брюненграбер, Елькан, Регіна та Рауль Хармеліни. Після війни всі емігрували до Австралії, однак підтримували зв'язки з рятівниками. Рита дізналася, що її родину депортували до концтаборів, мама загинула в Аушвіці, батько дивом урятувався в Маутхаузені. У 1945 р. вона вийшла заміж за Рауля Хармеліна. Вони з вдячністю згадували Романа та Ганну Макарів, які ризикуючи своїм життям, рятували чужі [14].

Досить поширеними були випадки порятунку євреїв українцями через релігійні переконання, християнське ставлення до гнаних та переслідуваних. Саме це спонукало Марію Кутнич із Закарпаття переховувати Єшуа Грінфельда, родину якого депортували до Аушвіцу [13].

Тетяна Янюк із Волині, втрапивши під час пологів дівчаток-близнюків, як Божий промисел сприйняла несподівану появу на подвір'ї сестричок – Марії і

Валентини Ванштейнів, батьків яких розстріляли в Любомльському гетто. Після війни разом із чоловіком Степаном вони офіційно удочерили дівчат [27].

Драматичні долі рятівників змушують замислитися над моральністю вибору та складністю цього рішення, обов'язку людини перед Богом і ближніми. Навіть коли ближній – представник іншого народу, зображуваного окупантом як ворожого. Жоден із тих євреїв, якому було врятовано життя в період Голокосту, не міг би сподіватися на спасіння без допомоги українців, котрі теж страждали від гітлерівської агресії. Сотні людей по-різному, але допомагали євреям. Мотиви їхніх вчинків, за рідкісними винятками, також були шляхетні: співчуття, родинні зв'язки та дружба, засудження політики окупантів, релігійно-етичний фактор тощо. Дуже часто ці мотиви перепліталися та доповнювали один одного. Багато українців свідомо, хтось епізодично, хтось спонтанно, за інтуїтивним поривом душі, всупереч намаганням окупантів поглибити розбрат і відчуженість між народами, незважаючи на погрози і репресії, силою свого духу розривав ланцюгову реакцію насильства та приходив на допомогу приреченим євреям.

Сьогодні вже неможливо подати точні дані про тих, хто співчував, підтримував, допомагав євреям. Їх багато, невідомих українських рятівників, не визнаних Праведниками офіційно. Та й рятували вони не заради визнання...

Та ми добре знаємо, що один праведник може врятувати життя людини, а десятки й сотні праведників – надія людства.

Джерела та література:

1. *Бабин Яр. Пам'ять на тлі історії. Альбом-каталог мультимедійної виставки до 75-ї річниці трагедії / Уп. В. Нахманович – К.: Laurus, 2017. – 252 с.: іл.*
2. *База даних Праведників Яд Вашем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=ru&itemId=5466436>. – Назва з екрана.*
3. *Всеукраїнська електронна база даних на загиблих та зниклих безвісти воїнів (ВБЗ). – Вл-14870. – Любомльський ОРВК.*
4. *Там само. – Тф-5365/6. – Світловодсько-Онуфріївський ОРВК.*
5. *Там само. – Вн-67795. – Липовецько-Погребищенський ОРВК.*
6. *Всеукраїнська єврейська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jadvis.org.ua/pro-nas/istoriya>. – Назва з екрана.*
7. *Генеральний каталог. – Андрієвська М.М. // Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі – Фонди НМІУДСВ).*
8. *Так само. – Антипчук (Дейнеко) О.М. // Фонди НМІУДСВ.*
9. *Так само. – Анущенко (Гнатюк) Н.І. // Фонди НМІУДСВ.*
10. *Так само. – Богорад (Суботенко) Н.Ф. // Фонди НМІУДСВ.*
11. *Там само. – Бугайова (Гава) Ф.М. // Фонди НМІУДСВ.*
12. *Там само. – Гавришук (Герасимчук) Г.П. // Фонди НМІУДСВ.*
13. *Там само. – Кутнич М.М. // Фонди НМІУДСВ.*
14. *Там само. – Макар Р.І. // Фонди НМІУДСВ.*
15. *Там само. – Малова-Завадська О.Є. // Фонди НМІУДСВ.*
16. *Там само. – Марчук Г.Т. // Фонди НМІУДСВ.*
17. *Там само. – Минюк П.Ф. // Фонди НМІУДСВ.*
18. *Там само. – Назаренко В.М. // Фонди НМІУДСВ.*

19. Там само. – Новаківська М.П. // Фонди НМІУДСВ.
20. Там само. – Омельченко О.С. // Фонди НМІУДСВ.
21. Там само. – Пустовалова О.М. // Фонди НМІУДСВ.
22. Там само. – Слободяник О.О. // Фонди НМІУДСВ.
23. Там само. – Сушко А.М. // Фонди НМІУДСВ.
24. Там само. – Товстоног (Ананенко) Ф. І. // Фонди НМІУДСВ.
25. Там само. – Цибулько Г.К. // Фонди НМІУДСВ.
26. Там само. – Шулежко О.М. // Фонди НМІУДСВ.
27. Там само. – Янюк Т.М. // Фонди НМІУДСВ.
28. Гура В. Соціальні міфи сіонізму: про реальну і ізраїльську дійсність / В. Гура. – К.: Політвидав України, 1982. – 96 с.
29. Деко О. Кедойшін: Повість-хроніка Шепетівського гетто / О. Деко. – К.: Б. в., 1995. – 110 с.
30. Елисаветский С. Бердичевская трагедия / С. Елисаветский. – К.: УкрНИИНТИ, 1991. – 112 с.
31. Єврейські діти України – жертви Голокосту / ред. А. Подольський, Ю. Смілянська, М. Тяглий. – К.: Укр. Центр вивч. історії Голокосту, 2004. – 56 с.
32. Каминский Я. «Минувшее проходит предо мною...»: Избранное из личного архива / лит. запись Г. Малиновой / Я. Каминский. – Одесса: Аспект, 1995. – 162 с.
33. Ковба Ж. Колаборація українців і доля євреїв на теренах України періоду Другої світової війни / Ж. Ковба // Запорожские еврейские чтения. – Вып. 4. – Запорожье, 2000. – 272 с.
34. Ковба Ж. Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – Вид. 3-тє, випр. і доп. / Ж. Ковба. – К., 2009. – 296 с.
35. Круглов А. Хроника Холокоста в Украине. 1941–1944 / А. Круглов. – Академическая серия «Украинская библиотека Холокоста». – Днепропетровск: Институт «Ткума»; Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с.
36. Круглов А. Энциклопедия Холокоста. Еврейская энциклопедия Украины / А. Круглов. – К.: Б. и., 2000. – 224 с.
37. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни / Левітас Ф. – К.: Вирій, 1997. – 272 с.
38. Левітас І. Бабий Яр. Спасители и спасенные / Левітас І. – К.: Сталь, 2005. – 570 с.
39. Левітас І. Праведники Бабьего Яра / Левітас І. – К.: Фонд «Память Бабьего Яра», 2001. – 256 с.
40. Левітас Ф. Бабий Яр: Страницы трагедии / Ф. Левітас, М. Шимановский. – К.: Б. и., 1991. – С. 23–24.
41. Левітас І. Праведники Бабиного Яру. – Пер. з рос. С. Герус. / І. Левітас. – К.: Етнос, 2008. – 368 с.: іл.
42. Лист В. Пінкусовича // Фонди НМІУДСВ. – КН-271459. – Д-69364.
43. Ляховицкий Ю. Желтая Книга / Ю. Ляховицкий. – Харьков: Бенсиах, 1994. – 142 с.
44. Оголошення гебітскомісара Бердичева щодо єврейського населення. 1942 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-220923. – Л-8317.
45. Оголошення командувача СС і поліції в Галицькій області // Фонди НМІУДСВ. – НД-31115.
46. Подольский А. Геноцид еврейского населения в Среднем Поднепровье во время немецкой оккупации 1941–1944 гг. Препринт / А. Подольский. – М.: Еврейское наследие, 1996. – 27 с.

47. *Праведники народів світу: Довідник / За ред. І. Шупака. – Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. – 224 с.*
48. *Свідощтво про смерть Шафаренко Я.О. // Фонди НМІУДСВ. – НД-31011.*
49. *Слободинський Д. Порятунки євреїв українцями у період Другої світової війни: дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Слободинський Дмитро Костянтинівич // Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2015. – 234 с.*
50. *Стародинский Д. Одесское гетто: Воспоминания / Д. Стародинский. – Одесса: Хайтех, 1991. – 112 с.*
51. *Сусленський Я. Справжні герої / Я. Сусленський. – К.: Україна, 1993. – 152 с.*
52. *Хонигсман Я. Катастрофа евреев Западной Украины / Я. Хонигсман. – Львов, 1998. – 352 с.*
53. *Яд Вашем / О Праведниках [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/about.asp/>. – Назва з екрану.*
54. *Яд Вашем / Праведники [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/statistics.html>. – Назва з екрану.*

© **Светлана ДЕМЧЕНКО**

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ФЕНОМЕНА ПРАВЕДНИКА НАРОДОВ МИРА (на основе фондовой коллекции Мемориального комплекса)

Освещена роль украинского народа в спасении евреев в период Второй мировой войны в разных регионах Украины. Установлено методы, с помощью которых украинцы спасали евреев во время их массового уничтожения. Проанализированы социальные и психологические аспекты спасения. Исследованы судьбы спасателей и спасенных.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Холокост, Праведники народов мира, украинцы, спасатели, Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, выставочный проект.*

© **Svitlana DEMCHENKO**

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL INTERPRETATION OF THE PHENOMENON OF RIGHTEOUS AMONG THE NATIONS. (based on the fund collection of the Memorial complex)

The role of the Ukrainian people in salvation of Jews during the Second World War in different regions of Ukraine is highlighted, the methods by which Ukrainians saved the Jews during their mass destruction were found out, the social and psychological aspects of salvation have been analyzed, the fates of saviors and saved have been researched.

Keywords: *Second World War, Holocaust, Righteous Among the Nations, Ukrainians are the saviors of Jews during the Holocaust, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, exhibition project.*

УДК 94(477)“1944/1945”

© Володимир КОВАЛЬЧУК,
© Андрій ЯРЕМЧУК

«ПОЛЬСЬКІ» ВИНИЩУВАЛЬНІ БАТАЛЬЙОНИ ПІД ЧАС РАДЯНІЗАЦІЇ ГАЛИЧИНИ (весна 1944 – початок 1945 рр.)

У статті розглянуто одну з актуальних і малодосліджених тем історії німецько-радянської війни – особливості етнічного складу винищувальних батальйонів у Галичині навесні 1944 – на початку 1945 рр. Згадані формування створювалися місцевими управліннями НКВС на різних теренах СРСР, які раніше перебували під німецькою окупацією. Мета – створення допоміжного ресурсу для забезпечення швидкої радянської. Проте у Західній Україні цей процес мав свою специфіку. Певна кількість перших винищувальних батальйонів за етнічним складом там виявилася або повністю польською, або переважно сформованою з представників цієї національності. Особливо рельєфно така особливість проявилася на Тернопільщині. Адже перші «польські» винищувальні батальйони в цьому регіоні виникають у лютому – березні 1944 р. Станом на серпень 1944 р. парамілітарні підрозділи, де домінували представники польської національності, з'являються на Станіславщині (нині – Івано-Франківська область). Починаючи із серпня, вони формуються в районах Дрогобицької області (21 травня 1959 р. включена до Львівської області) та на Львівщині.

Вже з перших тижнів формування батальйонів радянська влада залучає їхніх бійців до боротьби з «бандитизмом». Зокрема, це означало й активний пошук, виявлення, затримання, а також знищення учасників українського визвольного руху (насамперед членів Організації українських націоналістів-бандерівців й Української повстанської армії). Особовий склад батальйонів під час проведення таких операцій діяв, зазвичай, у складі оперативних груп райвідділів НКВС.

Після зміни радянської політики щодо Армії Крайової та укладання Люблінської угоди (вересень – жовтень 1944 р.) у СРСР починаються спроби зменшити відсоток представників польської національності у винищувальних батальйонах на території Галичини за допомогою мобілізацій до Червоної армії, польської прорадянської армії Берлінга, роззброєння польських «істребків», переведення їх на службу до інших мілітарних формувань. Радянська влада намагається мінімізувати кількісну перевагу польських «істребків» над українськими та російськими.

А ще навесні наступного року НКВС УРСР видає кілька розпорядчих документів, у яких прямо йдеться про усунення поляків із батальйонів.

Попри такі радикальні заходи радянської влади, «за інерцією» значний відсоток поляків у винищувальних батальйонах багатьох районів (особливо чітко це простежувалося на Тернопільщині) зберігався до травня – червня 1945 р.

Завдяки співставленню статистичних відомостей про еволюцію кількісного складу винищувальних батальйонів у Тернопільській області вдалося встановити, що з травня 1945 р. починається їх стрімке скорочення. На Станіславщині, Львівщині, Дрогобиччині таке теж сталося, але дещо згодом. Проте, коли це там таки відбулося, у батальйонах уже не домінували поляки.

Судячи з виявлених і проаналізованих архівних документів, на Львівщині, Дрогобиччині та Станіславщині створення та розвиток підрозділів «істребків», у яких переважали поляки, йшло з певним запізненням, якщо порівнювати з Тернопільщиною. Утім, чіткі висновки щодо цього можна буде зробити лише після істотного розширення джерельної бази. Вагомий потенціал мають ще недостатньо вивчені документи НКВС, зафоновані в архівах низки підрозділів Національної поліції на території Західної України.

Ключові слова: винищувальні батальйони, Західна Україна, радянська влада, НКВС, ОУН, УПА.

Діяльність винищувальних батальйонів (далі – ВБ) у західній частині України¹ наприкінці німецько-радянської війни (або, як їх ще позначали в джерелах українського підпілля, «істребительних баталіонів», «істребителей», «істребків», «стрибків») – тема, яка продовжує перебувати на маргінесі наукових студій.

Нині частіше про батальйони пишуть краєзнавці, ніж працівники солідних наукових інституцій. Тому ознакою більшості праць, де зачіпається тематика «істребків», є «приземленість» до рівня малих населених пунктів – сіл (Г. Чемера), селищ міського типу чи міст-райцентрів із околицями (Є. Заплітний, Я. Свистун) [1–3].

Специфікою нечисленних наукових публікацій теж є чітко виражена регіональна «зосередженість» – коли досліджується еволюція, хронологія та конкретні прояви діяльності винищувальних батальйонів лише в певній західноукраїнській області (О. Безносюк, Т. Ремарчук) [4; 5].

Утім, є і втішні приклади. Дослідники Г. Стародубець і В. Ільницький, наприклад, свого часу проаналізували й узагальнили діяльність винищувальних батальйонів у Західній Україні загалом [6; 7].

У більшості наукових праць із теми не акцентовано, що «істребки» – не унікальне явище, притаманне тільки Заходу України. Адже такі воєнізовані формування з боротьби у прифронтовій зоні чи близькому тилу з ворожими

¹ Маємо на увазі терени колишнього німецького дистрикту «Галичина» після відновлення там радянської влади. Територіально це нинішні Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська (без північної частини) області. У складі низки тамтешніх винищувальних батальйонів (особливо це стосується Тернопільщини) впродовж осені 1944 – початку 1945 р. служило багато поляків. Серед «істребків» Волинської та Рівненської областей їх було менше.

диверсіями та «бандитизмом» (сюди зараховували й членів національно-визвольних рухів) створювалися НКВС уже від початку війни 1941–1945 рр., причому в найрізноманітніших місцевостях СРСР [8, 180, 348].

Попри часткове висвітлення низки аспектів діяльності винищувальних батальйонів в історіографії, вкрай не вистачає об'єктивних досліджень про специфіку їхнього етнічного складу.

Певні (але дуже плідні) напрацювання щодо цього має хіба що історик Сергій Ткачов [9]. Ще у 1990-х роках, скориставшись фондами Архіву Управління внутрішніх справ у Тернопільській області (нині – Архівний підрозділ УМВС України у Тернопільській області), вчений на конкретних прикладах довів, що в низці тамтешніх батальйонів протягом певних часових проміжків переважали поляки. Утім, праця Ткачова «приземлена» лише до однієї області. Там немає порівнянь етнічного складу батальйонів Тернопільщини з іншими такими парамілітарними підрозділами, що функціонували в сусідніх регіонах.

З огляду на сучасний високий «градус» дискусії навколо складних сторінок історії України та Польщі 1940-х років, важливо проаналізувати національний склад винищувальних батальйонів у тих районах західноукраїнських областей, де домінували жителі польської національності. Маються на увазі деякі терени, які у роки нацистської окупації України належали до дистрикту «Галичина» («Distrikt Galizien»). Адже чимало тамтешніх поляків (нерідко пов'язаних із польським націоналістичним підпіллям), навіть після трансферу звідти радянською владою на Захід, прагнуло включення рідних населених пунктів до Польської держави, пам'ятаючи, що до 1939 р. Тернопільське, Львівське, Станіславське воєводства входили до Другої Речі Посполитої.

Отож, наша публікація (вона виконана в рамках проекту «Жертви українсько-польського протистояння 1939–1947 рр.») має на меті охарактеризувати роль і значення представників польської національності у винищувальних батальйонах на території Галичини. Вибір хронологічних меж статті зумовлений тим, що саме весною 1944 – початком 1945 рр. датується більшість виявлених нами згадок у документах про батальйони, у яких переважали поляки, на західноукраїнських теренах.

За спостереженням Сергія Ткачова, перші радянські винищувальні батальйони, де переважали поляки, формуються на Тернопільщині вже в лютому – березні 1944 р. Наприклад, у лютому в Збаразькому батальйоні (загальна чисельність – 166 осіб) служило 119 поляків. Навесні з представників цієї національності майже повністю складався Терехівський батальйон (78–80 бійців). З-поміж 48 членів Буданівського (нині с. Буданів входить до складу Терехівського району) аж 40 було поляками. Улітку 1944 р. 171 поляк нараховувався у Бережанському батальйоні (загальна чисельність – 180 бійців) [9, 123, 124, 130, 131].

Станом на 1 червня 1944 р., як встановив згаданий вчений, у Тернопільській області вже діяв 21 винищувальний батальйон. Із 1046 осіб, котрі там служили,

617 (тобто 59 %) були поляками [9, 123]. Ця інформація підтверджується іншим джерелом [10, 105–105 зв.].

Дещо незрозуміло з первісним етнічним складом Бучацького батальйону. З одного боку, є інформація Ткачова про те, що наприкінці липня, незадовго після створення формування, з-поміж 250 осіб особового складу 110 мало польську національність [9, 130]. Утім, за спостереженням дослідника Нестора Мизака, щонайменше з кінця липня до листопада 1944 р. на Бучаччині «істребками» були «переважно» поляки. Цей учений також наводить приклади убивств ними українців у таких місцинах нинішнього Бучацького району, як ліс біля с. Скомо-рохи, с. Бариш, с. Заривинці. «Немає ні одного села на Бучаччині, де б поляки не залишили свої криваві сліди», – пише він [11, 170].

Трохи пізніше, ніж на Тернопільщині, у низці районів Станіславської області [12, 356] (нині Івано-Франківська), Львівщини та Дрогобиччини (теперішня складова Львівської області) [13, 170] також формуються радянські винищувальні батальйони із представниками польської національності.

Наприклад, із 70 поляків складався у серпні 1944 р. ВБ у смт Богородчани (теперішній райцентр Івано-Франківської області) [12, 356]. Такі ж «істребітельні загони» з функціями «ревізій у селах, арештів і мордувань українців, ліквідації відділів ОУН» активно діяли літом 1944 р. у Галицькому та Тисменицькому районах [14]. Станом на 1–10 листопада 1944 р. в райцентрі смт Ланчин того самого регіону допомогу місцевим працівникам НКВС надавали 50 «істребків», із яких 30 було поляками, а 20 – українцями [12, 357].

На Станіславщині, як і на теренах Тернопільщини, яскраво проявлялися випадки непорозумінь «істребків» із місцевим українським населенням. Наприклад, підрозділ у м. Коломия заарештував кількох українців із с. Пилипи Коломийського району та с. Трач Косівського району. У с. Стопчатів (той самий район) поляки на радянській службі зруйнували муровану церкву та Народний дім. 1 травня 1944 р. в с. Воскресинці Коломийського району вони вбили студента Політехніки Мирослава Григорчука та поранили його сестру, вкинувши до хати гранату [12, 357].

Щодо тодішньої Дрогобицької області, то начальник обласного УНКВС Сабуров і заступник начальника штабу винищувальних батальйонів Остапенко видали розпорядження про їх створення 12 серпня 1944 р. Серед категорій осіб, яких набирали до батальйонів, про представників польського етносу спеціально не обумовлювалося. А містилося «нейтральне» формулювання, що вони комплектуватимуться з «партизанських загонів, які раніше діяли на окупованій території», а також з-поміж «перевіраних, сміливих і самовідданих комуністів, комсомольців, радянських активістів» [15, 1].

Нерідко відомості щодо перших місяців існування деяких ВБ доволі суперечливі.

Розглянемо, наприклад, драматичну історію одного з батальйонів у м. Бережани, райцентрі Тернопільської області. За Шимоном Редліхом,

наприкінці липня 1944 р., після входження Червоної армії (дала – ЧА) у цей райцентр, 150 членів польської Армії Крайової (далі – АК) приєдналося до місцевого винищувального батальйону [16, 216].

Втім, вказана чисельність більша, ніж наведена в записці по «ВЧ» начальника УНКВС Тернопільської області Сараєва від 29 липня 1944 р. Як пише автор (маючи на увазі підрозділ АК), після відступу німців у м. Бережани залишився «польський партизанський загін» зі 130 осіб під командуванням капітана Франца Токарчика. Останній пішов до начальника райвідділу НКВС «з пропозицією допомоги у боротьбі з українськими націоналістами». Той повідомив про візиту «область», а відтак з УНКВС у м. Бережани командували агента «Свого» (поляка за національністю) дізнатися деталі. Згодом посланець доповів, що 26 липня керівники місцевої «польської організації» провели нараду, на якій ухвалили «запропонувати» Бережанському РВ НКВС 50 поляків із метою використання як бійців ВБ для охорони міста. 28 липня аківець Шинальський зайшов у райвідділ, щоб повідомити про це. Втім, там від нього зажадали надати анкетні відомості про всіх місцевих польських «партизанів». Вчинили так, бо мали вказівку з УНКВС Тернопільської області мобілізувати їх до польської армії (прорадянська армія Андерса), як тільки туди почнеться призов [17, 141–141 зв.].

Зрештою, у науковій монографії Ігоря Іллюшина значиться, що «утрупування поручника Шинальського в Бережанах було роззброєне», а його самого потім ще неодноразово допитували в НКВС як члена Армії Крайової (йдеться про 2-гу роту 51-го піхотного полку АК, яка налічувала близько 120 бійців) [18, 350].

Датою ж створення Бережанського ВБ, якщо вірити цитованій записці Сараєва, стало 11 серпня 1944 р. У середині місяця там уже служило 180 бійців, із яких 151 був поляком, 16 – росіянами та 13 – українцями. «З дня створення батальйон брав участь у всіх бойових операціях, які проводилися у районі. Самочинно батальйон не виступав, а діяв як допоміжна (для військ НКВС) озброєна потуга. Усіма його операціями керували оперативні працівники обласного управління НКВС», – доповіли наркомуну НКВС СРСР Круглову письмово з м. Чортків 27 серпня 1944 р. [17, 203].

Одним із найголовніших завдань радянських винищувальних батальйонів у Західній Україні було придушення українського визвольного руху. «Батальйон насамперед використовується для боротьби із бандитизмом і ліквідації ОУНівських боївків», – наголошували 3 травня 1945 р. радянські уповноважені після перевірки такого формування у тодішньому райцентрі с. Товсте [19, 14]. Отже, домінування в перших таких формуваннях поляків, їхнє «сусідство» із цивільними українцями несприятливо позначилося на і без того напружених польсько-українських міжетнічних взаєминах загалом.

Факти переходу членів польського націоналістичного підпілля у «стрибки» на теренах колишнього Заліщицького повіту Тернопільщини – спостерігав невідомий оунівець у жовтні 1944 р. «Польське підпілля, яке запримічується,

активно не виступає проти українського народу, вони явно виступають під плащиком “істребітельних баталіонів”», – писав він [20, 241].

«У Тереховлянському та Бережанському винищувальних батальйонах траплялися прояви націоналістичного антагонізму бійців винищувальних батальйонів-поляків щодо українського населення, а також випадки мародерства», – повідомлялося в одному з радянських документів за 1944 р. [19, 6].

Щось подібне практикував і батальйон райцентру м. Комарне на Дрогобищині (нині – м. Комарно Городоцького району Львівської області). Оскільки, згідно з вказівкою начальника райвідділу НКВС Рябкова, його сформували виключно з поляків, під час проведення операцій проти українських повстанців бійці формування били мирних жителів-українців, вилучали їхнє майно, палили будівлі, ображали. «Дії винищувального батальйону розпалювали національну ворожнечу між українським і польським населенням, за що мирне населення охрестило батальйон “польською поліцією”», – підсумував 5 грудня 1944 р. у доповідній на адресу секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка в. о. прокурора УРСР С. Шугуров. У зв’язку із цим Шугуров зробив подання наркомуні НКВС УРСР про притягнення винних до відповідальності [13, 170].

Після укладання Люблінської угоди між СРСР і маріонетковим Польським комітетом національного визволення (9 вересня 1944 р.) починаються спроби «урівноважити» поляків і українців у винищувальних батальйонах. По-перше, польських «істребків», як інших поляків призовного віку, мобілізують до лав радянської так званої 1-ї Польської армії під командуванням генерала З. Берлінга [21, 65, 74]. Восени починається призов до радянської Червоної армії, якому підлягали й чоловіки польської національності 18–36-річного віку. Наприклад, у вересні райвійськкомат за один раз мобілізував до ЧА шістьох бійців із Коропецького винищувального батальйону, хоча там нараховувалося лише 55 осіб [22, 8].

Також частину польських членів винищувальних батальйонів енкаведисти роззброюють. Зокрема, у жовтні – на початку листопада 1944 р. позбавили зброї та «кудись вислали» поляків-бійців Поморянського батальйону (нині смт Поморяни – населений пункт Золочівського району Львівщини). Потім оголосили набір туди українців. Із с. Полюхів зголосилося 20 людей, із с. Альфредівка – семеро, з Унтервальдену – один [23, 208].

У Дрогобицькій області радянська влада береться за арешти поляків-«істребків» у грудні 1944 р. 20 числа одночасно арештували 250 поляків у містах Жидачів та Стрий, 40 – у с. Розділ, 10 – у с. Журавне. Арешти тривали до 15 лютого 1945 р. «Ті, що залишились, своєї поведінки не змінили», – писав оунівець [24].

Попри зміни у ставленні радянської влади до поляків у винищувальних батальйонах Західної України, на Тернопільщині їхнє домінування в деяких районах зберігається наприкінці 1944 р. На рубежі 1944/1945 рр. поляків було більше, ніж українців, росіян і представників інших національностей у таких формуваннях Бережанського (130 зі 143 осіб), Великобірківського (63 з 97), Золотопотоць-

кого (87 зі 110), Козівського (71 із 76), Монастириського (87 зі 125), Підгаєцького (127 зі 180) районів [6, 175; 9, 139]. Також поляки істотно переважали у винищувальних батальйонах, «приписаних» до НКВС, у с-щі Козова (71 із 76), с. Великий Глибочок (84 зі 116). У лютому 1945 р. перевага поляків над українцями зберігалася у винищувальних батальйонах Бучацького, Коропецького (120 із 206), Струсівського (56 із 90), Товстенського (70 зі 110) районів [9, 139–141].

Сутички та бої за участю «стрибків» із упівцями, випадки непорозумінь з українським цивільним населенням продовжуються далі. Зокрема, з цього боку вирізнявся батальйон у с. Мельниця-Подільська (нині – смт у Борщівському районі). У ньому налічувалося 100 бійців польської національності й лише один українець [25, 137]. Вони брали активну участь у каральних операціях проти українських повстанців на території Дністровсько-Збручанського трикутника – у районі сіл Іване-Пусте, Вовківці над Дністром, Дзвенигород, Латківці, Трубчин, Завалів, Окопи Святої Трійці та ін. В одному з боїв у лютому 1945 р. біля с. Вовківці, що над Дністром, вони поранили упівця Антона Качківського та захопили його в полон [25, 137–141; 26, 131–132]. В'язня замкнули в районній тюрмі, а 10 лютого 1945 р. влаштували привселюдну страту – повісили на площі міського ринку [25, 215]. Через три дні «червоні» викинули труп повстанця за с. Мельниця-Подільська. Хтось із односельців поховав героя на сільському кладовищі. У 1990-х роках люди поставили над його могилою кам'яний хрест [26, 132].

Загалом з-поміж понад чотирьох тисяч «істребків», котрі на початку 1945 р. служили радянській владі в Тернопільській області, поляки становили близько 60 % [16, 213]. Для порівняння, на Дрогобиччині польські «істребки» становили лише 22,75 % (1288 осіб) від загальної кількості бійців (5660 осіб) [27, 202–203]. Дивна річ, але незабаром, станом на 15 лютого, вже майже в кожному райцентрі та містечку Дрогобиччини діяли винищувальні формування, складені «переважно з неукраїнського елемента» [24].

Щодо Львівської області (без Дрогобиччини), то наприкінці 1944 р. там мешкало 162 229 осіб, а винищувальні батальйони, які тоді діяли, (орієнтовно три десятка) на 30 % склалися з місцевих поляків [28, 157, 158]. Загальна кількість «істребків» відома станом на 1 березня наступного року – 3219 осіб. Причому, судячи зі статті Тараса Ремарчука, винищувальні батальйони навесні існували ще не в усіх районах [5, 195]. Подекуди, як от на Бродівщині, зі створенням таких підрозділів «затягнули» аж до кінця 1945 р. [29, 144].

Проте на Олещині (нині колишній Олеський район – складова Буського району) їхня діяльність розгорнулася ще в 1944 р. Наприклад, житель с. Хмелів стверджував, що там винищувальний підрозділ (у складі семи поляків і трьох українців) сформували одразу після повернення радянської влади. Він же зізнався слідчим СБ, як разом з «істребками» різних сіл Олеського району із січня до червня 1945 р. брав участь у прорадянських акціях (каральних, розбійних чи грабіжницьких) на села Кругів, Верхобуж, Побіч (нині всі три – у Золочівському районі), Лукавець (тепер це Бродівський район) [30, 6]. Станом на

24 лютого 1945 р. в Олеському батальйоні, яким командував Михайло Горбачевський, служило 150 поляків [31, 67, 68].

Аналогічно поляки домінували в таких формуваннях низки районів нинішньої Івано-Франківщини. Зокрема, станом на 16 лютого 1945 р. в Отинійському районі (нині Отинія – смт Коломийського району) діяло два винищувальних батальйони, де представників польської національності налічувалося 81, тоді як українців – лише 69 [32, 54].

Навесні 1945 р. НКВС УРСР видає низку розпорядчих документів про усунення поляків із винищувальних батальйонів.

Певно, реакцією на якийсь із них стала березнева директива начальника УНКВС Тернопільської області Романа Сараєва про роззброєння поляків, що перебували у батальйонах, та виключення їх звітти [19, 44]. 20 квітня і 23 травня 1945 р. виходять директиви НКВС УРСР № 11/860 і № 11/80021-а аналогічного змісту [19, 28].

Але на місцях не поспішали виконувати ці вказівки. Наприклад, коли в березні в с. Товсте на Тернопільщині прибув Борис Іванов – начальник штабу районного ВБ (загальна чисельність – 50 осіб), то виявив, що поляки там складають немалі 40 % [19, 44]. У квітні – травні «багатими» на поляків залишалися Копичинецький (90 зі 161), Борщівський (62 зі 104) батальйони [9, 152, 153]. Польські «істребки» продовжували домінувати в Монастириському (148 зі 160), Бережанському (69 зі 102), Золотопотоцькому (90 зі 173), Великобірківському (109 зі 172) винищувальних батальйонах [9, 145; 33, 9].

У документах переважно радянських райвідділів НКВС, НКДБ Тернопільської, Станіславської, Львівської, Дрогобицької областей із середини 1944 – весни 1945 р. часом трапляються імена польських учасників винищувальних батальйонів.

Наприклад, до 27 вересня 1944 р. у Бережанському ВБ служили поляки Марцевич, Мазуркевич і Петрушевич [34, 13]. Їх (у іншому джерелі Мазуркевич проходить як Матусевич) за с. Карас обстріляли повстанці [35, 246]. Улітку до згаданого батальйону також належав поляк Прус (українські повстанці вистежили його батька та сина в с. Четверть і 12 серпня вбили обох) [35, 205].

Імена поляків Тербовлянського ВБ фігурують у радянських джерелах за осінь 1944 – початок 1945 р. Наприклад, цікавим свідченням про «польськість» цього батальйону є сюжет від 23 листопада, коли в с. Сороцьке ховали його бійця, Кобилюка. «Бандкущ під керівництвом Петра Русина (“Нечая”) влаштував засідку біля кладовища. Обстріляв похоронну процесію – вбито ксьондза, кількох бійців винищувального батальйону та до 40 осіб місцевого населення» [36, 214]. Станом на 9 грудня групу бійців цього батальйону очолював поляк Коханський, до 29 грудня 1944 р. в ньому служили поляки Коханський і Гарголь, до 3 січня 1945 р. – Собкович [37, 91; 36, 214]. У бою з українськими повстанцями, який стався 4 січня 1945 р. в с. Малий Говилів, одним із взводів Тербовлянського батальйону командував поляк Казімеж Кошовський. До тіла його підлеглого

Станіслава Собковича (згорів у вогні, був теж поляком) бандерівці прикріпили записку: «Вбитий повстанцями як істребитель» [9, 140]. 11 січня 1945 р. в згаданому батальйоні служив і польський боєць Антон Сорокопашний [37, 149].

До складу батальйону, що оперував у районі с. Білобожниця Чортківського району в 1945 р., входив поляк Михайло Когут [38, 27].

30 грудня 1944 р. в с. Пізнанка Гнила Скалатського району загинув боєць місцевого радянського батальйону, поляк за національністю Йосиф Андрійович Круль [37, 93].

Гудзовський, Лошада, Франкович – польські «істребки» з місцевого населення Коропеччини, діяли там на початку квітня 1945 р. [11, 169].

Станом на 13 січня 1945 р. в Буданівському ВБ проходив службу поляк Франк Бербе [37, 148].

На польському хуторі Підліски с. Лівчиці Жидачівського району Дрогобицької області перебували бійці винищувального батальйону – поляки Микола Михайлович Криницький і Стась Францович Бляткевич (середина грудня 1944 р.) [39, 35, 36].

До двадцятих чисел березня 1945 р. на території Бібрецького району (нині Бібрка – складова Перемишлянського району) діяв «видатний» польський «істребок» Петро Казиновський [40, 181].

Навіть на початку липня 1945 р. у винищувальних батальйонах Підволочиського, Пробіжнянського, Підгаєцького, Коропецького, Бучацького, Білобожницького, Монастириського, Золотопотіцького районів Тернопільщини поляки, хоча їх там було вже небагато, та все ще служили [19, 28].

На прикладі узагальнених нами статистичних даних про еволюцію кількісного складу винищувальних батальйонів у Тернопільській області впродовж травня 1944 – жовтня 1947 р. (Таблиця 1) добре простежується їхнє стрімке скорочення. Воно починається з травня 1945 р., а завершується у січні 1946 р.

Таблиця 1

Радянські винищувальні батальйони в Тернопільській області

Дата	Кількість батальйонів	Чисельність бійців	Джерело
Травень 1944	21	1046	ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 379. – Арк. 1
01.07.1944	25	1227	
01.08.1944	38	2327	
01.09.1944	38	2947	
01.10.1944	39	3764	
01.11.1944	39	4029	
01.12.1944	39	4130	
01.01.1945	39	4232	

30.04.1945	?	7821	ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 379. – Арк. 18.
01.07.1945	38	3751	ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 379. – Арк. 43.
01.01.1946	60	3340	ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 564. – Арк. 2.
01.02.1946	132	3955	ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 564. – Арк. 6.
01.04.1946	562	12607	ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 564. – Арк. 37.
10.06.1946	451	10085	ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 564. – Арк. 44.
01.01.1947	38	7887	ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 658. – Арк. 135.
31.10.1947	37	4039	ДАТО. – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 867. – Арк. 68.

Утім, «національне обличчя» винищувальних підрозділів Західної України в часи, коли чисельність бійців там починає зростати, стає не польським. Там уже переважно служать українці.

Але бували й цікаві винятки. Зокрема, доволі особлива ситуація склалася в Крукеницькому районі (нині Крукеничі – с. Мостиського району Львівщини). З жителів тамтешнього польського с. Пнікут радянська влада створила винищувальний батальйон чисельністю 80 осіб «як допоміжний елемент до стягання всяких большевицьких данин, податків та залишків контингенту» [41, 20]. Безпосередньо в райцентрі з членів цього батальйону наприкінці року перебувало 25 осіб, із яких 23 були поляками [41, 17]. Цих «істребітелів» залучали до охорони районних спиртзаводів, виборчих діляниць, банку в райцентрі [41, 22].

Схожі випадки «присутності» представників польської національності в «пізніх» радянських винищувальних батальйонах траплялися і в інших регіонах Західної України.

Отже, діяльність радянських винищувальних батальйонів на теренах Західної України, у складі яких домінували представники польської національності, стала помітним явищем останніх років німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Максимальна кількість таких батальйонів «проявила себе» в боротьбі з «бандитизмом» (до цієї категорії радянська влада зараховувала членів ОУН і УПА) у різних районах Тернопільщини. Батальйони, складені переважно з поляків, там починають виникати з травня 1944 р., проте через зміну радянської внутрішньої та зовнішньої політики вже восени 1944 – навесні 1945 р. поляків із цих батальйонів під різними приводами починають звільняти, надаючи вакантні місця українцям і представникам інших національностей. На Львівщині, Дрогобиччині, Станіславщині хронологічні межі діяльності підрозділів «істребків», у яких переважали поляки, були трохи іншими, ніж на Тернопільщині. Утім, для формулювання якихось висновків про це та діяльність тамтешніх «істребків» загалом необхідне розширення джерельної бази, насамперед за рахунок вивчення документів НКВС, які збереглися в архівних підрозділах УМВС у м. Львів та м. Івано-Франківськ.

Джерела та література:

1. Чемера Г.О. Село Вікно. Історія і сьогодення. Тернопіль: Лілея, 1998. – 142 с.
2. Заплітний Є.М. За тебе, краю мій: національно-визвольний рух на Гримайлівщині в 30–50 роках ХХ ст. – Тернопіль: Джура, 2002. – 348 с.
3. Свистун Я.З. Звірства «стрибків» на теренах Чортківщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chortkiv.online/2018/02/16/zvirstva-strybkiv-na-terenah-chortkivschynu/>. – Назва з екрана.
4. Безносюк О.П. Винищувальні батальйони в боротьбі проти збройних формувань ОУН і УПА на теренах Станіславщини в 1944–1945 рр. // Галичина. – 2008. – Вип. 14. – С. 364–370.
5. Ремарчук Т.І. Винищувальні батальйони Львівщини (1944–1948 рр.) // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки. – 2008. – Вип. 10. – С. 193–203.
6. Стародубець Г.М. Радянські парамілітарні формування у боротьбі з оунівським підпіллям у Західних областях України // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки. – 2010. – Вип. 16. – С. 167–177.
7. Ільницький В.І. Створення та діяльність у західних областях УРСР радянських парамілітарних формувань (1944–1954 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2011. – № 2. – С. 49.
8. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том второй. Книга I: Начало (22 июня – 31 августа 1941 года) / Н.П. Патрушев и др. (ред.), В.П. Ямпольский и др. (состав.). – Москва: Русь, 2000. – 724 с.
9. Ткачов С.В. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1997. – 216 с.
10. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 73. – Оп. 1. – Спр. 460.
11. Мизак Н.С. За тебе, свята Україно. Кн. 4: Буцацький повіт у визвольній боротьбі ОУН, УПА. – Чернівці: Букрек, 2004. – 400 с.
12. Макар В. Спомини та роздуми: Зібрання творів: У 4 т. Т. 4: Береза Картузька: Роки неволі та боротьби. – Київ: [б. в.], 2001. – 520 с.
13. Сергійчук В.І. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. – Київ: Дніпро, 1998. – 944 с.
14. Звіт за час від 28 липня до 3 вересня 1944 р. [автор і дата не вказані] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/2891/>. – Назва з екрана.
15. Державний архів Львівської області. – Ф. 5023. – Оп. 1. – Спр. 108.
16. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945. – Київ: Дух і літера, 2007. – 303 с.
17. ГДА СБУ. – Ф. 73. – Оп. 1 (2010). – Спр. 462.
18. Ільюшин І.І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. – Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2009. – 399 с.
19. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. п-1. – Оп. 1. – Спр. 379.
20. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 376. – Т. 81.
21. Гайдай О., Хаварівський Б.В, Ханас В.В. Хто пожав «Бурю?». Армія Крайова на Тернопіллі 1941–1945 рр. – Тернопіль: [б. в.], 1996. – 176 с.
22. ДАТО. – Ф. п-10. – Оп. 1. – Спр. 3.

23. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 126.
24. Документ «Суспільно-політичний огляд терену (Дрогобицька область) за час від 1 листопада 1944 р. до 15 лютого 1945 р.» [автор не вказаний] (від 15.02.1945 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/7777/>. – Назва з екрана.
25. Leszczyński Stanisław. Uwikłanie. Wspomnienia z Podola 1939–1945 / wprowadzenie, red. naukowa i aneks Tomasz Bereza. – Rzeszów, 2016. – 272 s.
26. Мизак Н.С. За тебе, свята Україно. Кн. 2: Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН, УПА (Чортківський надрайон ОУН). – Чернівці: Буковина, 2000. – 415 с.
27. Галів М.М., Ільницький В.І. Створення та діяльність винищувальних батальйонів у Дрогобицькій області (1944–1948) // Український визвольний рух. – 2009. – Зб. 13. – С. 195–230.
28. Ремарчук Т.І. Збройна боротьба комуністичного режиму проти українського визвольного руху на Львівщині (1943 – кінець 1950-х рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Тарас Ігорович Ремарчук. – Острог, 2011. – 239 с.
29. Ремарчук Т.І. Протинаціоналістична діяльність радянсько-партійних, силових структур Бродівського району в 1945 р. за матеріалами Державного архіву Львівської області / Брідщина – край на межі Галичини й Волині. Випуск 5. (Матеріали шостої краєзнавчої конференції, присвяченої Міжнародному Дню пам'яток історії та культури 20 квітня 2012 р.). – Броди: Бродівський історико-краєзнавчий музей, 2012. – С. 142–146.
30. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 376. – Т. 52.
31. Повседневность террора: Деятельность националистических формирований в западных регионах СССР. Кн. 1: Западная Украина, февраль – июнь 1945 года / сост. А. Дюков и др., сопр. ст. О. Росов. – Москва: Фонд «Историческая память», 2009. – 232 с.
32. Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. п-27. – Оп. 1. – Спр. 21.
33. ДАТО. – Ф. п-12. – Оп. 1. – Спр. 8.
34. ГДА СБУ. – Ф. 73. – Оп. 1 (2010). – Спр. 2.
35. Там само. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 547.
36. Там само. – Ф. 73. – Оп. 1 (2010). – Спр. 464.
37. Там само. – Спр. 290.
38. Штена М. Пам'ять кличе. – Чортків: Терно-граф, 2008. – 124 с.
39. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 372. – Т. 47.
40. Там само. – Спр. 376. – Т. 79.
41. Там само. – Т. 77.

© **Владимир КОВАЛЬЧУК, Андрей ЯРЕМЧУК**

«ПОЛЬСКИЕ» ИСТРЕБИТЕЛЬНЫЕ БАТАЛЬОНЫ ВО ВРЕМЯ СОВЕТИЗАЦИИ ГАЛИЧИНЫ (весна 1944 – начало 1945 гг.)

В статье рассматривается одна из актуальных и малоисследованных тем истории немецко-советской войны – особенности этнического состава истребительных батальонов в Галичины весной 1944 – в начале 1945 гг. Упомянутые формирования создавались местными управлениями НКВД в разных регионах СССР под немецкой оккупацией. Цель – создание вспомогательного ресурса для обеспечения быстрой советизации. Однако в Западной Украине этот процесс имел свою специфику. Определенное количество первых истребительных батальонов по этническому составу там оказалось или полностью польскими, или с большим количеством представителей этой национальности. Особенно рельефно такая особенность проявилась на Тернопольщине. Ведь первые «польские» истребительные батальоны в этом регионе возникают в феврале – марте 1944 г. По состоянию на август парамилитарные подразделения, где доминировали представители польской национальности, появляются на Станиславщине (ныне – Ивано-Франковская область). Начиная с августа они формируются в районах Дрогобычской области (21 мая 1959 г. включена во Львовскую область) и на Львовщине.

Уже в первые недели формирования батальонов советская власть привлекает их бойцов к борьбе с «бандитизмом». В частности, это означало активный поиск, выявление, задержание, а также уничтожение участников украинского освободительного движения (прежде всего, членов Организации украинских националистов-бандеровцев и Украинской повстанческой армии). Личный состав батальонов при проведении таких операций действовал, как правило, в составе оперативных групп райотделов НКВД.

После изменения советской политики в отношении Армии Крайовой и заключения Люблинского соглашения (сентябрь – октябрь 1944 г.) в СССР предпринимаются попытки уменьшить процент представителей польской национальности в истребительных батальонах на территории Галичины путем мобилизаций в Красную армию, польскую просоветскую армию Берлинга, разоружения польских «истребков», перевод их на службу в подобные формирования. Советская власть пытается минимизировать численное превосходство польских «истребков» над украинскими и российскими.

Несмотря на такие радикальные меры советской власти, значительный процент поляков в истребительных батальонах многих районов (особенно четко это прослеживалось на Тернопольщине) «по инерции» сохранялся до мая – июня 1945 г.

Путем сопоставления статистических сведений об эволюции количественного состава истребительных батальонов в Тернопольской области удалось

установить, что с мая 1945 г. начинается их стремительное сокращение. На Станиславщине, в Львовской, Дрогобычской областях такое тоже произошло, но несколько позже.

На Львовщине, Дрогобыччине и Станиславщине, если сравнивать с Тернопольщиной, создание и развитие подразделений «истребков», в которых преобладали поляки, шло с некоторым опозданием. Впрочем, четкие выводы по этому поводу можно будет сделать только после существенного расширения источниковой базы. Большой потенциал имеют еще недостаточно изученные документы НКВД, которые находятся в архивных подразделениях Национальной полиции ряда областных центров Западной Украины.

Ключевые слова: истребительные батальоны, Западная Украина, советская власть, НКВД, ОУН, УПА.

© Volodymyr KOVALCHUK, Andriy JAREMCZUK

THE «POLISH» DESTRUCTION BATTALIONS DURING SOVIETIZATION OF GALICIA (spring of 1944 – the head of 1945)

The article deals with one of the most relevant and insufficiently studied themes of the Soviet-German war history, namely the peculiarities of the ethnic composition of extermination battalions in Galicia in the spring of 1944 – early 1945. These formations were created by local NKVD departments in various areas of the USSR, which had been formerly under the German occupation. The purpose of their activity in such territories was to create an additional resource for ensuring rapid sovietization. However, in Western Ukraine, this process had its own peculiarity: a certain number of first extermination battalions, when speaking of their ethnic origin, appeared to be formed either entirely by Polish or more than half of representatives of this nationality. It was particularly obvious in the Ternopil region. Moreover, the first «Polish» destruction battalions in this region arose in February – March 1944. In Stanislavivsky region (now Ivano-Frankivsk region) the paramilitary units with prevaleting number of representatives of Polish nationality, appeared in August. Since then, they are gradually formed in the districts of the Drohobych (21.05.1959 included in the Lviv region) and Lviv regions.

From the very beginning of their activity, the Soviet authorities have drawn their fighters into the fight against Ukrainian «banditry». In particular, they were involved into active searching, detecting, detention, and also destruction of the participants of the Ukrainian liberation movement (first of all, members of the Organization of Ukrainian Nationalists Bandera (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA). In such operations the personnel of the extermination battalions most often fulfilled their tasks being a part of the operational groups of the NKVD district departments.

In September – October 1944 following some changes in Soviet policy regarding the Army of Craiova and making the conclusion of the Treaty of Lublin (September – October 1944), attempts have been made in the USSR to reduce the percentage of representatives of Polish nationality in the destruction battalions in the territory of Galicia. By mobilizing to the Red Army, the Polish pro-Soviet Army, Burling, the disarmament of the Polish «fists», and their transfer to service

in other militaristic formations, the Soviet authorities were trying to minimize the quantitative advantage of Polish «tricks» over Ukrainian and Russian ones. And in spring of next year, the NKVD of the Ukrainian Soviet Socialist Republic published several administrative documents, which were directly dealing with the removal of Poles from the battalions. Despite such radical measures of Soviet power, a significant percentage of Poles in the destruction battalions of many districts (especially clearly seen in the Ternopil region) remained «in inertia» until May – June 1945. By comparing the statistical information on the evolution of the quantitative composition of the extermination battalions in the Ternopil region, it was found that since May 1945 their rapid reduction had begun. In Stanislaviv, Lviv and Drohobych it happened later, as well. However, when it happened there, Poles were no longer a dominating nation in battalions. Judging by the discovered and analyzed archival documents, in Lviv region, Drohobych and Stanislaviv regions, the creation and development of «fighter» units in which the Poles dominated was a matter of late if compared with the Ternopil region. However, clear conclusions on this issue can only be made after a substantial expansion of the source base. The NKVD documents, held in the archives of the National Police of a number of regional centers of Western Ukraine, have not sufficiently been studied up to the present.

Keywords: *destruction battalions, Western regions of Ukraine, Soviet power, NKVD, OUN, UPA.*

УДК 94(477):355“1944”

© Лариса ЯМПОЛЬСЬКА

МИКОЛАЇВСЬКИЙ МОРСЬКИЙ ДЕСАНТ ПІД КОМАНДУВАННЯМ К.Ф. ОЛЬШАНСЬКОГО (25–28 БЕРЕЗНЯ 1944 р.): ПОДВИГ ЧИ ТРАГЕДІЯ МІФУ?

У статті проаналізовано передумови проведення, хід і результативність Миколаївського морського десанту під командуванням К.Ф. Ольшанського (25–28 березня 1944 р.) у контексті Одеської наступальної операції. З'ясовані прорахунки командування 28-ї армії та 384-го окремого батальйону морської піхоти у плануванні та проведенні операції, що призвели до загибелі десанту. Уточнений кількісний та етнічний склад загону морських піхотинців. Порушено проблему фальсифікації документів про присвоєння звання Героя Радянського Союзу 12 особам, які не мали стосунку до десантної операції.

Ключові слова: Миколаївський морський десант, Одеська наступальна операція, 28-ма армія, 384-й окремий батальйон морської піхоти, загін морських піхотинців.

Військові дії на Чорному морі, досвід оперативно-стратегічного застосування батальйонів морської піхоти в оборонних і наступальних операціях Військово-Морського флоту (далі – ВМФ) і Робочо-селянської Червоної армії (далі – РСЧА) є недостатньо вивченими у вітчизняній історіографії сторінками Другої світової війни. Морськими піхотинцями Чорноморського флоту (далі – ЧФ) ВМФ СРСР за період 1941–1944 рр. було здійснено понад 80 десантних операцій у тил супротивника, проте легендарними вважаються дві з них: Новоросійський десант під командуванням Цезаря Кунікова та Миколаївський десант під командуванням Костянтина Ольшанського (68 учасникам останнього було присвоєно звання Героя Радянського Союзу). Постановка проблеми дослідження викликана дискурсом сучасної історичної науки навколо історії Миколаївського десанту 25–28 березня 1944 р. у контексті Одеської наступальної операції 26 березня – 14 квітня 1944 р., необхідністю уникнення фальсифікацій радянської історіографії та нових інтерпретацій підготовки, ходу і результативності вказаної десантної операції.

На відміну від досліджень радянського періоду, більшість яких розкриває виключно героїчні аспекти Миколаївського морського десанту 25–28 березня

1944 р., історіографія пострадянського простору вдалася до переосмислення стратегій і тактик супротивників, інтерпретації нових фактів, аналізу альтернативних точок зору, пов'язаних із відповідальністю командування 3-го Українського фронту, 28-ї армії, 384-го окремого батальйону морської піхоти (далі – ОБМП) за трагедію Миколаївського десанту [2; 4; 6; 9; 10; 13; 16]. Зняття грифа «секретно» з частини документів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ, м. Подольськ) і Центрального військово-морського архіву (ЦВМА, м. Гатчина) вплинуло на формування інших позицій щодо причин трагедії десанту в працях сучасних українських дослідників М.І. Божаткіна, Г.І. Ванєєва, В.М. Грицюка, Ю.І. Прохватулова, В.І. Циганова [8; 9; 10; 15; 28; 32; 33].

Журналістська група Харківської пошуково-дослідницької організації «Альтруїст» порушує питання про «фатальний критерій командарма Гречкіна» – командувача 28-ї армії у складі 3-го Українського фронту, якій був підпорядкований 384-й ОБМП під командуванням Ф.Є. Котанова, з морських піхотинців якого формувався Миколаївський десант 28-річного старшого лейтенанта К.Ф. Ольшанського [14]. Авторами доведено, що нашвидку спланована, всупереч планам Ставки Верховного головнокомандування (далі – СВГК), ризикова на висадка «десанту смертників» у Миколаївському порту, «нашпигованому» німецькими частинами, була останньою спробою О.О. Гречкіна врятувати армію від переформування і залишитися на посаді командарма. Недостатнє матеріальне та збройне забезпечення десанту, відсутність артилерійської та авіаційної підтримки згубно позначилися на ході операції і призвели до практично повного знищення легендарного десанту. Аналогічною критичною позицією щодо героїзації подвигу ольшанців, розвінчанням фальсифікацій радянської історіографії відзначені монографії українського історика В.І. Циганова [32; 33].

Сучасні російські дослідники ґрунтовно займаються вивченням різних аспектів військово-морського мистецтва, організації та проведення десантних операцій періоду Другої світової війни на Азовському і Чорному морях. У своєму науково-дослідницькому пошуку ми спиралися на праці О. Артюшенка, Б. Нікольського, Ю. Решетника, які супроводжуються картографічними та документальними джерелами, що збільшує їх наукову цінність [3; 27; 29]. Окремих аспектів проблематики нашого дослідження торкалися представники німецької історичної школи – Ю. Майстер, Ф. Руге [23; 30], аналізуючи морські десантні операції періоду Другої світової війни. Однак, незважаючи на наявність наукових і науково-публіцистичних праць, присвячених Миколаївському морському десанту, деякі аспекти проблематики залишаються недостатньо вивченими, зокрема біографія командира десантного загону К.Ф. Ольшанського, характеристика кількісного та етнічного складу десанту, прорахунки командування 28-ї армії і 384-го ОБМП під час планування та проведення військової операції.

Мета нашого дослідження – проаналізувати передумови проведення, хід і результативність бойових дій Миколаївського десанту під командуванням К.Ф. Ольшанського (25-28 березня 1944 р.). Завдання: з'ясувати недоліки

командування 384-го ОБМП у плануванні та проведенні десантної операції; виявити тактичні прорахунки командування 28-ї армії, що призвели до загибелі десанту; уточнити кількісний та етнічний склад десантного загону; підняти проблему фальсифікації документів на присвоєння звання Героя Радянського Союзу 12 особам, які не мали стосунків до десантної операції.

Після проведення Нікопольсько-Криворізької наступальної операції (30 січня - 29 лютого 1944 р.) і ліквідації німецького плацдарму на лівому березі р. Дніпро силами військ 3-го Українського фронту (командувач - генерал армії Р.Я. Малиновський) і 4-го Українського фронту (командувач - генерал армії Ф.І. Толбухін) радянські війська вийшли на р. Інгулець, розгорнувши наступ на миколаївсько-одеському напрямі. Одеська операція (26 березня - 14 квітня 1944 р.) планувалася як військова операція 3-го Українського фронту за сприяння сил ЧФ під командуванням адмірала Ф.С. Октябрського. Її завданням був розгром німецьких частин групи армій «Південь» (командувач - генерал-фельдмаршал Е. фон Манштейн) між річками Південний Буг і Дністер, визволення північно-західного побережжя Чорного моря разом із містами-портами Миколаєвом, Одесою та виходом на лінію державного кордону СРСР із Румунією [15, 118].

6-18 березня 1944 р. для розгрому сил Вермахту в межиріччі Інгульця і Південного Бугу війська 3-го Українського фронту провели Березнегувато-Снігурівську наступальну операцію і підійшли до Миколаєва [3]. 12 березня 1944 р. Верховний головнокомандувач Й.В. Сталін видав наказ № 220050, що зобов'язував командувача 3-го Українського фронту Р.Я. Малиновського «...переслідувати відступаючого супротивника, не допустити його виходу за р. Південний Буг на ділянці Костянтинівка - Вознесенськ - Нова Одеса, щоб не дати можливість організувати на р. Південний Буг оборону. Міста Миколаїв і Херсон звільнити з ходу» [14, 95].

384-й ОБМП, що знаходився в підпорядкуванні Очаківської військово-морської бази ЧФ (командувач - контр-адмірал Д.Д. Вдовиченко) брав участь у військових операціях у складі 3-го Українського фронту, на лівому крилі. З листа командира 384-го ОБМП майора Ф.Є. Котанова: «На Миколаїв ми наступали лівіше 1-го УРу (укріпленого району), вздовж лівого берега р. Південний Буг; наш батальйон підставив лівий фланг супротивнику, що було особливо небезпечним» [20, 54].

На східних рубежах до Миколаєва сили Вермахту створили глибоко ешелоновану могутню лінію оборони, що пересікала півострів між р. Інгул і Бузьким лиманом і проходила по східних окраїнах міста [24, 652]. Після падіння Нікопольського плацдарму Манштейну вдалося створити дві «фортеці»: одну - в середній течії р. Інгулець - притоки Дніпра в районі населених пунктів Зелена - Андріївка - Широке - Гороховатка - Інгулець - Михайлівка - Володимирівка - Благодатне - Червоне; другу - в нижній течії р. Південний Буг, у районі м. Миколаїв, гарнізон якого складався з частин 6-ї німецької армії під командуванням

К. Холлідта [14, 84]. На підступах до Миколаєва супротивник побудував міський обвід із чотирьох оборонних рубежів [32, 124]. Оборону утримували 370, 79 і 304-та німецькі піхотні дивізії, 24-та піхотна румунська дивізія, три батальйони 999-го фортечного полку, чотири охоронних батальйони, два стрілецьких батальйони. У самому Миколаєві стояв гарнізон військ СС. Із правого берега Південного Бугу артилерійським і мінометним вогнем підтримували німецький гарнізон 5-та авіадивізія, 15-та польова дивізія, 164-й будівельний полк із 1002-м штрафним батальйоном 4-ї румунської армії [32, 125]. Стійкою обороною вони намагалися виграти час для евакуації з Миколаєва промислового обладнання, запасів сировини, продовольства.

Аналізуючи документ № 0349 від 17 травня 1944 р. «Миколаївська військова операція 28-ї армії 16–28 березня 1944 р.» – звіт про причини невиконання завдання СВГК – «взяти Миколаїв з ходу», знаходимо основні докази: «Спеціального плану операції не розроблялося. Закінчивши звільнення від супротивника Херсона, армія отримала завдання переслідування в напрямі Миколаєва його відступаючих частин і захоплення порту... Допоміжний удар через р. Південний Буг із завданням обходу Миколаєва з півдня і нейтралізації переправ на захід від міста здійснений не був через несвоєчасне підтягування засобів для переправи з р. Дніпро і відсутність таких на р. Південний Буг... Географічне становище Миколаєва в закруті р. Південний Буг робило неможливим обхід міста з суші» [14, 97]. Успішна висадка десанту в німецькому тилу могла реабілітувати репутацію командувача 28-ї армії О.О. Гречкіна, який знаходився «під прицілом» СВГК: Й.В. Сталін пам'ятав трагічні результати десантної операції в лютому 1943 р. під Новоросійськом (одна з десантних груп входила до складу 18-ї армії, якою на той час командував Гречкін) і використання 384-го ОБМП не за призначенням – у сухопутних операціях [14, 105]. У спогадах командира 384-го ОБМП Ф.Є. Котанова знаходимо опис його зустрічі з командувачем 28-ї армії напередодні висадки десанту К.Ф. Ольшанського: «Нарком ваш, адмірал Кузнецов, обурюється, чому з сухопутного фронту в госпіталь поступають морські піхотинці. Треба вислати десант у Миколаївський порт. Наші зусилля оволодіння містом із суші не увінчалися успіхом» [20, 78].

Отже, в умовах весняного бездоріжжя сконцентрувати радянські війська навколо Миколаєва виявилось вкрай важким завданням. Кілька спроб взяти місто-порт «з ходу» не принесли позитивних результатів. Тому командування 28-ї армії, яка наступала від с. Богоявленського, взялося за реалізацію плану з висадки десанту в районі Миколаївського порту, перед яким стояло завдання: по-перше, раптовим ударом по супротивнику викликати паніку; по-друге, зірвати знищення ворогом портових будівель.

За період 1941–1944 рр. ЧФ було висаджено понад 80 десантів морської піхоти, які мали різний результат [7, 216]. Проте не завжди історія пам'ятає спроби морських десантів у тил супротивника, що закінчувалися невдачами. Зокрема, з опублікованого документа ЦВМА № 0086 від 8 квітня 1944 р. дізнаємося про те,

що 24 березня 1944 р. була перша спроба відправити морський десант у Миколаївський порт: «24 березня о 21:00 загін десантників у кількості 100 осіб під командуванням старшого лейтенанта Ольшанського вийшов до причалу Богоявленськ на посадку. Через неорганізованість плавзасобів не було. Замість човнів запропонували йти на квадратних понтонах, які зовсім не управлялися, і армійська прислуга не могла їх вести проти течії за наміченим курсом. Десант у ту ніч не вийшов» [14, 105].

Відповідно до наказу № 005/оп по 384-му ОБМП майора Ф.Є. Котанова від 25 березня 1944 р., «супротивник з боями відійшов до Миколаєва і зайняв оборону в с. Широка Балка вздовж залізниці до берега р. Південний Буг з метою стримати просування військ РСЧА, евакуації своїх військ і мирного населення Миколаєва. З фронту сусідні частини 1-го гвардійського УРу і 295-ї стрілецької дивізії отримали завдання оволодіти Широкою Балкою і вийти на східну окраїну м. Миколаєва» (див. Додаток 1) [33, 140].

Щодо висадки десанту морських піхотинців Котанов поставив завдання: «На підручних плавзасобах із переправи Богоявленськ висадити десантний загін у складі 67 чоловік у районі елеватора з завданням нанести удар по німецькій обороні з тилу, з'єднатися з частинами РСЧА. Десантному загону старшого лейтенанта Ольшанського в ніч з 25 на 26 березня 1944 р. висадитися десантом у районі елеватора. Час посадки – 20:00 25 березня. Час висадки – 05:00 26 березня» [33, 140]. Згідно з рішенням командування 384-го ОБМП (командира батальйону майора Ф.Є. Котанова, начальника штабу інженера-капітана А. Самаріна, заступника командира батальйону з політчастини майора С.В. Аряшева) десант очолив старший лейтенант К.Ф. Ольшанський (див. Додаток 2). За спогадами учасника десантної операції М.Я. Медведєва, «середнього зросту, худорлявий, завжди підтягнутий, вимогливий до себе, він відзначався вмінням швидко знаходити порозуміння з людьми. Ці людські якості і особиста хоробрість, вміння швидко оцінювати обстановку в бою, правильно прийняти рішення і довести його до кінця завоювали стійкий авторитет у батальйоні» [25, 24].

Десантний загін формувався К. Ольшанським за добровільним принципом. Начальник зв'язку 1-го гвардійського УРу П.І. Нікулін у листі писав: «Бажаючих було більше 75 осіб. Майор Котанов відібрав 55 моряків (лімітували плавзасоби)» [8, 114]. У донесеннях розвідки вказувалося, що Миколаївський порт замінований, тому командування вирішило включити до десанту групу саперів. Крім того, командувач 28-ї армії вирішив послати із загonom своїх особистих зв'язківців. Так до 55 моряків додалися 12 армійців [26]. Остаточний склад десантного загону був визначений в організаційному наказі № 006 командира 384-го ОБМП від 25 березня 1944 р.: «Для виконання бойового наказу по визволенню Миколаєва сформувати десантний загін у кількості 67 осіб. Управління: командир загону – ст. л-т Ольшанський, заст. командира з політчастини – капітан Головльов, нач. штабу загону – л-т Волошко; зв'язківець командира загону – 1 особа; зв'язківець нач. штабу – 1 особа; санінструктор – 1 особа; дві рації – 6 осіб. Перша

бойова група: командир – мол. л-т Корда; розвідники – 1 особа; стрілки 1-ї стр. роти – 4 особи; кулеметники «ДП» 3 обслуги – 6 осіб; ПТР 2 рушниці – 4 особи; сапери – 6 осіб. Усього: 28. Друга бойова група: командир – мол. л-т Чумаченко; розвідники – 2 особи; стрілки 2-ї стр. роти – 4 особи; автоматники – 8 осіб; кулеметники «ДП» 2 обслуги – 4 особи; ПТР 1 обслуга – 2 особи; сапери – 6 осіб. Усього: 27. Загалом у загоні: 67 осіб» [33, 137]. Отже, згідно з наказом № 006, у десантну групу увійшли 55 моряків 384-го ОБМП, 12 саперів і зв'язківців 28-ї армії і провідник загону – місцевий рибалка А.І. Андреев. Темної штормової ночі з 25 на 26 березня 1944 р. десантний загін під командуванням К.Ф. Ольшанського на семи рибальських човнах вийшов із с. Богоявленське вгору за течією р. Південний Буг (див. Додаток 3).

Старі, наспіх відремонтовані човни почали протікати, доводилося безперервно вичерпувати холодну воду. Згідно зі спогадами командира понтонного взводу 44-го окремого понтонно-мостового батальйону М.К. Добріна, «...відер не вистачало – в хід пішли шапки, каски. Тілогрійки і ватні брюки, що наскрізь промокли, ускладнювали рухи. Загін ледве просувався проти течії, вітру і хвиль. Здіймати шум веслами було небезпечно: з берегів Південний Буг обстрілювався румунськими частинами. Коли перевантажені човни дійшли до Сіверсового маяка (в 2-х км на північ від Богоявленського), їх почало заливати водою» [4, 86]. Виписка з вахтового журналу радиста 384-го ОБМП О. Лютого від 25 березня 1944 р. допомагає розкрити сутність тих подій: «Позивні: “Меч” – рація десантного загону; “Якір” – радіостанція штабу батальйону. 21:50 – “Меч” – неможливо йти – заливає човни. 21:55 – “Меч” – неможливо йти – тонемо. 22:00 – “Якір” – вигрібайте воду, йти заданим маршрутом» [3]. Всупереч наказу Ф. Котанова, К. Ольшанський прийняв сміливе рішення – зняти “армійську прислугу” в кількості 12 осіб: офіцера зв'язку з однією рацією, саперів 57-го окремого інженерно-саперного батальйону та понтонерів 44-го понтонно-мостового батальйону 28-ї армії, яких використовували в якості гребців. У «Звіті про бойові дії 384-го ОБМП з 12 по 28 березня 1944 р.» цей епізод відображений так: «Через 2 км від Богоявленська човни почали інтенсивно наповнюватися водою. Загін повернув до берега, переформувався, зняв «армійську прислугу» з човнів і знову взяв курс на Миколаїв – в район елеватора» [14, 197].

Виписка з вахтового журналу радиста О. Лютого від 26 березня свідчить: «01:32 – “Меч” – проходжу ворота порту. 01:55 – “Меч” – пройшов ворота порту. 02:48 – “Меч” – виконую завдання. 04:35 – “Меч” – дію на землі. Визначайте мене за розрахунком» [3]. Це означало, що десант, не помічений ворогом, висадився в призначеному місці – районі портового елеватора. Моряки зняли трьох часових, розмінували елеватор і зайняли кругову оборону біля дороги з міста в порт у приміщеннях контори порту (див. Додаток 4). Головний опорний пункт десантників знаходився в двоповерховій конторі «Заготзерно». Тут зайняли оборону К.Ф. Ольшанський зі штабом і офіцерами А.Ф. Головлєвим, Г.С. Волошко,

В.Е. Кордою, В.І. Чумаченком, а також 27 моряків, зв'язківців, саперів і провідник А.І. Андреев [4, 57].

Десант розкрив себе вранці 26 березня. Виписка з вахтового журналу радиста О. Лютого: «08:15 – “Меч” – координати 84444. Чекаю ваших дій» [3]. Унаслідок першого боєзіткнення пораненого німецького солдата було захоплено в полон як «язик». Пізніше до сараю, де вело оборону відділення десантників під командуванням старшини 2-ї статті К.В. Бочковича, підійшла друга група супротивника, яка повністю була знищена. Німецький загін, вирішивши, що в будинку знаходиться група підпільників, застосував лобову атаку, проте потрапив під перехресний вогонь відділення К.В. Бочковича і групи старшини 1-ї статті Ю.Є. Лисицина, яка засіла в будівлі контори порту. Силами близько батальйону німці почали новий наступ, оточивши сили десанту з трьох боків. Несподівано впритул по ворогу з контори «Заготзерно» вдарили основні сили загону Ольшанського, примусивши супротивника відступити після відчутних втрат. Радіограма у штаб батальйону: «09:40 – “Меч” – 777, свірь біглий по скупченню піхоти і мінометах супротивника. Веду бій» [3].

Супротивник підтягнув до позицій чотири гармати та чергову атаку почав після артпідготовки. Десантники зазнали втрат, проте напад було відбито. Четверта німецька атака супроводжувалася інтенсивним обстрілом позицій морських піхотинців із гармат і шестиствольних реактивних мінометів. Другий поверх контори порту був зруйнований. К.Ф. Ольшанський отримав важке поранення [12]. Окопи біля залізничного насипу і контора елеватора були знищені цілком. Одному Ю.Є. Лисицину вдалося вибратися до основних сил [13, 218]. Частини Вермахту продовжували наступ за підтримки двох танків. Проти десантників були застосовані вогнемети, запалювальні снаряди, димові шашки. Старший обслуги М.К. Хакімов прямим влученням вивів із ладу німецьку гармату, потім підбив один із танків [13, 219]. Другий танк зупинив важко поранений червонофлотець В.В. Ходирев [31].

26 березня об 11:10 К.Ф. Ольшанський викликав вогонь на себе. Із радіограми: «13:20 – “Меч” – супротивник атакує за підтримки сильного вогню, відбиваємо атаки. Становище важке. Прошу по кв. 84443 дайте швидко» [3]. 26 березня о 15:45 позивний «Меч» замовчав: зв'язок із радіостанцією десантників був втрачений. Зі спогадів учасника Миколаївської операції М. Щербакова: «Під час обстрілу контори було засипане приміщення, де знаходилися штаб і радисти. Розібрали завал. Ольшанський був живий, обидва радисти – Григорій Ковтун і Олександр Лютий – важко поранені, вийшла з ладу радіостанція» [8, 218].

Отже, доля десанту залишалася невідомою до кінця операції. Морські піхотинці сподівалися на наступ фронтових частин, який затягувався. Тоді командир загону вирішив відправити за лінію фронту з донесенням старшину 1-ї статті Ю.Є. Лисицина. Рухаючись уздовж узбережжя р. Південний Буг, він наскочив на міну, вибухом відірвало ступню лівої ноги. Долаючи біль, він шматками тільника

та дротом зав'язав рану. У напівзабутті крижаною водою Бузького лиману в ніч з 26 на 27 березня Ю.Є. Лисицин пробрався до радянських частин [25, 64].

На допомогу загону Ольшанського командування батальйону спробувало в ніч на 27 березня відправити десант із 100 морських піхотинців, проте, через відсутність плавзасобів, операція провалилася [16, 133]. Вранці 27 березня атаки супротивника на позиції десанту відновилися: німці застосували вогнемети і димові шапки. Події того дня відновити за хронологією важко, оскільки учасники оборони періодично втрачали свідомість. Ввечері 27 березня від кулі німецького автоматника загинув командир загону К.Ф. Ольшанський [25, 64]. У ніч з 27 на 28 березня живими залишилися 12 учасників десанту: більшість із них були важко поранені, контужені, отруїлися димом. Німці не ризикнули вночі підійти до руїн контори «Заготзерно»; позиції десантників більше не штурмували, залишаючи місто, щоб не потрапити в оточення [29].

Десант Ольшанського зірвав плани евакуації до Німеччини працездатного населення Миколаєва, перешкодив підризу замінованих об'єктів: портового елеватора, де зберігалося зерно, будівлі 3-ї міської поліклініки [22, 153]. Частини Вермахту відступали до Варварівського мосту. Коли передові загони мотоциклетного батальйону розвідки 28 березня 1944 р. перекрили міст, становище супротивника стало безвихідним. Один із загонів мотоциклетного батальйону першим пробився до місця бою десанту. Розвідники побачили жахливу картину: задимлені руїни портових будівель, розбита німецька техніка і сотні трупів солдат Вермахту на підступах до укріплень. На руках вони винесли поранених «ольшанців», п'ятьох – у важкому стані, з огляду на застосування супротивником вогнеметів і газових атак [20, 98].

Верховний головнокомандувач Й.В. Сталін, проінформований про результати Миколаївської десантної операції, віддав наказ про присвоєння звання Героя Радянського Союзу 67 учасникам десантної операції. 68-й – провідник А.І. Андреев – був удостоєний цього звання лише в 1965 р. згідно з клопотанням мешканців Миколаєва [26]. Однак під час аналізу факту присвоєння найвищої нагороди СРСР усім учасникам десанту перед дослідниками постає низка запитань. Чому звання Героя Радянського Союзу 20 квітня 1945 р. було присвоєно 67 учасникам десанту, хоча, за свідченням морських піхотинців 384-го ОБМП, які серед руїн контори портових елеваторів «бачили обгорілі трупи виключно моряків, серед них не було жодного армійця» [14, 14]? Загиблих моряків разом із 12, які залишилися в живих, було 55, оскільки 12 учасників десанту – понтонери, зв'язківці та армійські сапери – до місця виконання завдання не прибули. З листа В.І. Дитяткіна, старшини 1-ї статті 384-го ОБМП (після війни проживав у Харкові), дізнаємося: «Коли ми підійшли до цього місця, побачили групу людей, що стояли на березі, а п'ять човнів прямували до середини річки. Більшість бійців із цієї групи були не з нашого батальйону. Ми провели їх в одну з хат на околиці села, а на світанку їх провів сержант в сторону Балабанівки» [14, 20]. Це була висаджена Ольшанським «армійська обслуга» з 12 бійців. В.І. Дитяткін

звинувачував командира батальйону Ф.Є. Котанова у фальсифікації документів на присвоєння звання Героя Радянського Союзу 12 особам, тіла яких не були знайдені в руїнах контори порту: «Вам як людині, що вела журнал бойових дій, відомо те, що невідоме багатьом. Мені не зрозуміло, чому живі учасники десанту приховують дійсні факти, вносячи плутанину і часткову недовіру до подвигу наших бойових друзів?» [14, 20].

Чому провідник загону А.І. Андреев, участь якого в десантній операції підтверджена моряками, що залишилися в живих, отримав звання Героя Радянського Союзу посмертно лише через 20 років? Репутацію провідника зіпсували попередні сторінки біографії – військовий полон. У червні 1941 р. Миколаївським облвійськкоматом Андреев був мобілізований і потрапив у 601-й окремих батальйон зв'язку 221-ї стрілецької дивізії. Воював, був поранений, потрапив у німецький полон, здійснив втечу наприкінці 1941 р. разом із шістьма військовополоненими, а до Богоявленського дійшов один [3]. Провідником у загін К. Ольшанського напросився сам. Після висадки десанту в районі елеватора мав змогу повернутися назад, проте зробив свій вибір: залишився у складі загону, допомагав пораненим у приміщенні контори порту, підносив зброю, патрони, розбирав завали і загинув як герой.

Слід зазначити, що в Указі Президії Верховної Ради СРСР «Про присвоєння звання Героя Радянського Союзу офіцерському, старшинському і рядовому складу ВМФ» від 20 квітня 1945 р. замість «12 безіменних героїв» занесені прізвища осіб, які не мають стосунку до легендарного десанту (винятком може бути прізвище командира 384-го ОБМП майора Ф.Є. Котанова, який планував операцію): старшина 1-ї статті Г.М. Агафонов, гв. старший лейтенант К.В. Благодаров, старший червонофлотець М.А. Жуков, капітан-лейтенант А.І. Іванніков, гв. старший лейтенант М.М. Казаков, старший лейтенант Е.Г. Лариков, лейтенант М.Г. Мочалін, червоноармієць Б.Б. Мурадов, лейтенант М.А. Сисоєв, гв. капітан 3 рангу І.В. Травнін, підполковник П.А. Усачов [3]. У відповіді на запит в Інститут воєнної історії Міноборони СРСР від 25 березня 1985 р. щодо цього зазначено: «Документів, які б підтверджували їхню безпосередню участь у бойових діях і в тому, що вони розділили трагічну долю десанту, в ЦАМО та ЦВМА не виявлено» [14, 215].

Дотепер залишається відкритим ще одне питання: чому в списках десантного загону Ольшанського не було виявлено ні зв'язківців, ні саперів? Прізвища чотирьох із них встановлені: П.Г. Русін – сержант, командир відділення саперів 57-го окремого інженерно-саперного батальйону (далі – ОІСБ); Д.М. Чекунов – ефрейтор, сапер 1-ї роти 57-го ОІСБ; Б.О. Монастирських – капітан, начальник групи радіостанцій командувача 28-ї армії, В.С. Самойлов – старший сержант 28-ї армії [3]. Можна припустити, що вісім осіб, імена яких залишилися невідомими, належали до «армійської прислуги», яку К. Ольшанський зняв із човнів за 2 км від Богоявленського.

У процесі дослідження нами також здійснено аналіз етнічного складу Миколаївського десанту (55 морських піхотинців і провідник), що підкреслює його

інтернаціональний характер: 30 росіян (54 %); 19 українців (34 %); 7 представників інших етнічних груп (12 %) – 2 татар, 1 білорус, 1 аварець, 1 адигеець, 1 азербайджанець, 1 циган. Встановлені прізвища вихідців із Харківської області, учасників героїчного десанту: К.Ф. Ольшанський – старший лейтенант, командир десантного загону, уродженець с. Приколотне Великобурлуцького району; П.С. Шип – автоматник 384-го ОБМП, молодший сержант, уродженець с. Червоноармійське-1 Вовчанського району; Г.І. Ковтун – радист взводу зв'язку 384-го ОБМП, старший матрос, уродженець с. Черемушне Зміївського району.

На фоні прорахунків у плануванні, матеріальному та технічному забезпеченні Миколаївської десантної операції 25–28 березня 1944 р. проявилися індивідуальний подвиг і самопожертва всього особового складу загону. Для оцінки результативності Миколаївського десанту 25–28 березня в ході Одеської наступальної операції (26 березня – 14 квітня 1944 р.) важливим є аналіз документальної джерельної бази. У Бойовому донесенні № 071/оп командира 384-го ОБМП Ф.Є. Котанова про дії десантного загону К.Ф. Ольшанського в Миколаївському порту 26–27 березня 1944 р. від 30 березня 1944 р. зазначено: «Супротивник стягнув близько полку піхоти, артилерію, міномети, вогнемети і почав штурм. Моряки знищили до 700 солдат і офіцерів, забезпечивши визволення Миколаєва» [14, 199]. Згідно з висновками Акту розслідування героїчних дій десантного загону старшого лейтенанта К.Ф. Ольшанського, проведеного спеціальною комісією під керівництвом майора С.В. Аряшева, «на позиції ольшанців супротивник кинув 3 батальйони піхоти, 2 середні танки, 4 75-мм гармати, 2 багатоствольні міномети, вогнемети. За дві доби морські піхотинці відбили 18 ворожих атак, знищили близько 700 німецьких солдат і офіцерів» [14, 198].

Отже, ізольований від основних частин РСЧА, без значної артилерійської та авіаційної підтримки, втративши радіозв'язок із батальйоном, десант виконав поставлені завдання, хоча був майже цілком знищений супротивником, що підкреслює трагізм міфу про блискуче сплановану десантну операцію в німецький тил, культивованій радянською історіографією. Героїчні дії десанту зруйнували оборону супротивника, прискорили визволення 28 березня 1944 р. Миколаєва і обумовили результативність всієї Одеської наступальної операції. Перспективами подальших наукових розвідок у дослідженні теми можуть стати наступні: історія Миколаївського десанту в зарубіжній історіографії, інтерпретація окремих аспектів проблеми у вимірі усної історії, історії повсякденності, етнічної історії.

Додаток 1

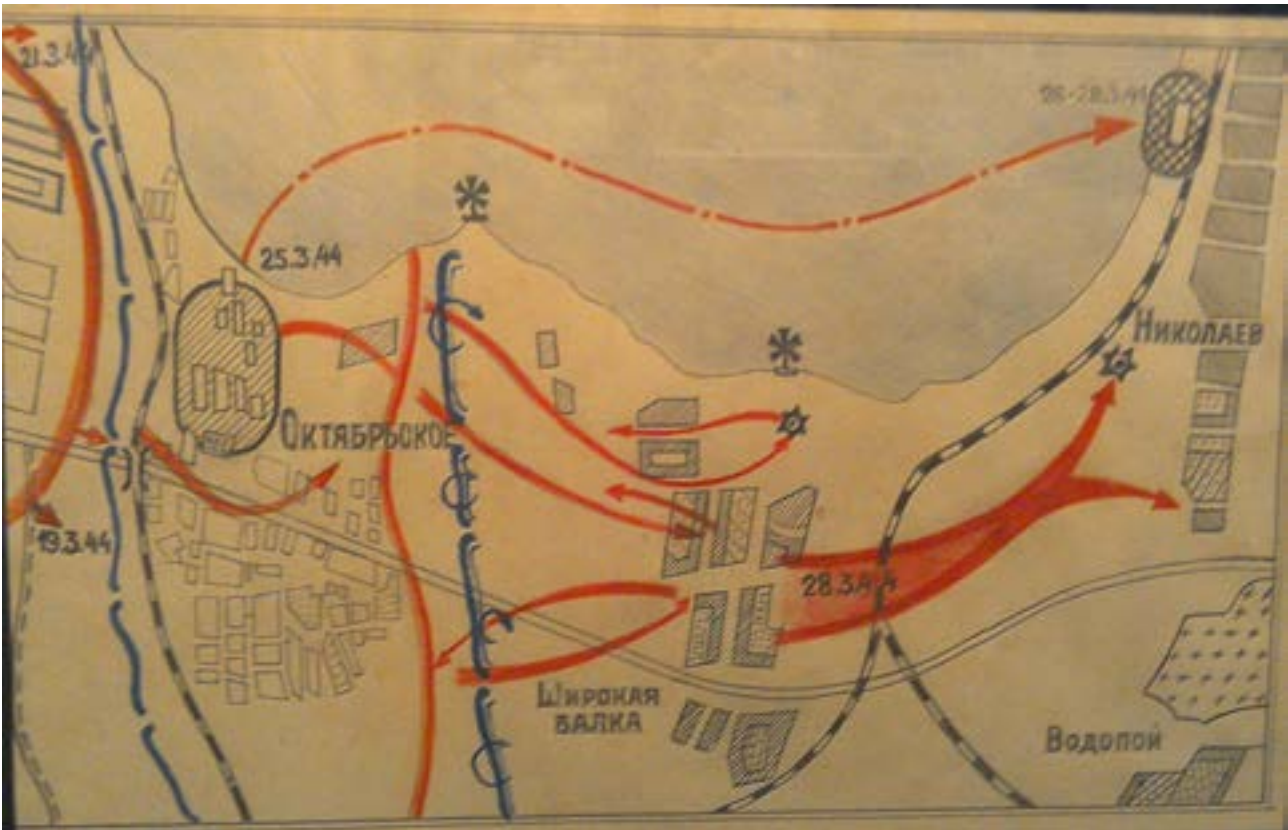
Бойові дії десантного загону 384-го ОБМП під час звільнення м. Миколаїв 26-28 березня 1944 р. [26]

Додаток 2

Старший лейтенант
 К.Ф. Ольшанський, 1943 р.
 (з експозиції Музею
 Героя Радянського Союзу
 К.Ф. Ольшанського,
 смт Приколотне Великобурлуцького
 району Харківської області)

Додаток 3

Карта-схема 15-км десантного маршруту загону К.Ф. Ольшанського 25–26 березня 1944 р. проти течії р. Південний Буг від с. Богоявленське до воріт Миколаївського морського порту (з експозиції Музею Героя Радянського Союзу К.Ф. Ольшанського, смт Приколотне Великобурлуцького району Харківської області)

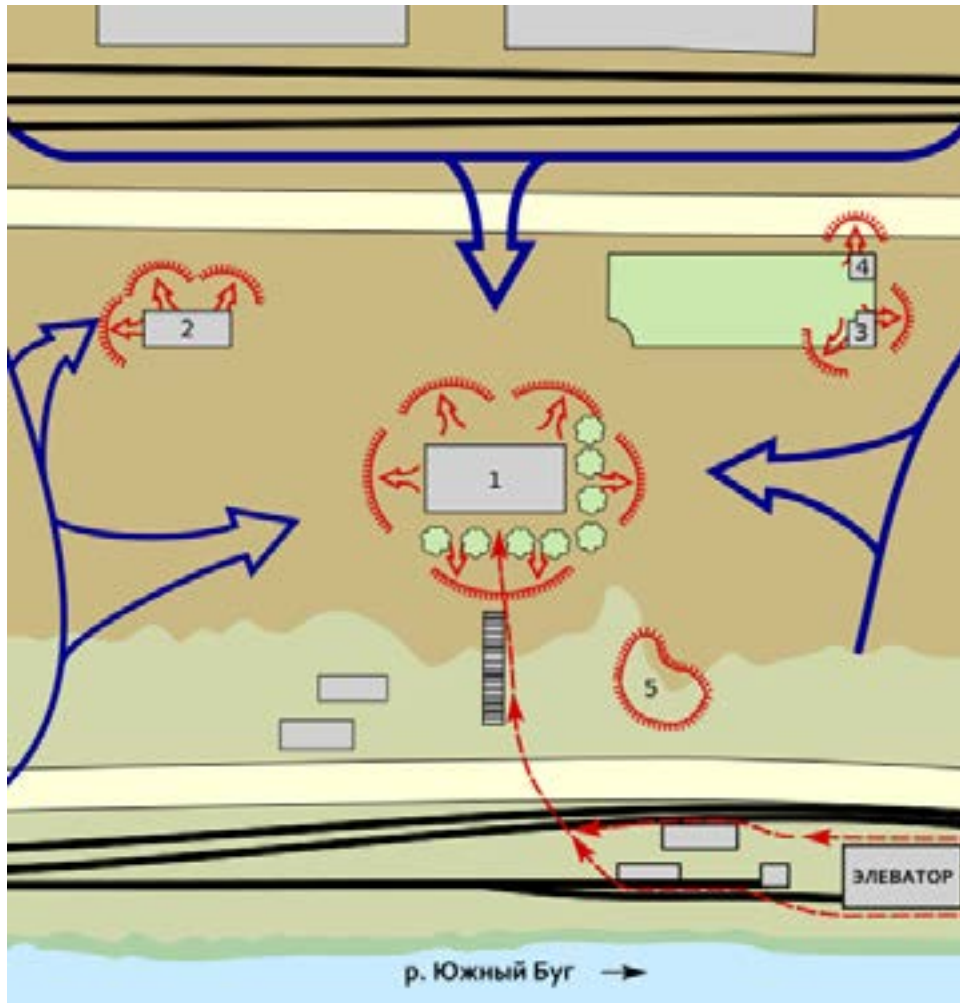

Схема бойових дій десанту К.Ф. Ольшанського 26-28 березня 1944 р. [26]:

1. Контора порту «Заготзерно» (2 поверхи з підвалом) – основний опорний пункт, де розташувалися К. Ольшанський зі штабом і офіцери А.Ф. Головльов, Г.С. Волошко, В.Е. Корда, В.І. Чумаченко, а також 27 моряків, зв'язківців, саперів і провідник А.І. Андреев.

2. Кам'яний сарай (свинарник), у якому вели бій 9 моряків: старшина 2-ї статті К.В. Бочкович, червонофлотці М.А. Гребенюк, І.П. Дементьев, А.І. Куприянов, М.Я. Медведев, В.С. Міненко, Є.М. Павлов, Т.І. Прокоф'єв, М.К. Хакімов, озброєні ПТР і ДП.

3. Опорний пункт контори елеватора, дерев'яний будинок, у якому вели бій 9 моряків: старшина 1-ї статті Ю.Є. Лисицин, червонофлотці І.А. Макейонко, П.П. Артем'єв, А.К. Мамедов і 5 саперів.

4. Опорний пункт контори елеватора, в якому вів бій матрос Г.Д. Дермановський.

5. Залізничний насип, де вели бій 4 червонофлотці: М.І. Авраменко, В.І. Кипенко, Є.О. Пархомчук, А.В. Недогибченко, озброєні ПТР і ДП.

Джерела та література:

1. Азаров Н.В. В боях и походах. Черноморский флот в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. – М.: Воениздат, 1961. – 260 с.
2. Акчасов В.И., Павлович Н.Б. Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне. – М.: Воениздат, 1973. – 384 с.
3. Артюшенко О.Г. Подвиг ольшанцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.artyushenkooleg.ru/index.php/velikaya-otechestvennaya-vojna-1941-1945-g/podvig-geroia-sovetskogo-soyuza-olshanskogo-konstantina-fyodorovicha>. – Назва з екрана.
4. Архипенко В.К. Созвездие ольшанцев. – М.: Политиздат, 1980. – 144 с.
5. Аряшев С.В. На подступах к Николаеву // Южная правда. – 1971. – 28 марта.
6. Басов А.В. Флот в Великой Отечественной войне 1941-1945: Опыт оперативно-стратегического применения. – М.: Наука, 1980. – 304 с.
7. Боевые подвиги черноморцев в Великой Отечественной войне. – М.: Изд-во Политуправления КЧФ, 1957. – 453 с.
8. Божаткин М.И. Десант принимает бой: документальная повесть. – 2-е изд., испр. – Николаев: Возможности Киммерии, 2011. – 400 с.
9. Божаткин М.И. Крепость у моря. – К.: Дніпро, 1980. – 509 с.
10. Ванеев Г.И. Черноморцы в Великой Отечественной войне. – М.: Воениздат, 1978. – 354 с.
11. Великая Отечественная война. 1944 год. Исследования, документы, комментарии / В.С. Христофоров // Институт российской истории РАН, Главное архивное управление г. Москвы, Центральный архив ФСБ России. – М.: Изд-во Главного архивного управления Москвы, 2012. – 616 с.
12. Гайдаенко Н. Командир десанта // Красный черноморец. – 1945. – 28 марта.
13. Герои Советского Союза Военно-Морского Флота 1937-1945: Биографический справочник / сост. П.Г. Тарасов и др. – М.: Воениздат, 1977. – 354 с.
14. Герои, без которых немыслима жизнь / «Альтруист» – Харьковская журналистская поисково-исследовательская организация. – Харьков: Издательская группа «РА – Каравелла», 2000. – 288 с.
15. Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / НАН України, Ін-т історії України. – К.: Либідь, 2010. – 350 с.
16. Гусев М.Н. Герои в бушлатах. – Изд. 3-е, доп. – Донецк: Донбасс, 1986. – 165 с.
17. Захаров С.Е. История военно-морского искусства. – М.: Воениздат, 1969. – 216 с.
18. История 384-го Отдельного Краснознаменного Николаевского батальона морской пехоты. 1943-1945 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pr.ua/news.php?new=38074>. – Назва з екрана.
19. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). – К.: Либідь, 1999. – 336 с.
20. Котанов Ф.Е. Матросский батальон. – Мариуполь, 1996. – 123 с.
21. Котанов Ф.Е. Морская пехота в атаке // Южная правда. – 1979. – 25 марта.
22. Лагин Л. Николаевский десант. – М.: Изд-во Политуправления КЧФ, 1987. – 184 с.
23. Майстер Ю. Восточный фронт – война на море 1941-1945; [пер. с нем. С.А. Липатова]. – М.: Эксмо, 2005. – 322 с.
24. Маништейн Э. фон. Утерянные победы. Воспоминания фельдмаршала; [пер. с нем.]. – М.; АСТ: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 828 с.
25. Медведев Н. Нас было 68: Воспоминания о героях-моряхах / Лит. запись И. Жигалова. – Изд. переработ. и доп. – М.: Изд. ДОСААФ, 1966. – 80 с.

26. Морской десант в порту Николаева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bgidkov.ru>. – Назва з екрана.
27. Никольский Б. Великая Отечественная война на Черном море [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.proza.ru/2014/02/15/1907>. – Назва з екрана.
28. Прохватилов Ю.И. Огненные мили матросского батальона. – Мариуполь: Предприятие «Газета “Приазовский рабочий”», 1998. – 301 с.
29. Решетник Ю. Легендарный десант: взгляд из XXI века // Вечерний Николаев. – 2011. – № 34 (3050). – 25 марта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vn.mk.ua/stories.php?id=12293>. – Назва з екрана.
30. Руге Ф. Война на море. 1939–1945. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2000. – 398 с.
31. Суковский С. Николаевский десант // Красный черноморец. – 1945. – 25 апреля.
32. Цыганов В.И. «...от “Меча” и погибнет!». – Николаев: Издатель Гудым И.А., 2011. – 448 с.
33. Цыганов В.И. Удар «Меча». – Николаев: Издатель Гудым И.А., 2008. – 368 с.

© Лариса ЯМПОЛЬСКАЯ

НИКОЛАЕВСКИЙ МОРСКОЙ ДЕСАНТ ПОД КОМАНДОВАНИЕМ К.Ф. ОЛЬШАНСКОГО (25–28 МАРТА 1944 г.): ПОДВИГ ИЛИ ТРАГЕДИЯ МИФА?

В статье проанализированы предпосылки проведения, ход и результативность Николаевского морского десанта под командованием К.Ф. Ольшанского (25–28 марта 1944 г.) в контексте Одесской наступательной операции. Выявлены просчеты командования 28-й армии и 384-го отдельного батальона морской пехоты в планировании и проведении операции, приведшие к гибели десанта. Уточнен количественный и этнический состав отряда морских пехотинцев. Поднята проблема фальсификации документов о присвоении звания Героя Советского Союза 12 лицам, не имевшим отношения к десантной операции.

Ключевые слова: Николаевский морской десант, Одесская наступательная операция, 28-я армия, 384-й отдельный батальон морской пехоты, отряд морских пехотинцев.

© Larysa YAMPOLSKA

MYKOLAYIV MARINE LANDING OPERATION UNDER THE COMMAND OF K.F. OLSHANSKY (MARCH 25–28, 1944): FEAT OR TRAGEDY OF MYTH?

The scientific relevance of the theme which chosen for the study is in the sharp discussion of contemporary historical science around the history of the Mykolayiv landing operation on March 25–28, 1944 in the context of the Odessa offensive operation (March 26 –

April 14, 1944), the need to avoid falsifications of Soviet historiography and the search for new interpretations of the preparation and conducting of the landing operation.

The purpose of this work is to analyze the preconditions for conducting, the course and effectiveness of the combat actions of the Mykolayiv landing under the command of Konstantin Olshansky. In particular the author identifies some research tasks: to find out the disadvantages of the command of the 384th Separate Marine Battalion in the planning and conducting of the landing operation, to identify tactical miscalculations of the 28th Army command, which led to the death of the marines detachment, to specify quantitative and ethnic composition of the landing squad; to raise the issue of falsifying documents for the title of the Hero of the Soviet Union for 12 persons who weren't involved in the landing operation.

General scientific and special historical methods of research have been used by the author.

The novelty of the author's approach is explained by the lack of comprehensive scientific works in the national historical science, which based on published documents of the Central Archive of the Ministry of Defense of the Russian Federation and the Central Naval Archive. They reveal the objective history of the Mykolayiv marine landing operation on March 25–28, 1944 without falsification or heroization according to the Soviet ideology. The local lore sources, in particular materials from the exposition and funds of the Museum of the Hero of the Soviet Union Konstantin Olshansky have been involved to study the issue by the author.

The conclusions about the Olshansky landing was unique military operation during the World War II, for its implementation the title of Hero of the Soviet Union was conferred to all its participants have been made in this article. After the Bereznegovato-Snigierovska operation the troops of the 3rd Ukrainian Front went to the eastern approaches to Mykolayiv, which had been classified by A. Hitler to the category of «fortresses», taking into account the inaccessible and deeply fortified defense between Ingul and the Buh estuary. Several attempts to take the city right away didn't bring a positive result. The command of the 28th Army, the 384th Separate Marine Battalion which was subordinated, took a risky decision to land the marines detachment under the command of Senior Lieutenant Olshansky at the rear of the enemy.

Despite the miscalculations in the planning, insufficient material and technical support for the Mykolayiv landing operation on March 25–28, 1944 the individual feat and self-sacrifice of all the detachment personnel, which crashed 18 enemy attacks during two days, destroyed more than 700 Nazis, several tanks and guns, sowed panic at the rear of the enemy and prevented the destruction of the port and warehouse for storing grain. Despite the isolation from the main parts of the Red Army, the lack of artillery and aviation support, the loss of radio communications with the battalion, the marines detachment had fulfilled the tasks, although it has been destroyed practically completely by the enemy.

Keywords: Mykolayiv landing operation, Odessa offensive operation, 28th Army, 384th Separate Marine Battalion, marines detachment.

ОКУПАЦІЙНІ РЕЖИМИ

УДК 94(430+477)“1941/1945”:316.5

© Владимир МАРТЫНЕНКО

«ДОБРО ПОЖАЛОВАТЬ В ГЕРМАНСКИЙ РЕЙХ!»: МАССОВЫЕ ЭВАКУАЦИИ НЕМЕЦКОГО НАСЕЛЕНИЯ ИЗ ЮЖНОЙ ЧАСТИ РЕЙХСКОМИССАРИАТА «УКРАИНА» В 1943–1944 гг.

По мере постепенного отступления войск Германии из оккупированных областей СССР в 1943–1944 гг. в западном направлении двигались и многочисленные потоки представителей гражданского населения. Массовый и в целом организованный характер приобрели эвакуации немецкого населения оккупированных советских регионов. Самый многочисленный поток составляли немцы из южной части рейхскомиссариата «Украина», чья эвакуация началась в конце сентября 1943 г. Данная переселенческая акция продолжалась несколько месяцев. Власти Германии не смогли по ряду причин эвакуировать такой крупный контингент за короткий промежуток времени на территорию Германии и сопредельных стран. Во-первых, такая цель первоначально не ставилась, так как на размещение и обустройство немецких переселенцев имелись довольно ограниченные ресурсы. Во-вторых, организовать эвакуацию в условиях интенсивных боевых действий было также нелегко. Не последнюю роль играли и противоречия между различными властными инстанциями Рейха. К весне 1944 г., по решению Г. Гиммлера, все этнические немцы из областей Украины подлежали переселению на территорию округа Вартегау.

Основное внимание в статье уделено организационному механизму и осуществлению эвакуации немецкого населения из южной части рейхскомиссариата «Украина» в 1943–1944 гг.

Ключевые слова: этнические немцы, эвакуация, Германия, СССР, рейхскомиссариат «Украина», Вторая мировая война, Управление по делам этнических немцев.

Миграционная динамика среди немецкого населения оккупированных советских регионов по-прежнему остается малоизученной страницей периода Второй мировой войны. Особого внимания в данном контексте заслуживают массовые эвакуации этнических немцев на территорию рейха (подразумева-

ются границы Германии военного времени с учетом произведенных аннексий), которые были инициированы властями Германии в 1943–1944 гг. в связи с утратой стратегической инициативы на Восточном фронте. Наиболее интенсивно эти процессы протекали в ряде оккупированных регионов Украины. Первый и самый многочисленный поток беженцев составляли немцы из южной части рейхскомиссариата «Украина», чья эвакуация началась в конце сентября 1943 г. Прежде всего данная переселенческая акция отличалась как своей продолжительностью, так и некоторыми организационными особенностями. Критерием актуальности темы выступает ее малоизученность не только в привязке к истории немецкого этноса, но и в общем контексте миграционных процессов гражданского населения оккупированных областей СССР в годы Второй мировой войны.

Историографический сегмент данной проблематики представлен в основном работами немецких и отчасти англоязычных авторов, которые, как правило, основаны на привлечении широкого массива документов государственных органов Германии. Значительное внимание проблематике эвакуаций этнических немцев на оккупированных советских территориях уделено в монографии И. Фляйшхауэр [17]. В современной украинской историографии эта тема отражена довольно скромно. Так, эвакуации немецкого населения на территории рейхскомиссариата «Украина» были в общих чертах рассмотрены в одном из параграфов диссертации И. Иванькова [1]. Внимания заслуживают отдельные публикации В. Клеца и историко-краеведческое исследование А. Казакова [2; 3].

Цель данной статьи заключается в раскрытии основных аспектов, связанных с массовыми эвакуациями немецкого населения из южной части рейхскомиссариата «Украина» в 1943–1944 гг.

После катастрофы под Сталинградом в феврале 1943 г. нацистское руководство устами министра пропаганды Й. Геббельса официально объявило о переходе к «тотальной войне», предполагавшей максимальное использование экономического потенциала и трудовых ресурсов Германии и оккупированных стран Европы для победы на Восточном фронте. Одним из элементов данной концепции стали массовые эвакуации населения оккупированных советских территорий, носившие, как правило, добровольно-принудительный характер. В первую очередь выселению подлежали все жители 20-километровой прифронтальной полосы. Наибольший интерес для оккупационных властей представляло трудоспособное население: мужчины от 14 до 55 лет и женщины от 14 до 45 лет. Уже в начале весны началась разработка конкретных планов по эвакуации. Так, приказ оберквартирмейстера штаба группы армий «Юг» от 8 марта 1943 г. предписывал в первую очередь приступить к переселению тех групп населения, которые имели особое значение для административной системы и экономики на оккупированных территориях. Остальную же часть трудоспособного населения необходимо было сначала привлечь к возведению оборонительных рубежей, а затем вывезти на Запад [7, 235].

В конце мая 1943 г. командование вооруженными силами Германии своим решением попыталось расширить зону оперативных действий более чем на 20 км. Однако эта инициатива была категорически отвергнута А. Гитлером, который полагал, что гражданская администрация должна оставаться на своих местах как можно дольше с целью максимального использования ресурсных возможностей оккупированных территорий [17, 206].

После летнего поражения немецких армий в битве под Курском и утраты стратегической инициативы на Восточном фронте военно-политическое руководство Германии было вынуждено продолжить тактику «выжженной земли». 8 июля 1943 г. вышла очередная директива А. Гитлера, предписывавшая проведение «тотальной мобилизации» всего работоспособного населения оккупированных территорий. Более жесткий характер носил приказ Г. Гимmlера от 8 сентября 1943 г., в котором тот потребовал, чтобы «при отходе из Украины не оставалось ни одного человека, ни одной головы скота, ни одного центнера зерна, ни одного рельса...» [6, 197]. Впрочем, обеспечить выполнение этих указаний в полном объеме удавалось не всегда из-за скорости наступления Красной армии, действий партизан в тылу, транспортных возможностей и активного саботажа со стороны местных жителей.

В значительной мере добровольный характер носила эвакуация тех групп гражданского населения, которые активно сотрудничали с оккупационными властями. Их страх за свою дальнейшую судьбу в случае возвращения советской власти был очевиден. Впрочем, на добровольную эвакуацию нередко соглашались не только активные коллаборационисты. Довольно много было и тех граждан, которые пострадали от репрессий довоенных лет и потому не желали далее продолжать жить в условиях тоталитарного режима. Страх перед возвращением советской власти нагнетала и немецкая пропаганда, распространявшая, например, с помощью прессы информацию о массовых расправах над коллаборационистами на освобожденных Красной армией территориях [7, 237].

Массовый и в целом организованный характер приобрела также и эвакуация немецкого населения оккупированных советских регионов. Особенно интенсивно этот процесс проходил на территории ряда регионов Украины. Отдельные переселенческие акции этнических немцев были осуществлены уже в начале 1943 г., но только в тех местностях, которые оказались в непосредственной близости к линии фронта. Одна из таких эвакуаций, например, имела место в феврале 1943 г. на территории Синельниковского района Днепропетровской области во время контрнаступления войск Юго-Западного фронта. Ее главными инициаторами стали гражданская администрация и представители команды д-ра К. Штумппа. В результате этой эвакуации 686 немецких семей (2025 чел.) были временно переселены в район Хортицы [4, 27]. В таком же срочном порядке 19 февраля 1943 г. была проведена и эвакуация этнических немцев из Запорожья [15, 73]. Переселение отдельных групп немецкого населения из прифронтовых территорий продолжалось и в мае 1943 г. Данная акция имела уже более

организованный характер и осуществлялась железнодорожным транспортом. Все эвакуированные впоследствии были размещены в районах Хортицы и Гальбштадта (Молочанск) [17, 207].

Стоит также отметить, что представители различных структур СС (особенно Управление по делам этнических немцев (Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi); далее – ФоМи) не оказывали никакого содействия при проведении этих переселенческих акций. Подобная пассивность была обусловлена стремлением придерживаться вышеупомянутых указаний А. Гитлера о том, чтобы как можно дольше использовать население (в том числе и немецкое) оккупированных областей в интересах экономики рейха. Кроме этого, руководство СС решило не приступать к массовому переселению этнических немцев до начала запланированного летнего наступления войск Германии [17, 207].

Начиная с конца лета 1943 г., эвакуации немецкого населения оккупированных областей Украины постепенно приобретают уже массовый и планомерный характер. Согласно распоряжению Г. Гимmlера, основная ответственность за их проведение была возложена на Управление делами этнических немцев ФоМи (Volksdeutsche Leitstelle der Volksdeutschen Mittelstelle), которое возглавлял бригадефюрер СС Х. Хоффмейер. Однако, как вскоре показали дальнейшие события, выполнить эти указания оказалось довольно сложно. Из-за стремительно ухудшавшейся обстановки на фронте и возрастающей партизанской активности в тылу сотрудники ФоМи часто не имели возможности попасть в районы компактного проживания немецкого населения, чтобы начать эвакуацию [17, 208]. С ощутимым опозданием поступали на места и указания от руководящих структур СС. Например, в середине сентября 1943 г. некоторые представители ФоМи еще ничего не знали о запланированной эвакуации немецкого населения [15, 88]. Поэтому достаточно активное участие в организации и проведении переселенческих акций принимали представители гражданской администрации и чиновники Министерства оккупированных восточных территорий [17, 208].

Первые массовые эвакуации, охватившие главным образом немецкое население Юга Украины, были осуществлены в два этапа. Так, первая переселенческая акция началась в августе 1943 г. и продолжалась до мая 1944 г. Основную массу этого миграционного потока, в котором находилось около 73 000 чел., составляли жители сельской местности Запорожской, Днепропетровской и Николаевской областей. Следующий этап эвакуации этнических немцев из южных областей Украины начался в октябре 1943 г. и завершился в марте 1944 г. В подавляющем большинстве это были жители Херсона, Николаева, Никополя, Харькова, Запорожья, Кривого Рога, Мелитополя, Мариуполя, а также колонисты из Крыма и Запорожской области (например, из районов Хортицы и Мелитополя). Общая численность данного контингента составила примерно 72 000 чел. [17, 208].

Эвакуация немецких колонистов из районов восточнее Днепра нередко имела весьма условный характер, поскольку проходила менее организованно и больше походила на бегство. Известия о приближении войск Красной армии

побуждали жителей некоторых колоний самостоятельно принимать решение об отъезде без предварительного распоряжения со стороны оккупационных властей. Последние, хотя и старались не сообщать местному населению правду о ситуации на фронте, не могли утаить факт масштабного отступления. Колонны отходящих в западном направлении войск и беженцев являлись тому наиболее красноречивым свидетельством. Так, командир одной из немецких частей, которая отходила в западном направлении через меннонитскую колонию Штайнфельд (Запорожская область), попытался заверить ее жителей в том, что германская армия никого не оставит в беде. Однако сразу же после ухода солдат колонисты на общем собрании решили готовиться к спешному отъезду. В тот же день меннониты на 64 подводах покинули свою колонию. Их группа вскоре значительно увеличилась за счет жителей колонии Грюнфельд, которые также приняли самостоятельное решение о выезде. Через некоторое время один из представителей военных властей, – зондерфюрер района, – попытался остановить это движение, приказывая беженцам немедленно возвращаться назад. Пытаясь поначалу убедить колонистов в непобедимости германской армии, он затем пригрозил суровыми мерами тем, кто откажется подчиниться его приказу [16, 74–75].

В начале сентября 1943 г. одними из первых на правый берег Днепра были эвакуированы жители молочанских колоний Запорожской области, которые составляли один из крупнейших немецких анклавов на Юге Украины. Несмотря на стремительное приближение советских войск, переселение многих групп осуществлялось в более или менее организованном порядке. Так, 9–10 сентября старосты колоний получили приказ германских властей о подготовке всех жителей к срочной эвакуации, которая должна была осуществляться гужевым транспортом. Нехватку повозок у меннонитов иногда приходилось восполнять за счет украинских крестьян. Несмотря на это, обеспечить каждую семью тележным транспортом так и не удалось. Поэтому нередкими были случаи, когда две или более семьи складывали все наиболее ценное и необходимое имущество на одну повозку [18, 8]. Особое внимание накануне эвакуации уделялось заготовке провизии. Согласно инструкциям ФоМи, колонисты должны были позаботиться о запасе продуктов на длительный период времени. Многие семьи старались взять с собой в путь хотя бы одну корову или даже стада овец. Часть домашнего скота все же пришлось забить для заготовки мяса на длительный период времени. В общей сложности германские власти дали на подготовку три дня [18, 8; 19, 238].

12 сентября группы молочанских переселенцев на крытых повозках выступили в направлении Днепра. План германских властей также предполагал эвакуацию жителей городов или урбанизированных населенных пунктов железнодорожным транспортом. Из Гальбштадта и некоторых районных колоний подобным образом, например, были частично вывезены люди пожилого возраста, больные, пациенты госпиталей, а также матери с маленькими детьми. Однако

из-за нехватки мест в поезде многим из них пришлось также эвакуироваться на крытых повозках. В результате люди пожилого возраста и тяжелобольные нередко умирали в дороге, не имея сил переносить все тяготы долгого пути [19, 239].

Все жители меннонитских колоний эвакуировались в составе пяти колонн. Ответственность за их организацию и общее руководство во время движения была возложена на районные команды ФоМи (Bereichskommando). Одна колонна состояла из нескольких многочисленных групп (15 или более), каждая из которых объединяла главным образом жителей отдельной колонии. Во главе этих групп продолжали находиться старосты, несшие свою долю ответственности. В свою очередь, жители каждой колонии были также разбиты на несколько отдельных групп (по 20 семей в каждой). Медицинскую помощь переселенцам осуществляли сестры Немецкого Красного Креста [19, 239–240]. Вооруженное сопровождение переселенцев обеспечивал кавалерийский полк СС, сформированный из меннонитов еще в период оккупации [17, 209].

Переход беженцев на правый берег Днепра происходил по двум понтонным переправам, которые были оборудованы немецкими войсками между Каховкой и Бериславом. После этого группы эвакуированных немцев продолжили свой путь на север. По решению германских властей, значительная часть беженцев была временно расселена в нескольких крупных украинских селах (например, таких как Владимировка и Александровка) Николаевской и Херсонской областей [18, 9–10]. Следует отметить, что вместе с немцами сюда прибыли и представители иных этнических групп (например, русские, украинцы, туркмены и т. д.). Многие из них оказывали переселенцам ту или иную помощь во время эвакуации. Особенно остро в ней нуждались немецкие семьи, не имевшие взрослых мужчин. Инонациональный контингент был также неоднороден и в социально-правовом плане. Например, отдельную категорию в нем составляли советские военнопленные, некоторое количество которых во время оккупации трудилось в хозяйствах немецких колонистов [19, 249]. Одной из главных проблем беженцев являлась нехватка жилых помещений. Поэтому, как правило, две или более семей были вынуждены занимать один дом. Трудоспособные беженцы постоянно привлекались к сельскохозяйственным работам [19, 256].

Другие группы этнических немцев с левого берега Днепра были размещены в сборных лагерях (Auffanglager). Представители германских властей стремились всячески заверить беженцев в том, что их положение носит временный характер и они вскоре смогут вернуться назад в свои колонии после того, как немецкая армия перейдет в контрнаступление [20, 5]. Однако тяжелые условия проживания в некоторых лагерях явно не способствовали укреплению морального духа переселенцев. Так, в одном из лагерей, который был организован на территории колонии Грюнфельд в Николаевской области, к октябрю 1943 г. сложилась критическая ситуация. Находившиеся в нем беженцы (около 2000 чел.) из Гальбштадта, Мелитополя, Бердянска и частично Северного Кавказа пребывали в нищете и состоянии глубокого отчаяния. Часть из них была вынуждена жить в

бараках, а другие в колхозных конюшнях. Крайне остро в лагере стояла и проблема с организацией питания. Одна полевая кухня могла обеспечить горячими обедами лишь четверть обитателей лагеря. Поэтому многие беженцы готовили пищу самостоятельно на кострах. Не лучшим образом обстояли дела и с медицинским обслуживанием. Для приема больных, например, была отведена лишь одна комната в небольшом доме. Из медперсонала в лагере постоянно находились только медсестры Немецкого Красного Креста. Также ощущался дефицит перевязочных материалов и медикаментов. Немецкий военный госпиталь и дом престарелых в расположенном поблизости Первомайске отказались разместить у себя нуждающихся в помощи беженцев. Один из чиновников министерства А. Розенберга, чье имя неизвестно, констатировал, что все лагерное пространство абсолютно не было приспособлено для более или менее нормальных условий жизни эвакуированных. Согласно его наблюдениям, начальник лагеря проявлял не только безучастность, но и открытое презрение к немецким беженцам. Халатное отношение к проблемам немецких беженцев наблюдалось практически на всех уровнях гражданской администрации рейхскомиссариата «Украина» [12, 53–56].

Эвакуация жителей немецких колоний с левобережья Днепра продолжалась и в октябре 1943 г. Например, часть колонистов, живших к северо-западу от Мариуполя, на некоторое время была отправлена оккупационными властями на возведение укреплений оборонительной линии «Вотан». И только в середине октября последовал приказ об эвакуации [8, 119]. Для многих немецких беженцев эта фаза переселения носила более тревожный и экстремальный характер, поскольку приближение советских войск становилось все более ощутимым. Так, жители колонии Розовка едва не были настигнуты советскими танками в первый же день эвакуации. Отход этой группы беженцев успели вовремя прикрыть немецкие войска и солдаты уже упомянутого кавалерийского полка СС [8, 121].

С конца сентября 1943 г. немецкие власти приступили к подготовке эвакуации этнических немцев, живших по правую сторону Днепра. Относительно городских жителей руководство ФоМи приняло отдельное решение. В соответствии с ним, жители Днепропетровска, Запорожья и ряда других городов должны были следовать в эшелонах в Лицманштадт, где затем подлежали распределению по местным сборным лагерям. Исключение представляли беженцы из Киева, которые после санитарной обработки и снабжения продовольствием отправлялись в лагеря, расположенные на территории округов Восточная Пруссия и Данциг – Западная Пруссия [10, 5].

Одними из первых о предстоящей акции узнали представители немецкого меньшинства Днепропетровска. Их отправку железнодорожным транспортом планировалось осуществить 20 сентября, однако из-за несвоевременной подачи вагонов и налета советской авиации она началась только 21 сентября. Наибольшее количество людей оказалось в первом эшелоне – 1360 чел. Для перевозки больных был предусмотрен отдельный вагон. Остальные группы

эвакуированных были вывезены на следующий день двумя эшелонами: 650 чел. – в первом и 140 чел. – во втором. Известно, что дальнейший путь этих эшелонов пролегал через Кировоград, Первомайск, Жмеринку и Могилев. Уже в конце сентября все эвакуированные из Днепропетровска немцы были доставлены в лагерь Гёрнау возле Лицманштадта [17, 210]. В конце сентября таким же образом состоялась и эвакуация немцев Запорожья.

Эвакуация этнических немцев в целом оказывала негативное моральное воздействие на местное население, например, провоцировала рост панических настроений. Поэтому оккупационные власти старались с помощью прессы внушить мысль о том, что эти акции не являются бегством, а носят совсем иной характер. Так, отдел пропаганды городской управы Николаева в ноябре 1943 г. разместил в газете «Новая мысль» короткое сообщение следующего содержания: «Известные круги г. Николаева в связи с отъездом из города части граждан немецкого происхождения (фольксдойтче) делают ложный вывод, будто бы Германское командование намеревается оставить Николаев или же что город рискует попасть непосредственно в зону военных действий. Эти нелепые слухи совершенно не соответствуют действительности. На самом же деле эвакуация части немецких граждан (фольксдойтче) происходит повсеместно по заранее разработанному плану, согласно которому все лица немецкого происхождения, проживающие в занятых Восточных областях, должны быть поселены на новые места жительства в Генерал-губернаторстве, в непосредственной близости от государственных границ рейха. Эта мера проводится уже в течение нескольких месяцев и не находится ни в какой связи с военными событиями на Восточном фронте» [5].

Согласно плану ФоМи, около 9000 этнических немцев, которые были эвакуированы из городов, предполагалось разместить в следующих населенных пунктах:

- Зольдау: лагеря Блюхер (1100 чел.) и Гнейзенау (900 чел.);
- Нейденбург: лагеря Танненберг (900 чел.) и Гинденбург (900 чел.);
- Гильгенбург: лагерь Гильгенбург (700 чел.);
- Нойштадт: лагерь Нойштадт (1000 чел.);
- Прусский Штаргард: лагерь Конрадштайн (100 чел.);
- Кульм: лагерь Кульм (100 чел.);
- Пруст: лагеря Голлшютц (250 чел.) и Паппельн (250 чел.);
- Конитц: лагерь Конитц (500 чел.);
- Торн: лагерь Торн (500 чел.) [10, 5].

Предполагалось, что в случае, если вышеперечисленные лагеря вдруг окажутся переполненными, то дальнейшие группы беженцев следовало разместить уже на территории Померании [10, 5].

Координирующую роль в расселении и обустройстве этнических немцев из СССР выполнял оперативный штаб ФоМи в Лицманштадте (VoMi Einsatzstab Litzmannstadt). Информация о каждом прибывающем эшелоне с беженцами

должна была оперативно поступать от Управления железнодорожным транспортом. После этого в штабе принималось решение о том, в какой населенный пункт (Пабьянице или Гёрнау) следует направлять тот или иной состав. Прибывшие сюда беженцы, как правило, на протяжении двух-трех дней проходили санитарную обработку и получали питание. Местами для размещения контингента стали здание фабрики и транзитный лагерь в Пабьянице, а также два лагеря и здание кинотеатра в Гёрнау. Те группы этнических немцев, которым предстояло отправиться в Восточную Пруссию или Данциг – Западную Пруссию, подлежали предварительной регистрации. По ее результатам в пяти экземплярах составлялись эшелонные списки. Из них два были предназначены для коменданта эшелона и администрации сборного лагеря. К каждому поезду прикреплялась также группа из числа медперсонала Немецкого Красного Креста. Задержаться в Пабьянице или Гёрнау на более длительное время имели возможность, например, больные или беременные женщины. Их могли разместить в больницах или родильных домах. Кроме того, в соответствии с указаниями ФоМи, лиц инонационального происхождения необходимо было выделить в отдельную группу и отправить в распоряжение администрации Вартегау для последующего трудового использования. Крупный рогатый скот, если таковой имелся, надлежало сдать в местные крестьянские хозяйства [10, 6].

24 сентября 1943 г. германские власти приступили к оповещению населения хортицких колоний об эвакуации [13, 71]. Один из сотрудников команды д-ра К. Штумппа, Г. Фаст, отметил в своем дневнике, что после этого колонисты на протяжении нескольких дней занимались различными приготовлениями к долгой дороге. Особое внимание уделялось провианту. Так, довольно часто можно было наблюдать забой свиней и заготовку различных мясных продуктов. По словам Г. Фаста, практически все колонисты в те дни думали лишь о том, чтобы как можно быстрее эвакуироваться в западном направлении, поскольку всерьез опасались за свою дальнейшую судьбу после возвращения советской власти [15, 90].

В общей сложности эвакуация жителей хортицких колоний из района их проживания продолжалась более двух недель. На первом этапе часть беженцев была вывезена преимущественно железнодорожным транспортом, благодаря чему им удалось довольно быстро и относительно безопасно покинуть пределы СССР. Первыми эвакуировались жители Хортицы. 1 октября 1943 г. их стали доставлять армейскими грузовиками на станцию Канцеровка, откуда в тот же день и состоялась отправка. По свидетельству находившейся в этом эшелоне А. Зудерман, немецкая гражданская администрация практически не позаботилась о снабжении беженцев продовольствием. Психологически многих из них угнетало то, что никто не знал, сколько времени может занять их путь [15, 102]. В общей сложности 11 октября 1943 г. на территорию Западной Пруссии в товарных вагонах прибыло около 1500 (по другим сведениям, 1200) чел. [14, 61; 15, 103–104]. Через Канцеровку осуществлялась также отправка жителей других

населенных пунктов. Так, например, 9–11 октября происходила эвакуация двух групп беженцев из Нойендорфа (более 1600 чел.) [15, 140]. 12 октября с этой станции выехал еще один эшелон (около 1500 чел.), в котором находились преимущественно жители Шёнхорста, а также около 500 чел. из Нойендорфа [15, 142]. 20 октября состоялась эвакуация беженцев из Блюменгарта [15, 115]. Отправка эшелонов осуществлялась также со станций Новое Запорожье и Мировая [15, 100, 108]. Эти и другие группы немецких беженцев были доставлены на территорию Западной Пруссии, Вартегау, Силезии, Южной Австрии и в другие регионы Германии.

В некоторых случаях эвакуация железнодорожным транспортом нередко могла занимать и больше времени. В первую очередь это зависело от интенсивности боевых действий, наличия свободных вагонов, а также от состояния самих железнодорожных путей и их пропускной способности. Так, довольно извилистым и продолжительным оказался путь жителей колоний Кронсталь и Розенгарт, которые во второй половине октября 1943 г. были доставлены на окраину Николаева. Некоторое время беженцы проживали в одном из зданий верфи, поскольку военным понадобился их эшелон. Вопросы, связанные с их обустройством и продовольственным снабжением, как правило, решало ФоМи. Руководство же гражданской администрации поначалу также оказывало определенное содействие, однако затем предпочло уклониться от какой-либо ответственности [15, 98]. Через некоторое время беженцы были все же вывезены на грузовиках из Николаева в Одессу, откуда затем продолжили дальнейший путь через Румынию до Вартегау [15, 99–100]. В районе Одессы к ноябрю 1943 г. оказались также два весьма многочисленных контингента этнических немцев из Крыма (около 4000 чел.) и Никополя (8700 чел.) [17, 215].

К концу 1943 г. власти Германии обратили внимание на то, что в потоке прибывших на территорию рейха беженцев оказалось определенное количество этнических немцев, которые эвакуировались самостоятельно, не дожидаясь официального распоряжения со стороны оккупационной администрации. Как вскоре выяснилось, многие из них были привлечены к работе на различных предприятиях, не имея при этом на руках регистрационных документов. У некоторых беженцев могло также отсутствовать удостоверение о немецком происхождении, которое еще до эвакуации выдавалось представителями ФоМи. Сложившаяся ситуация вызывала у германских властей определенные опасения, поскольку в данном контингенте могли оказаться политически неблагонадежные лица. В связи с этим, руководство ФоМи поручило региональным представительством Народного союза немцев за границей (Volksbund für das Deutschtum im Ausland) немедленно отправлять в Лицманштадт тех переселенцев, которые не имели свидетельство о регистрации Консультационного бюро для иммигрантов (Beratungsstelle für Einwanderer) и еще не прошли проверку по линии Центрального иммиграционного ведомства (Einwanderungszentralstelle) [9, 3].

Большинство других немецких беженцев все же были вынуждены эвакуироваться на крытых подводах. По решению германских властей отдельные группы могли спустя некоторое время пересаживаться на железнодорожный транспорт. Например, часть хортицких колонистов была вывезена именно таким образом. Жители ряда населенных пунктов поначалу отходили на своих подводах. Однако затем часть контингента (главным образом люди пожилого возраста, женщины и дети) пересаживалась в эшелоны, отправка которых чаще всего осуществлялась со станции Апостолово. При этом некоторые группы эвакуированных в октябре 1943 г. ожидали свой поезд на протяжении нескольких дней, поскольку из-за ожесточенных боевых действий контроль над некоторыми железнодорожными линиями был частично утрачен [15, 106–107]. Таким образом, дальнейший путь на подводах продолжали уже в основном мужчины. Внезапное разделение семей, безусловно, оказывало дополнительное негативное воздействие на морально-психологическое состояние беженцев.

Более трудным и опасным был все же путь тех беженцев, которые ехали на подводах. Значительную угрозу представляли отряды советских партизан, чья активность на правом берегу Днепра благодаря наступлению Красной армии значительно возросла. Группы беженцев без вооруженного сопровождения имели больше шансов подвергнуться нападению. В лучшем случае партизаны могли забрать лошадей или же какое-либо имущество. Так, в начале декабря 1943 г. на территории Каменец-Подольской области один из обозов за один день подвергся нападению два раза. В результате партизаны увели с собой 40 из 81 лошади [15, 108].

Еще в конце сентября 1943 г. сотрудник «Руководящего штаба – Политика» обергруппенфюрер СС В. Кинкелин представил своему шефу Г. Бергеру некоторые соображения относительно дальнейшей судьбы той части немецких беженцев, которые эвакуировались на подводах. В. Кинкелин полагал, что, наконец, появилась возможность воплотить идею создания крупного моноэтнического анклава на территории Западной Украины. Вскоре данное предложение нашло одобрение у высшего руководства СС. В целом идея В. Кинкелина была не нова. Ее суть заключалась в том, чтобы многочисленные военизированные немецкие поселения смогли стать надежной защитой для железнодорожных линий и узлов в западноукраинском регионе. Уже 13 октября 1943 г. на заседании аппарата главного фюрера СС и полиции «Россия-Юг» Г. Прютцмана проходило обсуждение ряда ключевых вопросов относительно организации будущего немецкого анклава. В частности, предполагалось, что район будет находиться в подчинении Управления делами этнических немцев ФоМи, которое в свою очередь должен был возглавить Г. Прютцман. Были также определены и территории для поселенцев. Так, основную массу беженцев из районов Грунау и Гальбштадта планировалось разместить в окрестностях Кирвограда, Первомайска, Умани и Вознесенска. Район Проскурова был предназначен для хортицких колонистов. Рейхскомиссар Э. Кох внес также предложение

расселить беженцев из молочанских колоний в окрестностях Александерштадта (Великая Александровка) [17, 214–215].

В итоге, к концу ноября 1943 г. большая часть эвакуированных немцев была размещена на территории генерального округа Волинь-Подолье. Так, в Ярмолинский округ прибыли беженцы из района Грунау-Пришиб (17 000 чел.) и Мелитополя (3000 чел.). На территории Проскуровского округа были размещены немцы из Кронау (15 000 чел.), Александерштадта (500 чел.) и района Киева (3000 чел.). Район Каменца-Подольского на некоторое время стал пристанищем для беженцев из Гальбштадта (7000 чел.), Вальдгейма (3400 чел.) и Гнаденфельда (6000 чел.). В Антонинский округ были отправлены немцы из генерального округа Таврия (7000 чел.), районов Николаева (5200 чел.), Кривого Рога, Никополя и Каменки. Здесь же оказались немцы из окрестностей Верхнеднепровска и Пятихаток (4500 чел.). Кроме беженцев из южной и центральной частей Украины, в данный регион также прибыл многочисленный контингент из генерального округа Житомир. Например, около 24 000 этнических немцев из района Ферстерштадта были эвакуированы в район Шепетовки. В Дунаевецком округе расселились беженцы из Калиновки (8000 чел.), Коростышева (1000 чел.) и округа «Хегевальд» (10 000 чел.) [10, 13].

Уже к концу 1943 г. стало очевидно, что ситуация на фронте для войск Германии в ближайшие месяцы будет только ухудшаться. В конце декабря советские войска возобновили активные наступательные действия на житомирском направлении. Поэтому вопрос о дальнейшей судьбе немецких беженцев, размещенных в западном регионе Украины, вскоре вновь вышел на первый план. На протяжении декабря 1943 г. сложившаяся ситуация обсуждалась на уровне нескольких инстанций, так как руководство ФоМи заявило о невозможности эвакуировать данный контингент в Вартегау из-за переполненности лагерей, в которых были временно размещены немцы из городов [9, 6]. Г. Гиммлер, имевший исключительные полномочия во многих аспектах политики в отношении этнических немцев, распорядился переселить всех немецких беженцев, общая численность которых достигла уже примерно 140 000 чел., на территорию округа Белосток. Однако против этой инициативы категорически выступил Э. Кох, сославшись на то, что в данном регионе попросту недостаточно земельного фонда для расселения такого количества людей [9, 2]. По мнению рейхскомиссара, округ мог принять только 50–60 000 чел. [9, 6]. Свое предложение внесло и Главное штабное управление имперского комиссара по укреплению немецкой народности, суть которого заключалась в следующем: этнических немцев из Восточной Волини следовало отправить в округ Белосток, а причерноморских немцев расселить на территории дистрикта Галиция. Данная идея была отвергнута руководством Генерал-губернаторства. После этого Штабное управление выдвинуло альтернативный план, предполагавший активное использование немецких беженцев в качестве трудового ресурса в промышленном секторе рейха. Большинство из них (около 100 000 чел.) следовало переселить в Вартегау, а также два примерно равных по

численности контингента (по 10 000 в каждом) – в Верхнюю Силезию и восточную часть Судет. Тем не менее, несмотря на стремительное ухудшение ситуации на фронте, к концу 1943 г. вышеупомянутые инстанции так и не смогли прийти к единому решению о дальнейшей судьбе немецких беженцев [9, 2].

10 января 1944 г. все же последовал приказ бригадефюрера СС Х. Хоффмейера, предписывавший начать эвакуацию этнических немцев из генерального округа Волынь-Подолье [17, 217]. В соответствии с первоначальным планом, большинство немцев из причерноморского региона (примерно 64 000 чел. подлежали переселению в Вартегау и около 15 000 чел. – в Верхнюю Силезию, Нижнюю Силезию и Судеты. Однако главы окружных администраций Верхней Силезии и Судет отказались принимать беженцев из-за отсутствия возможностей для их обустройства. Поэтому гауляйтер А. Грейзер предложил переселить весь контингент на территорию Вартегау [9, 6–7]. Спустя некоторое время эту инициативу был вынужден поддержать Г. Гиммлер. Свое решение он подтвердил приказом от 19 февраля 1944 г., в соответствии с которым все эвакуированные из СССР немцы направлялись в Вартегау через Лицманштадт [17, 219].

подавляющее большинство беженцев (114 490 чел.) из генерального округа Волынь-Подолье было переселено железнодорожным транспортом. Для осуществления этой акции понадобилось 127 составов. Из отчетов ФоМи также известно, что примерно 2135 этнических немцев из-за наступления войск Красной армии не смогли погрузиться в эшелоны. Поэтому эта группа на подводах начала отход в сопровождении солдат кавалерийского полка СС через Станислав к Самбору, по прибытии в который была отправлена несколькими эшелонами в Лицманштадт. 29 марта 1944 г. Х. Хоффмейер доложил руководству ФоМи о завершении эвакуации этнических немцев из рейхскомиссариата «Украина» [9, 13–14].

Переселение такого большого количества этнических немцев из СССР на территорию Вартегау власти рейха старались использовать в пропагандистских целях. Так, 15 марта 1944 г. гауляйтер А. Грейзер в одном из залов для партийных собраний Лицманштадта произнес по этому поводу восторженную речь, в которой сообщил о том, что численность этнических немцев в округе впервые достигла миллиона человек. Данное событие признавалось, как несомненный успех в деле германизации региона [11].

Несмотря на пафос немецкой пропаганды, сотни тысяч переселенцев из СССР не смогли обрести на территории рейха долгожданное пристанище. Многие из них были вынуждены месяцами жить в переполненных лагерях, так как в Вартегау ощущалась нехватка жилищного фонда. Кроме того, германские власти очень скоро поставили всех переселенцев перед фактом, что они обязаны внести свой вклад в защиту границ Германии. Поэтому уже летом 1944 г. значительная часть этнических немцев начинает привлекаться к различным оборонным мероприятиям. Десятки тысяч мужчин в результате призыва или добровольно оказались в рядах Вермахта, войск СС и формированиях парамилитарных организаций.

Источники и литература:

1. Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна»: дис... кандидата іст. наук: 07.00.02 / Ігор Олексійович Іваньков. – К., 2006. – 238 арк.
2. Казаков А. Воспоминания о потерянной родине: [о судьбе меннонитов Юга Украины] / А. Казаков. – Херсон: ХМД, 2016. – 467 с.
3. Клец В. Принудительные миграции немцев Украины в годы Великой Отечественной войны: общее и особенное / В. Клец // Начальный период Великой Отечественной войны и депортация российских немцев: взгляды и оценки через 70 лет: Материалы 3-й международной научно-практической конференции. Саратов, 26–28 августа 2011 г. / науч. ред. А.А. Герман. – М., 2011. – С. 354–371.
4. Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) / М.В. Коваль, П.В. Медведок // Український історичний журнал. – 1992. – № 5. – С. 15–28.
5. Об эвакуации фольксдойтче // Новая мысль. – 1943. – № 8. – 11 ноября.
6. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Советские военнопленные и остарбайтеры в Третьем рейхе и их репатриация / П.М. Полян. – М., 1996. – 896 с.
7. Antons J.-H. Flucht ins «Dritte Reich». Wie Osteuropäer Schutz im NS-Staat suchten (1943–1945) / J.-H. Antons // Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History. – 14 (2017), H. 2. – S. 231–257.
8. Breiß F. Haß und Liebe / F. Breiß. – Wien, 1979. – 215 s.
9. Bundesarchiv Berlin. R 59/68.
10. Ebenda. R 69/222.
11. Der einmillionste Deutsche im Reichsgau // Ostdeutscher Beobachter. – (15. März 1944). – № 74.
12. Die Umsiedlung der Volksdeutschen 1943–45 // Heimatbuch der Deutschen aus Russland. – Stuttgart, 2000. – S. 53–60.
13. Epp G. Die Große Flucht. Vom Dnjepr zur Weichsel – Von der Weichsel zur Elbe 1943–1945 / G. Epp // Mennonitisches Jahrbuch, 1985. – S. 69–74.
14. Epp M. Moving Forward, Looking Backward: The «Great Trek» from the Soviet Union, 1943–1945 / M. Epp // Journal of Mennonite Studies. – Vol. 16. – 1998. – P. 59–75.
15. Fast G. Das Ende von Chortitza / G. Fast. – Winnipeg, 1973. – 151 s.
16. Fast K. Gebt der Wahrheit die Ehre! Ein Schicksalsbericht / K. Fast. – Winnipeg, Manitoba: Canzona Publishing, 1989. – 324 s.
17. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion / I. Fleischhauer. – Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt, 1983. – 257 s.
18. Neufeld J. Die Flucht – 1943–46 / J. Neufeld // Mennonite Life. – No. 1. – January. – 1951. – P. 8–15.
19. Neufeld J. Path of thorns: Soviet Mennonite life under Communist and Nazi rule / J. Neufeld. – Toronto: University of Toronto Press, 2014. – 476 s.
20. Schmaltz E. «The Long Trek»: The SS Population Transfer of Ukrainian Germans to the Polish Warthegau and Its Consequences, 1943–1944 / E. Schmaltz // Journal of the American Historical Society of Germans from Russia. – Vol. 31. – No. 3. – 2008. – P. 1–23.

© Володимир МАРТИНЕНКО

**«ЛАСКАВО ПРОСИМО В НІМЕЦЬКИЙ РЕЙХ!»:
МАСОВІ ЕВАКУАЦІЇ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ
З ПІВДЕННОЇ ЧАСТИНИ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»
В 1943–1944 рр.**

З поступовим відступом військ Німеччини з окупованих областей СРСР у 1943–1944 рр. у західному напрямку рухалися й численні потоки представників цивільного населення. Масового і загалом організованого характеру набули евакуації німецького населення окупованих радянських регіонів. Найчисленніший потік становили німці з південної частини райхскомісаріату «Україна», чия евакуація розпочалася наприкінці вересня 1943 р. Ця переселенська акція тривала кілька місяців. Німецька влада через низку причин не мала змоги евакуювати такий великий контингент за короткий проміжок часу на територію Німеччини та суміжних країн. По-перше, така мета спочатку не ставилася, оскільки ресурси на розміщення й облаштування німецьких переселенців були доволі обмеженими. По-друге, організувати евакуацію в умовах інтенсивних бойових дій було також нелегко. Не останню роль відігравали й протиріччя між різними владними інстанціями Райху. До весни 1944 р. згідно з рішенням Г. Гімmlера, всі етнічні німці з райхскомісаріату «Україна» підлягали переселенню на територію округу Вартегау.

Основну увагу в статті приділено організаційному механізмові та здійсненню евакуації німецького населення з південної частини райхскомісаріату «Україна» у 1943–1944 рр.

Ключові слова: етнічні німці, евакуація, Німеччина, СРСР, райхскомісаріат «Україна», Друга світова війна, Управління у справах етнічних німців.

© Vladimir MARTYNYENKO

**«WELCOME TO THE GERMAN REICH!»: MASS EVACUATIONS
OF THE GERMAN POPULATION FROM THE SOUTHERN PART
OF THE REICHSKOMMISSARIAT «UKRAINE» IN 1943–1944**

With the gradual retreat of German troops from the occupied regions of the USSR in 1943–1944 numerous flows of representatives of the civilian population were moving in the Western direction. The evacuation of the German population of the occupied Soviet regions acquired a massive and generally organized character. The most numerous stream was made by the Germans from the southern part of the Reichskommissariat Ukraine, whose evacuation began at the end of September 1943. This resettlement action lasted for several months. The German authorities were unable for several reasons to evacuate such

a large contingent in a short period of time into the territory of Germany and neighbouring countries. Firstly, such a goal was not initially set, since there were rather limited resources for the placement and arrangement of German immigrants. Secondly, organizing the evacuation in conditions of intensive hostilities was also not easy. Significant role was played by the contradictions between the various authorities of the Reich. By the spring of 1944, by decision of H. Himmler, all ethnic Germans from the regions of Ukraine were resettled to the territory of the Reichsgau Wartheland.

The main focus of the article is on the organizational mechanism and the implementation of the evacuation of the German population from the southern part of the Reichskommissariat «Ukraine» in 1943–1944.

Keywords: *ethnic Germans, evacuation, Germany, USSR, Reichskommissariat «Ukraine», World War II, Ethnic German Liaison Office.*

УДК 930.1:94(477.54)“1941/1945”

© Юрій СКРИПНИЧЕНКО

ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ЩОДО ОСІБ ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВЩИНИ В 1941–1943 рр.

Публікація присвячена всебічному висвітленню політики німецької окупаційної влади на Харківщині в 1941–1943 рр. щодо осіб єврейської національності. Описано характерні особливості антилюдської політики щодо євреїв як Харківщини, так і України загалом у роки Другої світової війни. У статті була здійснено спробу розкрити причини запровадження представниками гітлерівської Німеччини антиєврейської політики на Харківщині. На основі детального аналізу вітчизняних і закордонних наукових праць, а також використаних архівних матеріалів удалося дійти висновку, що політика нацистської окупаційної влади м. Харків й області щодо осіб єврейської національності є невід’ємним складником гітлерівської політики Голокосту в Україні. Ця праця має міждисциплінарний характер. Незважаючи на те, що публікація на сьогодні є досить актуальною, ця тема мало досліджена і потребує подальших досліджень. Стаття буде досить пізнавальна і цікава не тільки спеціалістам – історикам, викладачам, вчителям, студентам, учням, а і широким колам населення як в Україні, так і за кордоном.

Ключові слова: Друга світова війна, геноцид, Голокост, реєстрація, Дробицький Яр, гетто, мезуза.

Темі Голокосту на окупованих нацистською Німеччиною територіях у роки Другої світової війни присвячені численні наукові дослідження [1–4]. Однак в історичній науці, незважаючи на значну кількість наукових праць досить мало розвідок регіонального напрямку на цю тему. Певною мірою пропонована стаття має заповнити певні прогалини у вітчизняній історіографії.

У роки Другої світової війни складником нацистського «нового порядку» на окупованих гітлерівцями територіях була політика щодо місцевого єврейського населення. Уже з перших днів окупації німецько-нацистська влада Харківщини, виконуючи розпорядження німецького військового командування, розробляла та втілювала політику щодо єврейського населення. Згідно з наказом А. Розенберга від 16 серпня 1941 р., на окупованих східних областях для осіб єврейської

національності вводилася обов'язкова трудова повинність з 14 до 60 років [5]. Відповідно до Директиви з поводження з євреями райхскомісара Остланда Лозе, «євреї, придатні до роботи, будуть у міру потреби залучатися до примусових робіт» [6, 47–49]. Особи єврейської національності, які «...не зможуть працювати, повинні зникнути» [7, 252].

З перших днів нацистської окупації Харківщини особи єврейської національності, як і решта цивільного населення, повинні були пройти обов'язкову реєстрацію. З об'яви Харківської міської управи про проведення реєстрації населення м. Харкова із зазначенням особливих умов щодо реєстрації єврейського населення від 5 грудня 1941 р.: «1. З 6 грудня розпочати реєстрацію всього населення міста Харкова, яке знаходиться в теперішній час на його території... 8. Єврейське населення проходить реєстрацію окремо від решти населення по окремих списках. 9. Особи, які проходять реєстрацію, зобов'язані мати при собі паспорт для передачі його особі, яка проводить реєстрацію, а так же військовий квиток і трудову книжку... 11. Відомості про національність повинні надаватися відповідно фактичному національному походженню, незалежно від національності, указаної в паспорті. Приховування національного походження буде строго наказуватися. 12. За проходження реєстрації з кожної дорослої особи буде зніматися плата у розмірі 1 карбованця, а з євреїв – 10 карбованців» [8, 34]. В анкеті необхідно було вказати своє прізвище, ім'я, по батькові, стать, вік, адресу. З інструкції про проведення реєстрації населення м. Харків: «3. Реєстрація населення проводиться по окремих домоволодіннях, що мають свій номер по вулиці, по списках встановленої форми. 4. На кожне домоволодіння складається 3 списки: в перший список записуються всі мешканці домоволодіння, за виключенням жидів, у другий список записуються всі жиди незалежно від їхньої віри. Діти від батьків різної національності, один із яких є жид, записуються не в список жидів, а в загальний список. Кожен список складається в двох примірниках. 12. Відмітки про національність повинні дивитися у відповідності до фактичного національного походження незалежно від національності, вказаної в паспорті» [9, 13].

17 січня 1942 р., за підсумками проведеної реєстрації, бургомістр м. Харків склав довідку про остаточні результати перепису населення у грудні 1941 р. з урахуванням кількості євреїв. Згідно із цією довідкою «на підставі даних реєстрації населення, що мала місце в середині грудня 1941 року, населення міста склало – 456 639 чол. За окремими національностями це населення орієнтовно розподілялося в такий спосіб: українці – 305 000, або 66,9 %; росіяни – 12 200, або 26,7 %; поляки – 63 800, або 1,4 %; вірмени – 3250, або 0,6 %; німці – 2000, або 0,5 %; латиші – 1800, або 0,4 %; татари – 1800, або 0,4 %; білоруси – 1700, або 0,8 %; жиди – 2500, або 0,6 %. Разом – 456 639, або 100 %» [10, 1]. Тільки представники єврейської національності зобов'язані були обов'язково носити жовті шестикутні зірки на грудях ліворуч і на спині. Особам єврейської національності заборонялося займатися торгівлею, працювати в будь-якій банківській сфері, адвокатами, лікарями (лише серед осіб своєї національності було

дозволено працювати лікарями). Євреям категорично заборонялося користуватися громадським транспортом і володіти будь-яким власним (автомобільним, гужовим), тротуарами, радіоприймачами, відвідувати школи, розважальні заклади. Лише з дозволу гебітскомісара особам єврейської національності дозволялося змінювати своє місце проживання. Керівники домоволодінь складали списки на мешканців – осіб єврейської національності, і відправляли їх до районних бургомістрів. «Жовтий список» мешканців будинку № 17 на пров. Короленко, в якому у графі «національність» вказано «жиди» в грудні 1941 р. нараховував 12 осіб [11, 77, 78]. Представниками окупаційної влади все рухоме і нерухоме майно євреїв конфіскувалося. Зі спогадів Раїси Моірлас: «На початку листопада до нас завітали двоє поліцейських і німецький солдат. Вони потребували золоті речі. Мама віддала своє кільце, але їм і цього було недостатньо. Поліцейський розірвав подушки, перину, поламав стільці. Нічого не знайшли» [12, 30].

Для більш кращої, повноцінної експлуатації трудових ресурсів «всі кваліфіковані робітники міста Харкова повинні бути зареєстровані... 4. Реєстрації підлягають тільки дійсні кваліфіковані робітники. Євреї, комуністи, комісари вилучаються» [13, 1]. Із протоколу засідання президії Міської управи м. Харкова від 22 листопада 1941 р.: «Слухали: ІХ. Про дозвіл жидам працювати в державних установах. Ухвалили: В державних та громадських установах жиди взагалі працювати не мають права. Жидів не допускати до приміщення Управи, крім старости общин» [14, 1–3].

В Харкові, при Міській управі був створений відділ пропаганди під керівництвом В.В. Кривенка, який, окрім різноманітних заходів, організовував і проводив антисемітську політику в місті та області. За допомогою періодичних видань (газети «Нова Україна», часопису «Харків'янин» та ін.), численних листівок, плакатів, брошур нацисти здійснювали антиєврейську пропаганду, яка була найпотужнішою на початку і наприкінці окупації Харківщини. На сторінках харківських газет і журналів образ євреїв позначений:

- очевидною деперсоніфікацією, яка стала результатом цілеспрямованої антисемітської пропагандистської політики окупаційної влади;

- формуванням переконання читачів газети «Нова Україна», журналу «Харків'янин», інших періодичних видань щодо ворожості євреїв інтересам українства. Різними способами досягалася ця точка зору. Передусім через те, як «погано жили українці за часи жидобільшовизму» та як жиди-більшовики постійно принижували права дорослого і молодого українського населення [15]. Наприклад, у статті «З новими силами», яка була опублікована в газеті «Нова Україна» 30 січня 1943 р., Леонід Григоров підкреслював: «В радянській школі українська мова була чимось другорядним. Були випадки, що мову в школах Харкова викладали жиди, тому позбуття шкідливого впливу – справа не одного дня» [16]. Щодо так званого ущемлення євреями прав української молоді, Ігнат Яснозорий у статті «Хто українцям зачинив двері?» підкреслює те, що

«...жиди всілякими способами зачиняли двері медичних інститутів для української молоді. Ці наукові заклади вони монополізували» [17].

В окупаційних статтях, замітках, повідомленнях зустрічаємо антисемітське клеймо про претензії євреїв на світове панування. У замітці «Під диктатуру жидів», яка була опублікована 31 травня 1943 р. в часописі «Харків'янин», наголошувалося: «Сьогодні світ бачить: не лише більшовики, але так само англійці і американці позбавлені можливості бодай говорити про справедливість і кращий порядок у світі, бо за ними стоїть руйнацький дух жидівства; що його остаточне виконання є першою передумовою до спокою, порядку та безпеки Європи завтрашнього дня» [18].

Досить часто нацистські статті, повідомлення, замітки на цю тему носили яскраво виражений вигаданий характер. Олексієнко в замітці «Народне слово про жидів» підкреслював те, що існує відкрито надумане нацистами, містичне повір'я про ніби нелюдські традиційні звичаї єврейського народу: «Одвічно живе в нашому народі повір'я, що жиди вживають до своєї маці кров християнських дітей» [19].

Події Дробицького Яру стали загальнодоступні через роки після звільнення в'язнів нацистських концентраційних таборів передовими частинами Червоної армії, союзними військами; Нюрнберзького процесу; суду над Айхманом. Ми постійно говоримо про Дробицький Яр як про місце масових розстрілів харківського єврейства. Але постійно забуваємо, що місцем початку їхнього геноциду було нацистське гетто, яке утворили окупанти на території бараків на східній околиці м. Харків, біля Верстатобудівного заводу (територія Індустріального району м. Харків). Від самого початку окупації нацисти розділили м. Харків на 19 районів. Для короткочасного поселення євреїв перед розстрілом призначався 10-й район. Він поєднував селища Лосєво, Фрунзе, Ново-Західний, Північний та ін.

У першій декаді грудня 1941 р., в Харкові та інших населених пунктах області нацистами були розклеєні оголошення наступного змісту: «Всьому єврейському населенню міста Харкова з'явитися в район Верстатобудівельного заводу для роботи й переміщення. З собою взяти цінні речі й гроші. Хто буде помічений в місті 16 грудня після 16 години, буде розстріляний» [20, 195]. По Московській вулиці з усіх кінців м. Харків і довколишніх територій у холодні грудневі дні 1941 р., йшли до майбутнього нацистського гетто протягом трьох днів особи єврейської національності: жінки, діти, люди похилого віку (Додаток А). У своїх спогадах про ті страшні нелюдські роки Гуревич пригадує про те, що він разом із батьками, взявши із собою «деякі речі, вийшли на вулицю. Там вже рухалася довга, безкінечна колона євреїв: хто на санчатах, хто на візках, а в більшості своїй – пішки» [21, 418].

Евакуації підлягали всі особи єврейської національності, незважаючи на те, що деякі громадяни «були надто старими, інші – тяжко хворими, хтось мав малолітніх дітей... Деякі, передчуваючи неминучу загибель, намагалися знайти

порятунку у місті. Але порятунку не було ніде... Восьмикласницю Сою Перман, яка не захотіла залишити вдома паралізовану бабусю, німці повісили на телеграфному стовпі, біля колишнього кінотеатру "Іскра"... Стару жінку Бурер роздягли догола, вивели на мороз і обливали холодною водою доти, поки вона не перетворилася на крижану брилу. Єлизавету Березовську та її немовля-сина застрелили в підвалі будинку на Соммерівському провулку. Сотні євреїв були заживо замуrowані в синагозі, що у той час знаходилася на вулиці Громадянській» [22, 93].

Під час евакуації окупанти вимагали від євреїв, «податки» у вигляді грошей та інших цінностей, цинічно називали їх «контрибуції» – ніби добровільні пожертви. Форми шантажу були різними. Прості вимагання – німці брали заручників, призначали викуп і, частіше за все, вбивали заручників. Брехливі обіцянки – німці обіцяли захист від евакуації, отримували те, що вимагали, відмовлялись від обов'язків і примусово відправляли до табору смерті – гетто. Залишене під час переселення єврейське майно присвоювалося нацистами. Зокрема, окупаційна влада продавала нерухомість, залишену євреями. Із стенограми бесіди, проведеної з Черненко Ганною Іванівною, єврейкою за національність, про її життя під час нацистської окупації м. Харкова: «Коли ми уже у полі були, ближче до Тракторного підходили, там [окупанти. – Авт.] зривали платки добрі, блузки теплі, білизну. Розпочали погроми здійснювати. Забирали їду, цукор, муку» [23, 1–5].

За вказівками самих окупантів та поліцаїв кримінальні елементи, місцеві підлітки, яким представники окупаційної влади пропонували харчі, одяг, здійснювали пограбування осіб єврейської національності під час їхнього ходу до майбутнього гетто. Зокрема, комендант бараків Верстатобудівельного заводу Кучеренко підмовляв підлітків нападати не тільки на підводи з євреями, а й на таких самих підлітків, як і вони, які прибували до гетто. Неповнолітні особи, підбурювані окупантами, кричали: «Батько Гітлер прийшов! Бий жидів!» – та кидали каміння в євреїв [24, 159].

Про кількість осіб єврейської національності, які були окупантами та примусово переселені до 10-го району м. Харкова, і конфісковану в них житлову площу дізнаємося з «Відомостей про кількість виселених до 10 р-ну м. Харків мешканців єврейської національності 15–16 грудня 1941 року» [25, 8]:

Таблиця № 1

Район м. Харкова	Кількість родин	Кількість осіб	Кількість звільнених кімнат	Площа, м ²
14	36	126	78	792
16	37	130		796
8	231	802		4822
11	507	1525	271	9730
2	500	1500	312	5000
1	87	250	78	1620
17	156	467	299	5048
3	441	1455	699	9731
13	351	1158	461	8298
5	157	518	198	4158
6	446	494	504	7786
12	71	122		348
Разом	2984	8547		58129

Звільнену від осіб єврейської національності житлову площу окупаційне керівництво планувало передати для подальшого розквартирування в них німецьких солдат і офіцерів. Наприклад, інформацію про кількість квартир, звільнених після відселення євреїв, у 3-му районі міста ми отримуємо з повідомлення бургомістра 3-го району м. Харків від 30 грудня 1941 р., яке було направлено до Харківської міської управи: «Після відселення жидів за наказом коменданта м. Харкова звільнено: I. Квартир... 441, в том числі з центральним опаленням... 234; з півним опаленням... 207; II. З них кімнат... 669; III. Загальна житлова площа... 9731,8 м²» [25, 3]. Любенко, керівник житлового відділу 2-го району, у повідомленні до Харківської міської управи від 29 грудня 1941 р. про кількість виселених жидів у 10-й район і кількість звільнених ними квартир для розміщених німецьких військових частин повідомляє: «Відселеним по 2-му району родинам та особам в зв'язку зі звільненням житлоплощі для розташування військових частин надано орієнтовно 350 квартир та кімнат – 5400 м² – 1100 чоловікам. 2. Кількість виселених жидів в 10-й район становить: орієнтовно 312 квартир із житловою площею 5000 м², з кількістю населення (жидівського), що звільнило ці приміщення, – 1500 чол.» [25, 3].

Як показують джерела, частина євреїв змогла уникнути переселення до бараків ХТЗ та подальшого знищення, переховуючись та видаючи себе за осіб іншої національності. У нацистському окупаційному донесенні від 10 квітня 1942 р. йшлося: «У Харкові єврейство після того, як було проведено його переселення, більше не видно. Тим не менше євреї ще ховаються у сільських районах, а також містах» [26, 123]. У донесенні окупаційної влади м. Харкова від 30 березня

1942 р. повідомлялося про знищення у м. Харкові 64 євреїв з підробними паспортами [26, 121].

Євреї прибували до бараків Верстатобудівного заводу без найнеобхідніших речей, оскільки на збори їм дали зовсім мало часу й заборонили брати із собою зайвий багаж. Після того, як усіх євреїв переселили в гетто, його територія була обнесена огорожею та колючим дротом (додаток Б). Гетто вдень і вночі охоронялося поліцаями (додаток В). Виходити з гетто мали право тільки ті чоловіки, яких ганяли під конвоєм на чорнові роботи. В'язні гетто постійно піддавалися насильству. Нацисти часто били людей палицями. Гітлерівці обшукували мешканців гетто, відбираючи в них коштовності. Умови проживання в гетто постійно погіршувалися. Щодня від голоду, хвороб і холоду вмирили десятки людей, першими – люди похилого віку та діти. Іноді тіла вивозилися за територію гетто, але частіше небіжчиків ховали тут же, поруч із будівлею клубу, або складали померлих у зруйнованій будівлі. У Харківському гетто, за різними даними, щодня помирало декілька десятків в'язнів.

Про умови перебування осіб єврейської національності в бараках Верстатобудівного заводу в своїх спогадах пригадує Солонінкіна: «Скупченість, холод, антисанітарія невдовзі призвели до шлункових захворювань, з'явилися воші. У приміщення для 7–8 осіб набивалося по 70–80 осіб. Після 16-ї години заборонялося виходити з бараків, однак люди не витримували й виходили за потребою, а вранці їх знаходили вбитими на снігу. Кожен день по 20–30 трупів. Ввечері німецькі солдати й поліція заходили в бараки та вимагали часи, золоті речі, їжу, гроші. Якщо люди не збирали, скільки вимагали, то німці розстрілювали на місці [24, 159]. Харчування в гетто було таким, що неможливо було вижити. Спочатку, щоб якось не вмерти з голоду, євреї обмінювали свої особисті речі на продукти харчування. З часом обмінювати було уже нічого і, щоб якось заповнити свій шлунок чим-небудь, вони «виходили на майданчик перед баракком і хапали сніг» [21, 50]. Голод збільшував схильність до кишкових захворювань. Лікарської допомоги не було. Санітарні умови були в жахливому стані. У цій ситуації окупаційна влада м. Харків видала наказ про поетапне знищення гетто, тобто розстріл усіх євреїв, які знаходилися в ньому. Обґрунтували вони свій наказ небезпекою виникнення епідемій. Єдиний порятунок нацисти вбачали в проведенні акцій зі знищення євреїв. Знищення вимагало проведення кількох акцій.

З 26 грудня 1941 р. окупанти розпочали вивозити євреїв до Дробицького Яру і розстрілювати їх. Проте головні події, пов'язані з масовими розстрілами єврейського населення, розгорнулися в січні 1942 р. Про ті події у своїх спогадах згадує вахмістр 9-ї роти 10-го поліцейського полку Крейс: «Я пригадую, одного дня – це було в січні або в лютому 1942 р. – рано-вранці все відділення мало їхати на вантажній машині до єврейського табору. Тоді стояв сильний мороз, але, мабуть, снігу не було... прийшов наказ завантажити євреїв в нашу машину. Їх було відправлено в північному напрямі. Неподалік від насипу вони мали вийти, роздягтися та стати позаду нього. Було чути постріли. Нам було ясно, що

євреїв розстріляли. Ми мали завдання оточити збірний пункт та нікого не пускати. Ми були як охоронці цього оточення. До полудня привезли євреїв. Було чути, що стріляють з автоматів, пізніше бачили співробітників СД, які поверталися із розстрілу...» [26, 113]. Застосовуючи такі методи, нацистами в період окупації Харківщини було розстріляно в Дробицькому Яру близько 16–20 тис. осіб [27].

Після трагедії у Дробицькому Яру і до кінця своєї окупації (1943) на території Харківщини нацисти продовжували антилюдську політику щодо осіб єврейської національності. 23 січня 1942 р. бургомістр м. Харкова Крамаренко видав наказ № 58 про організацію спеціальної частини для допомоги військовій владі і поліції у виявленні всіх «жидівсько-комуністичних та більшовицьких рештків». У цьому наказі бургомістр наголошує на тому, що «тимчасово до остаточного виявлення всіх жидівсько-комуністичних та більшовицько-бандитських рештків і всіх підозрілих осіб... наказую організувати Особливу частину з трьома групами в ній на допомогу Військовій Владі та Поліції, а саме: 1-ша група – по виявленню комуністів, більшовиків, жидів та інш... Ця група повинна: а) перевіряти всю підозрілу людяність в своєму районі та мати списки всіх комуністів, жидів та більшовиків у своєму районі; б) Перевіряти цивільне населення, яке працює в військових частинах та підприємствах та інш.; в) Також в цивільних підприємствах, установах та інш., розташованих на терені свого району; г) Перевіряти підозрілу людяність, яка вимагає перепустки на виїзд з міста та з району; г) Давати перепустки з міста через Польову Комендатуру» [28, 2]. Перш ніж бути прийнятим на роботу, «...кожний українець, який бажав працювати на державній службі, повинен був підписати “Згоду” замість присяги», в якій необхідно було указати, що «після детального розгляду мені не відомо жодного випадку, коли можна було виправдати твердження, що... я являюся жидом чи змішаним з жидами» [29, 39–41]. Із розпорядження керівника П / відділу мистецтв проф. Костенка до всіх мистецьких закладів від 6 січня 1942 р.: «В погодженні з німецькою владою вдруге пропоную не пізніше 12/І ц. р. провести пильну перевірку особового складу співробітників і учнів Вашого закладу для виявлення всіх жидівських елементів або родинно-зв'язаних з ними жидами (дружини, батьки тощо)... Перевірку треба проводити по метриках, військових квитках та паспортах (у разі відсутності метрики та військових квитків – вимагати інші докладні документи)» [30, 5]. 2 березня 1942 р. дільничний інспектор у заяві до начальника персональної частини 17-го району м. Харкова пана Юрченка повідомляє: «За наданими відомостями, громадянина Яшиша Бориса Абрамовича необхідно перевірити по відношенню до його національності як жида, який працює бухгалтером при Д/У, що по вул. Єнакіївській, № 15...» [31, 2].

Загалом політика, яку проводили нацисти щодо осіб єврейської національності Харківщини була складником геноциду єврейського народу на територіях, окупованих гітлерівською Німеччиною в роки Другої світової війни. О. Гончаренко в статті «Політика нацистського геноциду євреїв в Україні» підкреслює те, що «всі євреї, які перебували на окупованій території, а також відповідна категорія

військовополонених підлягали поетапному знищенню» [32, 795]. Через значну кількість неопублікованих матеріалів, які зберігаються в архівних фондах, нині досить актуальним залишається питання використання трудових ресурсів осіб єврейської національності окупаційною владою Харківщини.

Джерела та література:

1. Альтман И. Жертвы ненависти: Холокост в СССР 1941–1945 гг. / И. Альтман. – М., 2002. – 544 с.
2. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / сост. А. Круглов. – К.: Институт иудаики, 2002. – 485 с.
3. Бурдей Г.Д. История и война: 1941–1945 / Г.Д. Бурдей. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1991. – 264 с.
4. Холокост на Украине и антисемитизм в перспективе / Коллект. авт., Под общ. ред. Ю. М. Ляховицкого. – Х.: Бежиах, 1992. – 144 с.
5. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні (1941–1944 рр.) / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 523.
6. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944). Сборник документов и материалов / Ред. И. Арад. – Иерусалим: Национальный Институт Памяти жертв нацизма и героев Сопротивления, 1992. – 424 с.
7. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Тимоти Снайдер; [пер. с англ. Л. Зурнаджи]. – К.: Дуліби, 2015. – 584 с.
8. ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 47. – Арк. 34.
9. Там само. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 13.
10. Моирлас Раиса. Живу и помню / Раиса Моирлас. – Харьков, 2013. – С. 30.
11. ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 6. – Спр. 35. – Арк. 77; 78.
12. Там само. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1.
13. Там само. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 1.
14. Там само. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 1–3.
15. Салата О. Механізми та форми інформаційно-психологічного впливу на населення Волині в період німецької окупації 1941–1944 рр. / О. Салата // Електронний науковий фаховий журнал «Військово-історичний меридіан». – К., 2013. – № 2. – С. 41–49.
16. Григоров Леонід. З новими силами / Леонід Григоров // Газета «Нова Україна». – Ч. 23 (337). – 1943. – 30 січня.
17. Яснозорий Гнат. Хто українцям зачинив двері? / Гнат Яснозорий // Газета «Нова Україна». – Ч. 26 (340). – 1943. – 3 лютого.
18. Під диктатуру жидів // Часопис «Харків'янин». – № 12. – 1943. – 31 травня.
19. Олексієнко Ол. Народне слово про жидів / Ол. Олексієнко // Газета «Нова Україна». – Ч. 5 (23). – 1943. – 31 січня.
20. Круглов А. Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. / А. Круглов. – Х.: Тарбут Лаам, 2005. – 374 с.
21. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы. Кн. I. / Ред. сост. Б. Забарко. – К.: Дух і літера, 2006. – 620 с.
22. Книга пам'яті Дробицького Яру: Спогади. Нариси. Документи / Авт.-упоряд. В.П. Лебедева, П.П. Сокольський. – Х.: Прапор, 2004. – 208 с.
23. ДАХО. – Ф. Р-3746. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 1–5.

24. *Нацистская оккупация и Холокост в Харькове. Воспоминания Кирры Солонинкиной / Вступление, публикация и примечаний Юрия Радченко // Голокост і сучасність. – 2010. – № 1. – С. 154–164.*
25. ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 3. – Спр. 16.
26. *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / сост. А. Круглов. – К.: Институт иудаики, 2002. – 485 с.*
27. «Дзеркало Тижня». – № (628). – Субота. – С. 23–29.
28. ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 7. – Спр. 22. – Арк. 2.
29. *Холокауст на Украине и антисемитизм в перспективе / Коллект. авт.; Под общ. ред. Ю.М. Ляховицкого. – Х. : Бенсиах, 1992. – 150 с.*
30. ДАХО. – Ф. Р-2982. – Оп. 4. – Спр. 18а. – Арк. 5.
31. Там само. – Ф. Р-2987. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 2.
32. *Гончаренко О. Політика нацистського геноциду євреїв України / О. Гончаренко. Архіви окупації 1941–1944 / Упоряд. Н. Маковська. – Т. 1. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 872 с.*

© **Юрій СКРИПНИЧЕНКО**

ПОЛИТИКА НАЦИСТСКОЙ ГЕРМАНИИ В ОТНОШЕНИИ ЛИЦ ЕВРЕЙСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ ХАРКОВЩИНЫ В 1941–1943 гг.

Публикация посвящена всестороннему освещению политики немецкой оккупационной власти на Харьковщине в 1941–1943 гг. по отношению к лицам еврейской национальности. Выделяются и описываются характерные особенности античеловеческой политики по отношению к евреям как Харьковщины, так и Украины в целом в годы Второй мировой войны. В статье была предпринята попытка раскрыть причины введения представителями гитлеровской Германии антиеврейской политики на Харьковщине. На основе детального анализа отечественных и зарубежных научных работ, а так же архивных материалов удалось прийти к выводу, что политика нацистской оккупационной власти г. Харьков и области по отношению к лицам еврейской национальности является неотъемлемой составной частью гитлеровской политики Холокоста в Украине. Данная работа имеет междисциплинарный характер. Несмотря на то, что публикация на сегодняшний день является весьма актуальной, данная тема мало изучена и требует дальнейших исследований. Публикация будет достаточно познавательная и интересная не только специалистам – историкам, преподавателям, учителям, студентам, учащимся, а и широким кругам населения как в Украине, так и за рубежом.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, геноцид, Холокост, регистрация, Дробицкий Яр, гетто, мезуза.*

© Yuriy SKRYPNICHENKO

POLITICS OF NATIONAL GERMANY AT THE RELATIONSHIP BETWEEN THE JEWISH NATIONALITY IN THE TERRITORY OF KHARKIVSHYNY IN 1941–1943

The publication is devoted to the comprehensive coverage of the policy of the German occupation authorities in the Kharkiv region in 1941–1943 in relation to persons of Jewish nationality. Characteristic features of anti-human policy towards the Jews of both the Kharkiv Region and Ukraine in general during the Second World War are highlighted and described. The article attempted to reveal the reasons for the introduction of anti-Jewish policies by representatives of Hitler's Germany in the Kharkiv Region. On the basis of a detailed analysis of domestic and foreign scientific works, as well as using archival materials, it was possible to conclude that the policy of the Nazi occupation authorities of Kharkiv and the region in relation to persons of Jewish nationality is an integral part of the Nazi policy of the Holocaust in Ukraine. This work has an interdisciplinary character. Despite the fact that the publication to date is very relevant, however, this topic has been studied little and requires further research. The publication will be rather cognitive and interesting not only for specialists – historians, teachers, students, students and the wide circles of the population both in Ukraine and abroad.

Keywords: World War II, Genocide, Holocaust, registration, Drobitsky Yar, ghetto, mesuza.

Додаток А

Дорога, по якій йшли особи єврейської національності
до майбутнього нацистського гетто

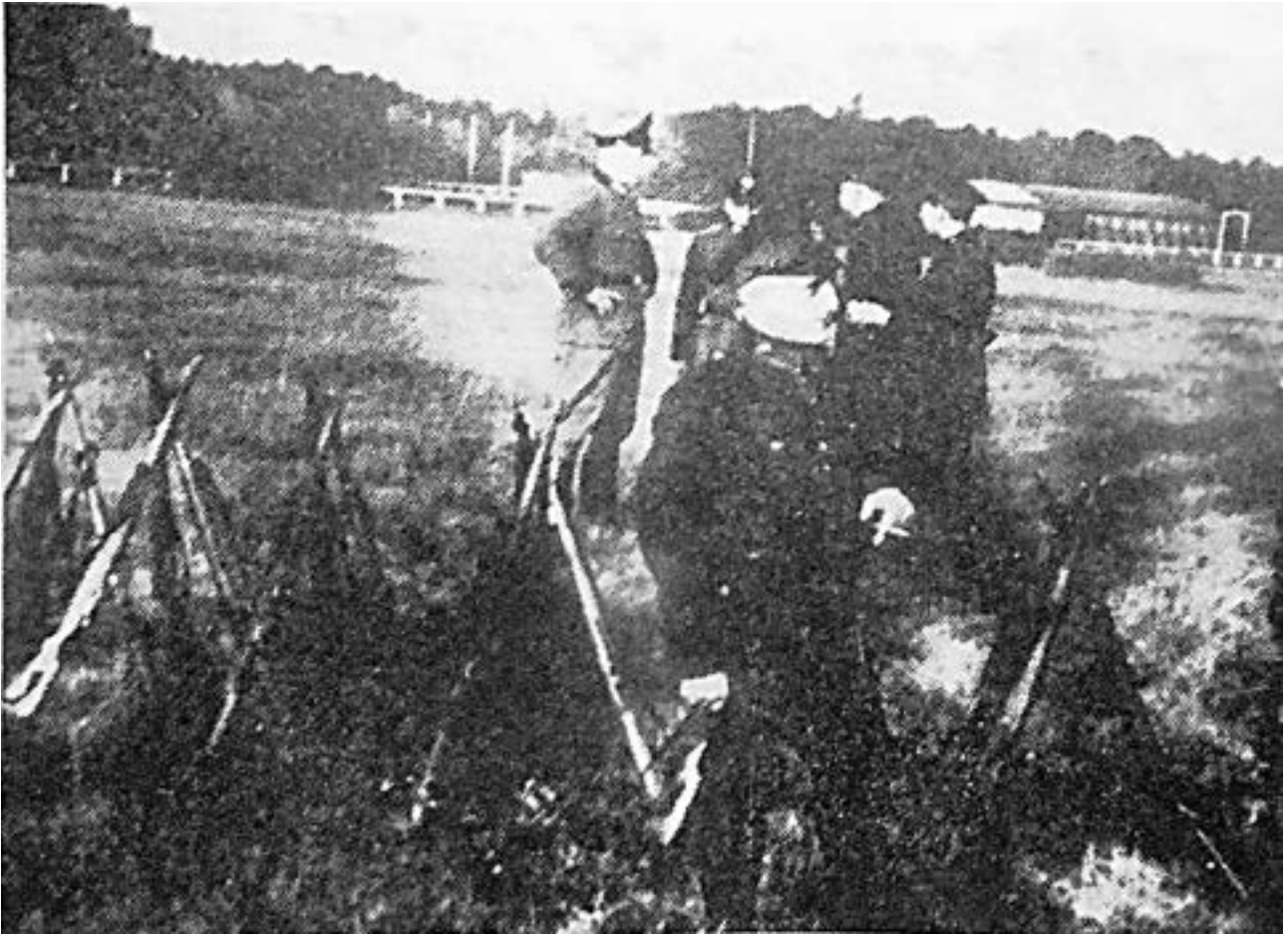
Додаток Б

Перебування осіб єврейської національності в нацистському гетто
в роки Другої світової війни

Додаток В

Охорона для осіб єврейської національності в гетто
в роки Другої світової війни

ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ

УДК 323.2-044.922(477)“1979/1991”]:355.11

© Дмитро ОСТРОВИК

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ВОЇНІВ-«АФГАНЦІВ» В УКРАЇНІ 1979–1991 рр.

Державна політика щодо учасників бойових дій повинна становити собою комплексну, цільову програму із забезпечення їхніх потреб та запитів у мирному житті. Це і соціальне забезпечення демобілізованих бійців, заходи медико-психологічної реабілітації, належні умови соціальної адаптації та позиціонування їх у соціумі, можливість індивідуальної та колективної самореалізації ветеранів, складова частина національного виховання підростаючого покоління та ін.

У статті на основі архівних джерел та літератури робиться спроба висвітлити процес формування державної політики щодо демобілізованих воїнів-«афганців» в УРСР упродовж 1979–1991 рр. Відповідно до внутрішньополітичного розвитку СРСР/УРСР простежено трансформацію державної політики щодо «воїнів-інтернаціоналістів» та виокремлено два етапи, хронологічний рубіж між якими ознаменував початок «перебудовчих» процесів.

Зазначено, що встановлення певних елементів соціального забезпечення для «афганців» – пільг «для військовослужбовців, працівників та службовців», із числа Обмеженого контингенту радянських військ та їхніх сімей відбулося на четвертому році війни. Однак цілісної державної підтримки щодо «воїнів-інтернаціоналістів» не існувало, реалії воєнної дійсності були відомі лише демобілізованим бійцям, відповідно – ідентифікація «афганців» лишалася на рівні самовизначення учасників бойових дій.

Установлено, що на республіканському рівні державна політика щодо воїнів-«афганців» та сімей загиблих бійців, у рамках якої простежується комплексність – виокремлюються організаційна, пропагандистська, соціальна складова, почала формуватися лише із середини 1987 р., після низки критичних зауважень, що прозвучали на засіданні Секретаріату ЦК ЛКСМ України. Після чого, як засвідчив аналіз документів обласних органів влади (Вінницького та Волинського обкомів КПУ), державна політика щодо «афганців» містила перелік організаційно-практичних заходів щодо підтримки «воїнів-інтернаціоналістів» в Україні.

Ключові слова: Радянський Союз, УРСР, «афганська війна», воїни-«афганці», державна політика, ради воїнів запасу, клуби «воїнів-інтернаціоналістів», увічнення пам'яті.

Бойові дії на Сході України, як один із головних викликів для державності та соціуму, поява соціальної категорії із числа добровольців, військових, силовиків, (бійців АТО/ООС) актуалізували перегляд низки проблем, пов'язаних із розбудовою війська, громадських інституцій, виробленням програм медико-психологічної реабілітації, соціалізації для учасників бойових дій у мирному житті. У цьому контексті важливим видається вивчення сторінок минулого (наприклад, близького для українського суспільства досвіду воїнів-«афганців», для яких складною стала соціальна адаптація після повернення з війни). Воєнна дійсність радянських військ «поставала» вкрай заідеологізованою, реалії війни приховувались, шлях до визнання «афганців» на колективному рівні розпочався у «перебудовчий» період, за два роки до закінчення війни. Разом із цим демобілізовані воїни потребували вирішення проблем, пов'язаних із наслідками війни соціального характеру – каліцтвами, перенесеними захворюваннями, проблемами психіки та ін.

Мета статті полягає у висвітленні процесу формування державної політики щодо воїнів-«афганців» в Україні в розрізі трансформаційних змін внутрішньополітичного розвитку Радянського Союзу від кінця так званого брежньовського «застою», коли радянські війська «увійшли» в Афганістан 25 грудня 1979 р., до проголошення Україною незалежності 24 серпня 1991 р., закінчення радянського періоду та появи нових державницьких управлінських структур.

Окремі аспекти теми вивчали вітчизняні та зарубіжні дослідники. Зокрема, зв'язок владних інституцій із неформальними об'єднаннями, також і «афганськими» осередками, у період «перебудови» висвітлювали українські дослідники М. Багмет, С. Сорока, К. Левчук [3; 13; 14]. Ширші хронологічні рамки в українській історіографії охоплюють роботи С. Червонописького, котрий досліджував становлення «афганського» руху в УРСР, та А. Костири, який розкривав історіографічний та джерелознавчий аспект «афганського» руху в Україні [32; 33; 12]. Російські науковці Н. Авдоніна та О. Сенявська, аналізуючи радянські засоби масової інформації, висвітлювали зміну «образу» війни та, власне, образу «афганця» в радянському суспільстві [2; 19]. Динаміку правового статусу учасників бойових дій вивчала Н. Данилова [5].

Коли військовий контингент ввели на територію Афганістану, головною тезою радянського керівництва стало «надання допомоги афганському народу та уряду у боротьбі проти зовнішньої агресії». При цьому зазначалося, що військові ОКРВ «виконують інтернаціональний обов'язок у дружньому Афганістані на прохання революційного уряду» [19, 233; 18, 8]. Офіційних документів, які б стосувалися регламентації державної політики щодо воїнів-«афганців» у той період, ми не знайшли. У Н. Данилової, яка вивчала динаміку правового статусу «афганців» та юридичне закріплення за ними відповідних прав, зустрічаємо пояснення такого стану речей. Дослідниця зазначала, що відповідно до офіційного політичного дискурсу радянські війська виконували на території Афганістану функції захисту мирного населення, а не вели війну, тому не було «офіцій-

них» документів, котрі так чи інакше могли вказати на факт участі в бойових діях. У той період категорія «війна» використовувалася в юридичних документах тільки щодо Великої Вітчизняної війни і статус «ветеранів» отримували лише ветерани та інваліди «ВВв». Правовий статус інших воєнних конфліктів та їхніх учасників, у випадку їх офіційного визнання, будувався за принципом «віднесення», «приписування» до категорії «ВВв» та прирівнювання до їхнього ветеранського статусу [5]. На випадок із «юридичною невизначеністю» вказував «воїн-інтернаціоналіст»: «...Прийшов час, нас – на “дембель” за наказом у листопаді 1981 р. Повернувся з війни, і що мене особливо вразило – вороже відношення до «афганців». У військовому квитку “афганцем” не зазначаюсь, там лише печатка військової частини ПП [польова пошта. – Авт.] 127717 – і ні слова про перебування в ДРА та участі в бойових діях. “Виходив” свідоцтво про право на пільги “афганця”. У нас так буває...» [16, 23]. Утім, «юридична невизначеність» жодним чином не сприяла, наприклад, згуртуванню та об'єднанню «афганців» після повернення додому. Учасник бойових дій та дослідник війни С. Червонописький зауважував, що з появою перших організацій «ветеранів спецоперації» (учасників «афганської» війни) частка осередків Всесоюзної організації ветеранів війни і праці, яка була основною ветеранською організацією, не приймала «афганців» до своїх структур, із настою ставившись до їхньої громадської діяльності. Причиною цьому дослідник вважає «замовчування спецоперації» [33, 47].

Важливим моментом державної політики щодо військових, серед іншого, є увіковічення їхньої пам'яті. Однак увічнення загиблих «афганців» шляхом установлення надписів на могилах бійців тогочасним радянським керівництвом вважалося «не зовсім правильним з політичної точки зору». Зазначалося, що проводити поховання потрібно з почестями, однак «увіковічувати їх пам'ять» було «зарано» та «не доцільно», а відповіді батькам, діти яких загинули в Афганістані, мали бути «лаконічними» та «стандартними», що засвідчено в робочій записці засідання політбюро Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу від 30 липня 1981 р., матеріали з якої подавав О. Ляховський [15, 199]. Радянський воєначальник, генерал армії В. Варенников у контексті паралелей між «Афганістаном» та «В'єтнамом» з цього приводу писав: «...у нас все було зроблено бридко. Спочатку не тільки не дозволяли писати, але й говорити про проблеми Афганістану. Ну чому треба було приховувати від свого народу, що вирішено послати синів народу на війну? Чому світова громадськість не повинна була знати про цілі і завдання введення наших військ в Афганістан ще до їх введення? Адже цілі були благородні. І навіть найсвятіше – поховання загиблих – і то споганили» [4, 415]. Так поданий матеріал засвідчує розгляд радянським керівництвом окремих питань щодо воїнів-«афганців» – загиблих бійців.

Уперше озвучення «теми Афганістану» з офіційної трибуни в Україні відбулося на пленумі Центрального Комітету Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України (далі – ЛКСМУ) у червні 1982 р. На вказаному заході помічник

начальника політуправління з комсомольської роботи Прикарпатського військового округу А. Гайдай навів приклади бойового життя комсомольців округу, які служили в Афганістані. Учасники пленуму зрозуміли, що радянські бійці переймаються «аж ніяк не шефськими концертами в афганських кишлаках» [33, 47]. Так, офіцер говорив: «...Комунізм – це молодість світу, і його зводили молодим. Але будівництво комуністичного суспільства потребує надійного збройного захисту» [21, 105]. З «деяких прикладів бойового життя воїнів-прикарпатців» майор навів випадки, коли бійці врятували із танка тяжко пораненого командира та під ворожим вогнем противника несли його 2 км, де йому була надана медична допомога, інший борець прикрив грудьми командира взводу, а сапер під час операції «по знищенню бандитських формувань» забезпечив рух танкової колони, знешкодивши багато мін [21, 107]. Відкинувши ідеологічно-пропагандистську складову, варто зазначити: в Афганістані велися бойові дії з відповідними для її учасників наслідками.

Натомість на час скупі згадки про війну в Афганістані (хоча й на республіканському рівні) ми не натрапили на матеріали, які б вказували на формування державної політики щодо «афганців». Дослідник «афганського» руху в Україні С. Червонописький відзначав, що лише через три роки після початку війни – 17 січня 1983 р. – ЦК КПРС та Радою Міністрів СРСР було ухвалено спільну таємну Постанову «Щодо пільг військовослужбовцям, працівникам та службовцям, що знаходяться у складі обмеженого контингенту радянських військ на території Демократичної Республіки Афганістан та їх сім'ям», «розтаємничену» та вперше опубліковану в 1988 р. [33, 40]. Щодо цього Н. Данилова вказувала на початок формування (фактично на четвертому році війни!) спеціальної категорії осіб, за якою закріплювався статус учасника бойових дій [5, 79].

Проте це був період, коли офіційна інформація щодо подій в Афганістані була вкрай заідеологізованою. Реалії воєнної дійсності, роль та участь у ній радянських військових лишались поза інформованістю радянського суспільства, хоча висвітлення вказаних питань у засобах масової інформації становить окремий напрям державної політики. Відповідно до постанови ЦК КПРС від 7 червня 1985 р. перелік відомостей щодо радянських військ в Афганістані, розроблений міністерствами оборони, закордонних справ та Комітетом держбезпеки, містив інформацію, яку дозволялось публікувати. Можна було висвітлювати дії Обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані, однак – «без показу» його участі в бойових діях: організацію і хід бойової підготовки, розміщення в тимчасових місцечках військових частин, повсякденну діяльність, проведення спільних з урядовими афганськими частинами тактичних навчань «в масштабі не вище батальйону»; відвідування радянських частин керівниками партії та афганського уряду, проведення заходів партійно-політичного характеру і культурно-масової роботи у військах; нагородження радянських військовослужбовців без показу їх конкретної бойової діяльності, що слугувала підставою для нагородження; залучення авіації та автотранспорту для перевезень вантажів місцевому населенню

і виділення бойових підрозділів для супроводу колон і охорони окремих об'єктів, що будувались; наявність і роботу радянських військових фахівців з надання допомоги афганським військовослужбовцям в освоєнні бойової техніки, яка постачалась зі сторони СРСР; застосування (у поодиноких випадках) радянськими військовослужбовцями, відділеннями (екіпажами, розрахунками) і взводами штатного озброєння з метою самооборони при нападі на них «заколотників» у ході занять та навчань, у період пересування і патрулювання, при виконанні інших повсякденних завдань, охорони та оборони своїх і спільно з воїнами ДРА афганських об'єктів, розмінуванні, доставці вантажів, супроводі транспортних колон, проведенні повсякденних польотів бойових вертольотів і літаків; окремі одиничні факти (не більше одного в місяць) поранень або загибелі радянських військовослужбовців при виконанні військового обов'язку»; присвоєння військовим звання Герой Радянського Союзу «з показом героїзму та мужності», однак без відомостей про участь підрозділів і частин, де вони служили, у бойових діях та інше [15, 297, 298].

Окрім цього, у центральних друкованих органах, матеріалах військових округів, республіканських, обласних виданнях дозволялося висвітлювати інформацію щодо дій «невеликих радянських військових підрозділів» по відбиттю нападів на них та об'єкти, корті вони охороняли, допомогу радянських підрозділів урядовим афганським військам та місцевому населенню в боротьбі із бандформуваннями; «окремі випадки героїчних дій радянських військовослужбовців при виконанні ними бойових завдань, з показом їх мужності та стійкості»; відомості з описом бойових подвигів бійців, а також факти проявів турботи щодо «афганців», що стали інвалідами, та сімей загиблих воїнів. Разом із цим у постанові, як і раніше, заборонялося висвітлювати участь ОКРВ у бойових діях в Афганістані (від роти та вище), розповідати про досвід бойових дій та конкретні завдання радянських військ. Натомість пропонувалося продовжити «широку публікацію контрпропагандистських матеріалів» радянських та зарубіжних авторів, що «розкривали фальсифікації» західної преси [15, 298].

Переломним періодом у виробленні державної політики щодо «афганців» став XXVII з'їзд КПРС (25.02. – 06.03.1986), однією із центральних тем якого стала «афганська проблема». М. Горбачов ознайомив делегатів із виробленим планом поетапного виводу радянських військ, які, як заявляв генсек, будуть виведені після досягнення політичного врегулювання афганського конфлікту, що гарантувало унеможливлення збройного втручання у внутрішні справи Афганістану [17, 600]. Далі, на засіданні Політбюро 26 червня 1986 р., він говорив про вихід Афганістану «на новий рівень», зауважуючи, що радянська сторона повинна робити все так, щоб афганська «більше брала на свої плечі». «Це не наша війна», – висловлювався А. Громико, який на момент вводу військ очолював Міністерство іноземних справ, а на час вказаного з'їзду був головою Президії Верховної Ради СРСР [17, 601]. Із розумінням радянським керівництвом необхідності швидшого врегулювання конфлікту та виводу військ з Афганістану

спостерігається зміна державної політики щодо «воїнів-інтернаціоналістів». Уперше згадка про «інтернаціональний обов'язок» та вимогу віддати шану полеглим при його виконанні з'явилася у Постанові ЦК КПУ «Про організацію виконання в республіці Постанови ЦК КПРС “Про заходи у зв'язку із 45-ю річницею початку Великої Вітчизняної війни”». Серед наведених С. Червонопиським положень було «провести 22 червня покладання вінків... на могили... військово-вослужбовців, що загинули при виконанні інтернаціонального обов'язку у післявоєнний період» [32, 71]. А. Костиря відзначав, що до 1986 р. в партійних документах не згадувалося про «спецоперацію» (війну в Афганістані), не було поняття «воїн-інтернаціоналіст». Лише 29 грудня 1986 р. на засіданні Політбюро ЦК КПУ ставилася вимога «активно залучати до виховання молоді воїнів-інтернаціоналістів, розширити мережу військово-патріотичних об'єднань, оборонно-спортивних оздоровчих таборів, союзів молодих воїнів запасу» [12, 331]. «Військово-патріотичне» виховання молоді, увагу до якого необхідно було посилити, мало сприяти формуванню готовності захищати «соціалістичну Вітчизну». У зв'язку із цим пропонувалося «ширше використовувати приклади виконання інтернаціонального обов'язку радянською молоддю» [27, 28]. Віднайдено інформацію парткомітетів Волинського обкому компартії України щодо виконання постанов партії та уряду щодо подальшого покращення матеріально-побутових умов учасників та інвалідів ВВв, Радянської армії та праці, а також щодо реалізації в області встановлених державою пільг «афганцям», що отримали інвалідність «при виконанні інтернаціонального обов'язку» та сім'ям загиблих. «Пільги та переваги» для вказаних категорій стосувалися вирішення житлового питання (надання квартир, будівництво та ремонт житла), забезпечення паливом та зв'язком (встановлення телефонів), автотранспортом, можливістю оздоровлення (забезпечення санаторно-курортними путівками), сприяння працевлаштуванню, «переваги» у торгово-побутовому обслуговуванні, потреби у «шефстві» [11, 63–65]. Окрім цього, як зазначалось у документі, інваліди Радянської армії, що отримали інвалідність в Афганістані, поза чергою обслуговувалися лікувальними закладами області. У 1984 р. вони пройшли комплексні медичні огляди та були взяті на диспансерний облік, дев'ять осіб пройшли стаціонарне лікування. Згідно з даними, у 1985 р. особи вказаної категорії повторно пройшли обстеження в госпіталі для інвалідів ВВв, десятеро – пройшли лікування, двоє – були протезовані [11, 66]. Вказана інформація подавалася станом на 20 квітня 1985 р. Слід наголосити й на тому, що згідно з документом, пільги стосувалися лише категорії інвалідів Радянської армії («афганців», які в Афганістані отримали інвалідність) та сімей загиблих воїнів. Кількісні та якісні показники цього питання потребують окремого, ретельного розгляду.

В офіційних поданнях цього періоду представники влади «афганців» вважали «неформалами». Як вказував А. Костиря, «діючи під прямим партійним керівництвом, довго не визнавав воїнів-інтернаціоналістів і комсомол» [12, 331]. В «Інформації обласних комітетів комсомолу України щодо неформальних

об'єднань молоді», за «даними неформальних груп молоді у Волинській області», «афганців» подавали після «металістів», «байкерів» та фанатів футбольного клубу «Торпедо» [31, 3, 4]. Попри це, «воїни-інтернаціоналісти», організовуючись, виконували певну роботу. Зокрема, у Луцьку міськомкомсомолу з «афганцями» педінституту утворили раду молодих воїнів запасу. 19 березня 1987 р. провели установчі збори та затвердили положення. До об'єднання увійшло 15 демобілізованих воїнів, 9 із яких служили в Афганістані. Робота об'єднання скеровувалася на залучення «воїнів запасу» до військово-патріотичного виховання підростаючого покоління, його підготовки до військової служби. Секція «воїнів-інтернаціоналістів» зібрала відомості про побратимів, які отримали інвалідність, сім'ї бійців, які загинули, стан «шефства» над могилами військових. Окрім того, «афганці» взяли участь у маніфестації та покладанні вінків 9 травня. Тоді ж відбувся марш пам'яті та зустріч «воїнів-інтернаціоналістів». Поряд із цим демобілізовані десантники ініціювали створення допризовних клубів. Зокрема, був створений клуб «Юний десантник» для юнаків, котрі перебували на обліку в інспекції у справах неповнолітніх. Об'єднання воїнів запасу вийшло із пропозицією до міської влади щодо присвоєння вулиці міста імені воїна, який загинув в Афганістані, кавалера ордена Бойового Червоного прапора. Того ж року був підготовлений ескіз меморіальної дошки [31, 3, 4].

Роботою воїнів-інтернаціоналістів у Полтавській області також керувала обласна рада воїнів запасу. Її члени залучалися до проведення військово-спортивних ігор «Зірниця», «Орля» та до роботи військово-спортивних таборів [31, 44]. У Чернівецькій області клуб «воїнів-інтернаціоналістів» «Обов'язок» був створений 30 жовтня 1986 р. на базі Будинку культури заводу «Гравітон». До об'єднання входило 150 воїнів-«афганців» [31, 57].

Так, об'єднання «афганців» організовувались також за сприяння владних інституцій. Як відзначалося керівниками ЛКСМ України, комітети комсомолу накопичили певний досвід в організації роботи з воїнами запасу, зокрема з «воїнами, котрі виконували інтернаціональний обов'язок в Демократичній республіці Афганістан». «Практично в усіх» міських та районних комсомольських організаціях були створені «ради воїнів-інтернаціоналістів», понад 1800 «афганців» брали участь у роботі військово-патріотичних клубів та об'єднань, оборонно-спортивних таборів. Проводилася робота з увіковічення пам'яті воїнів – молодіжно-комсомольські колективи зачисляли до своїх «загонів» загиблих бійців, школи та піонерські дружини були названі іменами героїв, брали шефство над іменними полями, у Дніпродзержинську створювався бюст «афганця», поета О. Стовби, що мав «відкрититись» на день народження «Ленінського комсомолу». У Київській області були створені робочі групи, які вивчали житлово-побутові умови та проблеми працевлаштування «афганців». Комсомольські організації, за адміністративним принципом, закріплювалися за госпіталями, будинками-інтернатами та санаторіями для «інвалідів Великої вітчизняної війни» та воїнів, «що отримали поранення при виконанні інтернаціонального обов'язку».

У перелічених закладах проводилися конкурси художньої самодіяльності, зльоти творчої молоді, шефські вечори, збиралися кошти на купівлю книг для бібліотек. Окрім цього, комсомольські організації в Криму для підшефного інфекційного шпиталю в Кабулі збирали продовольчі та промислові товари [30, 30, 31].

Проте на республіканському рівні стан шефської роботи комітетів комсомолу республіки над воїнами-інтернаціоналістами та сім'ями загиблих містив низку серйозних недоліків та негативних явищ. Вивчаючи стан речей на місцях, секретаріат ЦК ЛКСМУ апелював до комітетів комсомолу на основі листів громадян, котрі свідчили про факти «формально-бюрократичного відношення до прохань воїнів-інтернаціоналістів та сімей загиблих воїнів». Окремі листи містились у газеті «Правда» у статті «Я вас в Афганістан не посилав» (5 серпня 1987 р.) [30, 4, 31; 1, 3]. Окрім цього, за інформацією Секретаріату ЛКСМУ, у Волинській області Ковельський міськком комсомолу не володів інформацією щодо «соціально-побутових потреб» «афганців», не вів «системи обліку, реалізації запитів та потреб воїнів-інтернаціоналістів та сімей загиблих», зустрічі з «афганцями» проводилися несистематично, в окремих сім'ях загиблих воїнів та інвалідів представники комсомольських організацій не були жодного разу. Схожа ситуація мала місце у Старовижівському районному, Нововолинському міському осередках, у Житомирській області в Чуднівському районі, серед районних організацій Сумської, Кримської, Хмельницької областей. «Не послідовними» в роботі з «молодими воїнами запасу» були Севастопольський міськком комсомолу, окремі районні комітети Харківської та Тернопільської областей. Павлоградський міський осередок комсомолу у Дніпропетровській області роботу з «інтернаціоналістами» «пустив на самотік»: не володів інформацією щодо потреб «афганців», рада воїнів запасу (утворена у січні 1987 р.) «бездіяла» [30, 31]. Обласні, міські, районні комсомольські комітети не налагоджували контактів із військовими комісаріатами та відділами соціального забезпечення, не володіли інформацією щодо демобілізованих бійців, не проводили з ними зустрічей та бесід під час зарахування на комсомольський облік, не сприяли їхньому працевлаштуванню [30, 32]. Щодо організації «афганських» осередків вказувалося, що ради воїнів запасу були створені у «кожному другому міськкомі, райкомі комсомолу Дніпропетровської, Запорізької, Чернігівської» областей та у кожному третьому осередку Херсонської та Кримської областей [30, 33].

На подолання негативних явищ у держаній підтримці над «афганцями» Секретаріат ЦК ЛКСМ України на засіданні 11 серпня 1987 р. постановляв здійснити низку вказівок організаційного та практичного характеру. Матеріали з протоколу засідання «Про посилення шефства комсомольських організацій республіки над воїнами-інтернаціоналістами та сім'ями загиблих» ми поділили на кілька груп. Організаційна частина вказувала бюро Волинського, Дніпропетровського, Кримського, Житомирського обкомів комсомолу та особисто першим секретарям на наявні недоліки в організації роботи з шефства над воїнами-

інтернаціоналістами та сім'ями загиблих і зобов'язувала обласні, міські та районні комітети комсомолу спільно з військовими комісаріатами, органами соціального забезпечення до 20 серпня 1987 р. уважно проаналізувати стан шефської роботи комсомольських та піонерських організацій республіки над госпіталями, воїнами-інтернаціоналістами, сім'ями загиблих воїнів. Організувати заходи щодо суттєвого посилення цієї роботи; підвищити вимогливість до комсомольських працівників щодо уважного розгляду письмових та усних звернень воїнів-інтернаціоналістів, сімей загиблих бійців та у кожному конкретному випадку вживати заходи, котрі б забезпечували реалізацію вказаних завдань. Регулярно проводити зустрічі членів бюро комсомольських кадрів з воїнами запасу; опублікувати зміст цієї постанови в республіканських молодіжних газетах. Обласним, міським, районним комітетам комсомолу налагодити облік прибулих (демобілізованих) воїнів-інтернаціоналістів. Відділу спортивної та оборонно-масової роботи ЦК ЛКСМУ, обкомам, міськкомам, райкомам комсомолу завершити у 1987 р. створення обласних, міських та районних рад воїнів запасу, скерувавши їхню діяльність на удосконалення військово-патріотичного виховання молоді, підготовку юнаків до військової служби, а також контроль за дотриманням надання пільг для інвалідів Радянської армії, воїнів-інтернаціоналістів у рамках законодавства [30, 5, 6].

Пропагандистський складник передбачав активне залучення «афганців» до громадської роботи, «добиватись, щоб у кожного з них було конкретне партійне, комсомольське або суспільне доручення. Вважати доцільним залучати воїнів-інтернаціоналістів до роботи в оборонно-спортивних оздоровчих таборах і військово-патріотичних об'єднаннях. Активно висувати воїнів-інтернаціоналістів, котрі мають авторитет у молодіжному середовищі, на комсомольську роботу, до складу керівних органів комсомольських організацій, кращих із них рекомендувати для вступу у члени КПРС, організувати виступи в госпіталях агітаційно-пропагандистських груп, художніх колективів. Відділам пропаганди та агітації, спортивної та оборонно-масової роботи ЦК ЛКСМУ, обкомам комсомолу забезпечити публікацію на сторінках молодіжної преси матеріалів та підготовку тем радіопередач, у яких яскраво розповідатиметься про життя, подвиги, мирну працю воїнів-інтернаціоналістів – вихованців республіканської комсомольської організації. Із участю воїнів-інтернаціоналістів у вересні 1987 р. на сторінках газети “Молодь України” провести “круглий стіл”, а на сторінках газети “Комсомольське знам'я” – “пряму лінію” із секретарем ЦК ЛКСМУ тов. Соколовим Ю.Д. по проблемам військово-патріотичного виховання молоді» [30, 5, 7].

Увічнення пам'яті в документі спрямовувало роботу відділів ЦК ЛКСМУ, обласних, міських та районних комітетів комсомолу на продовження увічнення пам'яті воїнів, «загиблих при виконанні інтернаціонального обов'язку», та які проявили мужність і героїзм. Зазначалося «ширше практикувати включення їх (“афганців”) до складу передових комсомольсько-молодіжних колективів, присвоєння імен загиблих (воїнів) піонерським дружинам, полям», проводити

організацію спортивних змагань на призи воїнів-інтернаціоналістів, облаштувати в навчальних закладах куточки пам'яті, спорудження бюстів та пам'ятних знаків на честь загиблих бійців, організувати роботу з благоустрою могил загиблих воїнів-інтернаціоналістів, постійно доглядати за ними [30, 6].

Складник соціальної опіки ухвалював відділам ЦК ЛКСМУ, обласним, міським, районним комітетам комсомолу забезпечити ефективне шефство комсомольських і піонерських організацій, тимурівських загонів над госпіталями, інвалідами Радянської армії, сім'ями загиблих воїнів, постійно надавати їм допомогу у вирішенні побутових питань, під час працевлаштування, виділити путівки в будинки відпочинку, санаторії, піонерські табори. Створити в комсомольських організаціях підприємств торгівлі та побутового обслуговування комсомольські служби шефства з виконання замовлень ветеранів та інвалідів Радянської армії на дому. За погодженням із місцевими органами охорони здоров'я регулярно направляти на будівництво та облаштування госпіталів, а також для роботи в них спеціалізованих студентських загонів. Управлінню справами ЦК ЛКСМУ, обкомам комсомолу забезпечити виконання у повною мірою раніше ухвалених рішень щодо оплати проїзду воїнів-інтернаціоналістів до місця лікування, надання матеріальної допомоги інвалідам Радянської армії, сім'ям загиблих, першочерговому зарахуванні до складу молодіжно-житлових комплексів і молодіжних кооперативів інвалідів Радянської армії, незалежно від їх місця роботи та проживання, надання матеріальної допомоги госпіталям, виділенні воїнам-інтернаціоналістам пільгових путівок по лінії Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник» [30, 7].

Огляд документів обласних органів влади засвідчує наявність уваги щодо демобілізованих «воїнів-інтернаціоналістів» та вживання заходів організаційного характеру щодо них на місцях. Зокрема, можемо проаналізувати напрями державної політики та стан державної підтримки «афганців» у Волинській і Вінницькій областях (від 1987 р.).

У цьому контексті державна політика щодо «афганців»/«воїнів-інтернаціоналістів» в УРСР формувалась керівництвом ЦК КПРС, ЦК КПУ. Питання щодо соціального забезпечення – житлове (житлом, паливом), медичне (підготовка військових шпиталів, забезпечення воїнів-інвалідів ортопедичним взуттям і засобами пересування), розгортання пропаганди мужності та героїзму воїнів-інтернаціоналістів, увічнення пам'яті загиблих та залучення до «суспільно корисної» праці тих, хто поверталися живими, виховання молоді на прикладі інтернаціоналізму «афганців» – «виходили» з резолюції керівництва ЦК Компартії України [6, 6–8].

Зокрема, серед організаційних моментів слід вказати на «пропозиції» Волинського обкому КПУ до міських та районних осередків партії, первинних партійних організацій перевірити виконання Постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 17 січня 1983 р. і з «особливим тактом та увагою» поставитися до задоволення потреб воїнів-інтернаціоналістів у частині встановлених для

них пілг (житлом, паливом, санаторно-медичним обслуговуванням, наданням інвалідам ортопедичного взуття, засобів пересування). Вказувалося на сприяння працевлаштування демобілізованих «афганців», направлення їх на навчання у вузи, технікуми, профтехучилища. «Перевірці» підлягало увічнення пам'яті загиблих. Забезпеченням вказаного мали займатися партійний, комсомольський актив, функціонери міськвиконкомів, профсоюзу, військових комісаріатів, органів соціального забезпечення [9, 6]. Як і вказівки центральних органів влади у питаннях державної політики щодо «афганців», пропозиції обкому містили ідеологічно-пропагандистський складник. Зокрема, йшлося про координацію культосвітніх закладів, редакцій газет і радіомовлення задля пропаганди подвигів та героїзму воїнів в Афганістані, висвітлення їхнього життя після військової служби. Мужні вчинки радянських військових в Афганістані мали популяризувати у школах, музеях, будинках культури та клубах (наочність мали демонструвати портрети, листи, спогади побратимів), що мало слугувати формами ідейно-виховної роботи серед молоді [9, 6, 7].

Водночас велике значення надавалося також залученню демобілізованих «афганців» до виховної роботи серед населення та передусім молоді. У зв'язку з цим планувалась організація «виступів» «афганців» на підприємствах, в організаціях, колгоспах, радгоспах та навчальних закладах; залучення їх до робіт у юнацьких військово-патріотичних об'єднаннях, «університетах майбутнього воїна», школах ДТСААФ (Добровільне товариство сприяння армії авіації і флоту), до проведення «Дня призовника», проводів до армії, проведення змагань з військово-прикладних видів спорту, військово-спортивних ігор, «опіки» над правопорушниками серед неповнолітніх. Водночас декларувалось, «в міру можливостей», обрання «воїнів-інтернаціоналістів» до складу партійних, радянських, профспілкових, комсомольських, громадських організацій. Сприяти вихованню молоді мало створення при міських та районних комітетах комсомолу рад воїнів запасу, до складу яких мали входити «воїни-інтернаціоналісти». У пропозиціях обкому розглядалося питання увічнення пам'яті загиблих воїнів у назвах вулиць, площ, шкіл, піонерських дружин та загонів [9, 7]. Про реалізацію «наміченого» відповідні установи та держоргани мали відзвітуватись у досить короткий термін – від лютого до 15 березня 1987 р. Утім, з боку держорганів констатувались випадки з «тяганиною» щодо питання облаштування приміщень для клубів, у яких «афганці» займалися з підлітками (приміщення клубу «Юний десантник» у луцькій школі облаштовувалося більше двох років); не вирішувалося питання з виділенням приміщення для Старовижівської районної ради воїнів запасу тощо [9, 2].

Після низки критичних зауважень, котрі прозвучали на засіданні Секретаріату ЦК ЛКСМ України 11 серпня 1987 р. (які стосувались, зокрема, роботи з «афганцями» у Волинській області, зазначених вище), спостерігаємо проведення організаційно-практичних заходів щодо воїнів-«афганців». Секретар Волинського обкому КПУ 16 жовтня 1987 р. утвердив доручення з «посилення

роботи з воїнами-інтернаціоналістами, інвалідами Радянської армії та сім'ями загиблих під час виконання інтернаціонального обов'язку в Афганістані» [9, 16]. Вказувалося забезпечити на місцях контроль за виконанням вимог ЦК КПРС та ЦК Компартії України щодо покращення матеріально-побутових умов демобілізованих «афганців», інвалідів Радянської армії та сімей загиблих бійців, проявляти увагу до потреб батьків та близьких родичів загиблих і тих, які отримали інвалідність під час виконання інтернаціонального обов'язку, цікавитися потребами та «запитами» сімей військовослужбовців строкової служби та вирішувати їхні побутові питання. Окрім цього, у дорученні вказувалося міськкомам, райкомам та обкому ЛКСМУ до кінця року вирішити питання про створення клубів для воїнів-інтернаціоналістів та залучати їх до «роботи з молоддю» (з негативними проявами поведінки серед підлітків); «ініціативніше» проводити роботу з увічнення пам'яті загиблих (зарахування до складу колективів, комсомольських організацій, присвоєння їхніх імен вулицям, площам, піонерським дружинам). Давалася вказівка держустановам, їхнім відділам та органам (наприклад, соціального забезпечення та охорони здоров'я) задовольняти потреби та запити вказаної категорії населення, інформувати їх про пільги [9, 13–15].

Зауваження та розпорядження щодо державної підтримки воїнів-«афганців» подавалися на засіданні Бюро Вінницького обкому КПУ (26 серпня 1987 р.), під час розгляду недоліків у виконанні тієї ж Постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 17 січня 1983 р. Керівництво окреслило низку негативних моментів у роботі з демобілізованими «афганцями» та сім'ями загиблих воїнів, що стосувались матеріально-побутових проблем, соціального забезпечення (зокрема, медичного), торгового й інших форм обслуговування [7, 4]. «У вирішенні цих завдань, – як вказувалось у протоколі, – нерідко проявляється кампанійський підхід». У низці міськвиконкомів, профспілкових та комсомольських органах не було вироблено системи обліку «афганців» та сімей їхніх побратимів, що загинули; по диспансеризації (яку пройшло 80 %) та оздоровленню (за півтора року в санаторіях оздоровлено лише дев'ять чоловік зі ста десяти, хто цього потребував); незадовільне використання можливостей курортів та лікувальних закладів області; недоліки в ремонті та технічному обслуговуванні автомобілів інвалідів – не достатня координація облвиконкомом та міськвиконкомом із керівниками відповідних служб та організацій у питаннях забезпечення та обслуговування автомобілів інвалідів; самоусуненні в цьому плані обласної ради профспілок; відсутності чіткості у процесі розгляду листів та звернень осіб; пасивна позиція районних військкоматів, котрі своєчасно не інформували місцеві органи влади про звільнених у запас «афганців», не підіймали питань їхнього працевлаштування з урахуванням спеціальності та стану здоров'я та допускали формалізм під час вручення урядових нагород [7, 5]. Водночас констатувалася незадовільна робота районних комсомольських комітетів із залучення «афганців» до громадської роботи, ненадання належної уваги з боку обласного комітету комсомолу щодо узагальнення та впровадження накопиченого досвіду залучення «воїнів-

інтернаціоналістів до військово-патріотичного та інтернаціонального виховання молоді», та те, що мужність і героїзм самих «афганців» не знаходять вираження на сторінках преси та обласного радіомовлення [7, 6].

Услід за критичними зауваженнями Бюро Вінницького обкому зобов'язувало міські та районні партійні осередки «прийняти вичерпні заходи» з усунення недоліків у здійсненні матеріально-побутового, медичного, соціального, торгового обслуговування солдатів, офіцерів, службовців та сімей загиблих воїнів. У зв'язку із цим державним органам (облвиконкому, міськвиконкомам, обласній раді профспілок, обкому комсомолу) давалась вказівка привести до порядку облік осіб вказаних категорій, їхніх потреб, запитів, «пільг та переваг», що містились у Постанові від 17 січня 1983 р. «Забезпечити робітників, що безпосередньо займались цими питаннями, відповідними нормативними документами, якими встановлені пільги та переваги для звільнених у запас воїнів інвалідів та сімей загиблих» [7, 6]. Водночас обком комсомолу мав забезпечити створення до кінця року в містах та районах, «де необхідно – на підприємствах», клубів воїнів-інтернаціоналістів, друковані органи (обласні, районні, міські), комітет телебачення та радіомовлення, військові комісаріати мали пропагувати досвід «земляків-інтернаціоналістів», показувати їхню «активну життєву позицію» в мирному житті [7, 7–8].

Слід вказати й те, що цей етап формування державної політики щодо воїнів-«афганців» відбувався за умов, коли «афганці» отримали змогу організовано висловитися щодо цього. 30 вересня 1987 р. під час роботи «дискусійних клубів» у рамках ІХ Республіканського зльоту комсомольців та молоді «Дорогами слави батьків» відбулася зустріч воїнів-інтернаціоналістів з очільниками комсомолу. Основні питання та пропозиції, що обговорювалися, С. Червонописький поділив на організаційні, пропагандистські, соціально-побутові, а також ті, що стосувались увічнення пам'яті загиблих бійців і проблем удосконалення військово-патріотичного виховання молоді, зміцнення кадрової та фінансової бази угруповань, які ним займалися [32, 74].

Ознайомившись із матеріалами цієї зустрічі, диференціюємо основні «питання та пропозиції» на наступні групи. Організаційно-пропагандистську групу складала питання створення республіканської ради воїнів-інтернаціоналістів і проведення республіканського зльоту «афганців», установа нагрудного знака «Воїн-інтернаціоналіст» та видання набору листівок-плакатів «Воїни-інтернаціоналісти – вихованці ЛКСМ України», проведення фестивалю солдатської пісні. Окрім цього, пропонувалося «більше розповідати про воїнів-інтернаціоналістів (зокрема, про їхні проблеми), ширше узагальнювати досвід роботи рад воїнів запасу й інформувати про це комсомольські комітети на місцях». Створити «нову правдиву телевізійну програму про армію» (телепрограму «Служу Радянському Союзу» більшість «афганців» вважали «казкою про армію»), у якій основну увагу необхідно звертати на особливості психологічної підготовки молоді до служби у Збройних силах, активно вико-

ристовувати хроніку Міністерства оборони щодо армій ймовірного противника тощо [29, 117].

Не могли «афганці» обійти стороною питання, пов'язані з увічненням пам'яті бойових побратимів. Серед пропозицій цієї групи було сприяння у створенні музеїв воїнів-інтернаціоналістів (радянсько-афганської дружби), вирішення питань із перейменування вулиць на честь загиблих воїнів-інтернаціоналістів, спорудженням бюстів і пам'ятників (зокрема, пам'ятників усім загиблим під час виконання інтернаціонального обов'язку) та дозволу робити на могилах «афганців» написи: «Загинув при виконанні інтернаціонального обов'язку» [29, 118].

Водночас «вчорашні» воїни-«афганці» вказували на непоінформованість як демобілізованих воїнів, так і сімей «афганців», які загинули, щодо прав на отримання пільг або ж на «затримання» їх оформлення зі сторони держслужб. Тому навколо цих питань окреслено складник соціального забезпечення «афганців»: питання відкриття рахунків рад, клубів воїнів запасу та перерахування на них частини коштів, зароблених студентськими загонами, продажу у воєнторгах за безготівковим розрахунком обмундирування для членів рад воїнів запасу, будівництво будинків для сімей загиблих та воїнів-інтернаціоналістів, які отримали поранення в Афганістані, диференціювання воїнів-інтернаціоналістів, які проходили військову службу в ДРА на тих, хто брав і тих, хто не брав участь у бойових операціях [29, 118, 119]. Щодо залучення «афганців» до виховання молоді пропонувалося «ширше залучати воїнів-інтернаціоналістів до військово-патріотичного виховання». Зокрема, воїнів-інтернаціоналістів та «активістів рад воїнів запасу» пропонувалося призначати керівниками початкової військової підготовки та залучати до роботи республіканського центру військово-патріотичного виховання молоді (який створювався). Щодо виховання на місцях пропонувалося використовувати «ставки» педагогів-організаторів при житлово-комунальних господарствах для організації роботи рад воїнів запасу, клубів воїнів-інтернаціоналістів, а самих воїнів-інтернаціоналістів рекомендувати для роботи з дітьми за місцем проживання (також на «ставки» педагогів-організаторів) [29, 117, 118]. Окрім того, «афганці» звертали увагу керівників комсомолу України на припинення роботи школи «Юних десантників» через «втручання райкому Компартії України Ленінградського району м. Києва» та продовження висвітлення у пресі інформації про керівника нікопольського клубу «Юний десантник», народного депутата СРСР, «афганця», який «самовідсторонився» від діяльності клубу. Порушувалося питання щодо того, «як бути з воїнами-інтернаціоналістами, які не хочуть займатися суспільною роботою» [29, 119].

У вказаний період керівництво комсомолу України подавало «воїнів-інтернаціоналістів» як приклад, взірець для наслідування. У контексті «перебудови ідейно-морального виховання молоді», підвищення її «суспільно-політичної та соціальної активності» Секретаріат ЦК ЛКСМ України в серпні 1987 р. вказував на необхідність розгорнути серед комсомольських об'єднань республіки змагання за право прийняти до своїх колективів воїнів-інтернаціоналістів та

перерахувати їхню заробітну плату в Радянський фонд миру, а також на розвиток матеріальної бази дитячих установ та шпиталів інвалідів війни. Створення в областях базових обороно-спортивних таборів, воєнно-патріотичних об'єднань та, знову-таки, рад воїнів запасу мало сприяти формуванню в молоді «якостей патріотів-інтернаціоналістів» [28, 73, 78]. Створення в кожному місті та районі ефективно діючих рад воїнів запасу мало на меті залучення їхніх членів до військово-патріотичного виховання підростаючого покоління у зв'язку з «перебудовою воєнно-патріотичного та фізичного виховання молоді», яку пропагував і проводив комсомол України. Бюро ЦК ЛКСМ України серед основних завдань і напрямів роботи в цій сфері вказувало на необхідність проведення Республіканського зльоту молодих воїнів запасу – активістів військово-патріотичного виховання молоді, у рамках якого варто забезпечити обмін практичною роботою, яку проводили міські та районні ради воїнів запасу, провести фестиваль солдатської пісні, створити Раду воїнів запасу при ЦК ЛКСМУ, розробити положення «Про воєнно-патріотичні об'єднання», «Про ради воїнів запасу». Термін реалізацій вказівок – 1988 р. [29, 30].

Окрім цього, на засіданні планувалося «вийти із пропозиціями» до ЦК ВЛКСМ про рішення установлення нагрудного знака «Воїн-інтернаціоналіст» (грудень 1987 р.), до політуправлінь військових округів щодо організації військово-патріотичних об'єднань та оборонно-спортивних таборів на базі військових частин та залучення офіцерів і сержантів (кадрових та тих, хто в запасі) для роботи у них на посадах командирів рот і взводів. Зокрема, воїнів-інтернаціоналістів планувалося направляти на навчання в педагогічні вузи на факультети з підготовки керівників військової підготовки [29, 41, 42].

Перегляд керівництвом республіки «ідейно-моральних», «військово-патріотичних» засад виховання молоді у вказаний період був на часі, окрім того, зумовлений наявністю проблем у молодіжному середовищі [3, 166]. С. Червонописький відзначав, що партійні та комсомольські очільники України з початком перебудови віднесли об'єднання «учасників спецоперації» (війни в Афганістані) до неформальних організацій. Однак зауважував, «мине небагато часу, і воїнів-інтернаціоналістів намагатимуться протиставити опозиційним об'єднанням та стануть проголошувати носіями нового – перебудовного – патріотизму» [33, 50]. Дослідник цитував виступи секретаря ЦК КПУ Ю. Єльченка у лютому 1988 р. та другого секретаря ЦК КПУ В. Івашка у квітні 1989 р., котрі наголошували на необхідності «дати здорову альтернативу негативним молодіжним захопленням та підтримати об'єднання із соціально-позитивною програмою діяльності та суспільно-корисною ініціативою... розвивати й збагачувати практику організації клубів воїнів-інтернаціоналістів» та вважали, що патріотизм у життя втілювали об'єднання військово-патріотичного характеру, у яких значну роль відігравали «хлопці демобілізовані із армії, багато з яких проходили службу в тяжких умовах Афганістану» [33, 50, 51].

Проблеми та потреби «афганців» доповідалися партійним очільникам. Зокрема, 20 січня 1988 р. на зустрічі демобілізованих воїнів із партійним функціонером, лектором ЦК КПУ В. Андрієнком «афганець», студент педінституту, член «обласної ради воїнів-інтернаціоналістів» М. Ковальчук доповідав про діяльність військово-спортивного клубу «Купол» (зі ста п'ятдесятьма підлітками, учнями шкіл, молоддю міста, займалось 17 «афганців» – студентів педінституту), зазначаючи, що умови для діяльності клубу не створені [8, 8]. Тому серед порушених на зустрічі питань були такі, у вирішенні яких «афганські» осередки потребували допомоги. Серед них – надання спортивного інвентарю військово-спортивному клубу при одній зі шкіл (як зазначалось, обласний комітет ДТСААФ такої допомоги не надавав, над школою не було відповідного «шефства»); вирішення питання створення клубу для підлітків – учнів, студентів Залізничного технікуму (не було коштів для оренди спортзалу технікуму, а запропонований час для занять – після 21-ї години – не можна було практично реалізувати); сприяння в наданні приміщення для Ради та об'єднання воїнів-інтернаціоналістів, адже обіцяне приміщення «віддали» під кооператив; прохання у придбанні магнітофона, грампластинок із «афганськими» піснями, пісенників, плакатів на «військово-патріотичну» тематику [8, 8, 9].

Представники «афганських» осередків вказували на незарахування роботи студентів-«афганців» в об'єднаннях із підлітками як педагогічної практики, відсутність порядку звільнення студентів від занять для роботи з молоддю, порушувалось питання про присвоєння школі або вулиці ім'я загиблого побратима В. Тарнавського (звертались у школу з проханням відкрити музей або куток пам'яті, присвячений бойовому подвигу). У цьому контексті в доповідній записці зазначалося: «Особливо багато говорилось про байдужість до них [«афганців». – Авт.] зі сторони обкому комсомолу, бюрократизм. Одностайно висловлювалась думка, що обком комсомолу далекий від живої справи. Воїни-інтернаціоналісти ставили питання про відкриття в парку “Дружби народів” “стіни” в пам'ять про загиблих в Афганістані, просили відкрити для цієї цілі рахунок у Держбанку, на який можна було б перераховувати кошти, зароблені на суботниках». З подібним листом звернулися до облвиконкому, однак відповіді не отримали» [8, 9]. Крім того, висловлювалися щодо можливості роботи в Нікарагуа в літній період та щодо дозволу одруженим студентам разом проживати в гуртожитку [8, 9].

Пропозиції воїнів-«афганців», учасників зустрічі були взяті до уваги зі сторони партійного керівництва, яке зобов'язало відповідальні органи (Обком ДТСААФ, Обком ЛКСМ, Замостянський районний комітет КПУ та ЛКСМУ, районний виконавчий комітет, Міський комітет КПУ) вирішити ці питання [8, 11, 12].

У 1988 р. обкоми КПУ (Вінницький, Волинський, Ворошиловградський, Житомирський, Закарпатський, Запорізький, Київський, Кіровоградський, Львівський, Полтавський, Харківський, Хмельницький, Черкаський, Чернігівський) подавали інформацію про виконання Постанови політбюро ЦК КПУ

«Про організацію виконання Постанови ЦК КПРС від 8 січня 1988 р. “Про подолання негативних тенденцій в діяльності деяких самодіяльних формувань” від 1 березня 1988 р.» [23]. У звітах констатувалось утворення на місцях клубів воїнів-інтернаціоналістів, котрі відігравали вагомую роль у патріотичному та інтернаціональному вихованні молоді, у здійсненні заходів з увічнення пам'яті загиблих в Афганістані бійців, у створенні клубів, таборів військово-спортивної скерованості, у проведенні занять гуртків з військово-прикладних видів спорту [23, 8, 9, 16, 24]. У документах міститься інформація щодо об'єднань воїнів-інтернаціоналістів – клубів воїнів-інтернаціоналістів у Запорізькій області – «Обов'язок», «Пламя», Київській – «Воїн-інтернаціоналіст», Львівській – «Обов'язок», «Подвиг», «Милосердя», Хмельницькій – «Шураві» [23, 57, 72, 101, 161]. Згідно з даними обкомів, пам'ять загиблих воїнів увіковічувалась у назвах шкіл, вулиць, полів, піонерських дружин, у створенні музейних кімнат і куточків воїнів-інтернаціоналістів. У Харківській області «афганці» ініціювали спорудження монумента «Вірність» у пам'ять про загиблих «при виконанні інтернаціонального обов'язку» (кошти залучались із заробітку комсомольців, молоді на «суботниках», «недільниках», «ударних трудових вахтах») [23, 9, 90, 144].

Того ж року обласні комітети КПУ, Міністерство освіти, Держкомітет по професійно-технічній освіті, Українська республіканська рада профспілок двічі звітували про хід виконання Постанови ЦК Компартії України «Про заходи по реалізації в республіці настанов XXVII з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС в галузі національних відносин, посиленню інтернаціонального та патріотичного виховання населення» від 11.08.1987 р. [22]. Центральною темою в інформаціях держорганів виступало «удосконалення патріотичного та інтернаціонального виховання населення». Щодо «афганців» у звітах партійне керівництво подавало таку ж за суттю та змістом інформацію щодо залучення їх до виховання (участь в організації «героїко-патріотичних» гуртків, клубів, таборів), увічнення пам'яті загиблих бійців [22].

Тогочасна державна політика щодо воїнів-інтернаціоналістів сприяла об'єднанню «афганських» організацій на всеукраїнському рівні. На засіданні Секретаріату ЦК ЛКСМ України 4 квітня 1988 р. було затверджено робочий план з підготовки Республіканського збору молодих воїнів запасу – активістів військово-патріотичного виховання молоді у м. Севастополі. Основними заходами там передбачалися партійно-комсомольські збори, вечір солдатської пісні, робота дискусійних центрів та круглого столу з обміну досвідом, відвідування військових захоронень, закладення алеї та пам'ятника воїнам-інтернаціоналістам [25, 67, 71]. С. Червонописький зауважував, що обласні організації «ветеранів Афганістану» остаточно сформувалися після всеукраїнського збору, який проходив через рік після союзного (у 1986 р. і 1987 р. у Мінську та Ашхабаді відбулись всесоюзні семінари голів рад воїнів запасу та Збір молодих воїнів запасу), оскільки партійне керівництво та очільники комсомолу в Україні не могли взяти на себе відповідальність «без вказівки згори» [32, 75]. Створення всеукраїнської

організації ветеранів Афганістану – Спілки воїнів-інтернаціоналістів України – відбулося 25 червня 1990 р. у Києві. Підтримуючи чисельні пропозиції рад воїнів запасу щодо створення самостійної громадської організації воїнів-інтернаціоналістів, ЦК ЛКСМ та Республіканська рада воїнів запасу провели установчу конференцію Союзу воїнів-інтернаціоналістів України. Тоді ж Бюро ЦК ЛКСМ України постановило підготувати проект договору щодо співпраці Спілки та ЛКСМУ та передати Спілці кошти, виділені на допомогу громадським організаціям, що співпрацюють з комсомолом (для використання їх за статутними цілями) [24, 11, 12]. Ще через рік, 25 червня 1991 р., відповідно до ухваленням Кабміном УРСР Постанови «Про сприяння діяльності Спілки воїнів-інтернаціоналістів України» її відділення звільнялись від сплати податку на прибуток, держмита та ін. [13, 160].

Отже, у виробленні державної політики щодо воїнів-«афганців» у радянський період (1980–1991) виокремлюємо два етапи, хронологічний рубіж між якими ознаменував початок «перебудовчих» процесів у державі. Норми соціального забезпечення для військових із числа ОКРВ були встановлені у 1983 р., фактично – на четвертому році війни. Водночас відсутність у документах Центрального комітету Компартії України інформації щодо воїнів-інтернаціоналістів до «перебудовчого» періоду вказує на відсутність скоординованої державної політики щодо «афганців». Натомість це супроводжувало максимальну ідеологізацію «афганського питання», замовчування реалій війни та участі в них радянських військових, не належне увічнення пам'яті загиблих «афганців» і те, що ідентифікація «афганців» залишалася на рівні самовизначення демобілізованих бійців.

Початок трансформаційних процесів внутрішньополітичного розвитку Радянського Союзу, XXVII з'їзд КПРС активізували перегляд радянським керівництвом «афганського питання». Зокрема, у частині вироблення державної політики щодо «воїнів-інтернаціоналістів». Крім того, такі системні недоліки у роботі із «воїнами-інтернаціоналістами», як відсутність системи обліку самих «афганців», їхніх запитів і потреб, відповідно – некоординованість щодо цього органів соціального забезпечення, керівництво ЦК КПУ, ЛКСМУ та обласних комітетів протягом 1987 р. окреслило основні напрями державної політики щодо воїнів-«афганців» та сімей загиблих воїнів. Серед них можемо виокремити соціальну, організаційну (утворення рад воїнів запасу, секцій, клубів воїнів-інтернаціоналістів та залучення осередків до виховної роботи з молоддю, як «суспільні» доручення), ідеологічно-пропагандистський складник (висування «афганців» на комсомольську роботу, перспектива вступу до лав КПРС, висвітлення героїзму та мужності «афганців» та їхнього досвіду в мирному житті), а також увічнення пам'яті загиблих «воїнів-інтернаціоналістів» (включення їхніх імен до «передових» молодіжно-комсомольських колективів, присвоєння вулицям імен загиблих бійців, відкриття музеїв, куточків пам'яті в навчальних закладах тощо).

Джерела та література:

1. «Я вас в Афганістан не посылал...» // Правда. – 1987. – № 217 (25204). – С. 3.
2. Авдони́на Н. Исполнившие интернациональный долг. Образ «афганца» в советских средствах массовой информации // Свободная мысль. – 2015. – № 5. – С. 189–206.
3. Багмет М., Сорока С. Комсомол та неформальні об'єднання України в період «перебудови» // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 164–181.
4. Варенников В.И. Неповторимое. Том 5. Часть VII. Афганістан. И доблесть, и печаль. Чернобыль. – М.: Советский писатель, 2001. – 448 с.
5. Данилова Н.Ю. Военнослужащие, воины-интернационалисты, ветераны: динамика правового статуса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecsosman.hse.ru/data/505/693/1217/010Danilova.pdf>. – Назва з екрана.
6. Державний архів Вінницької області. – Ф. П-136. – Оп. 83. – Спр. 167. – 78 арк.
7. Там само. – Спр. 45. – 47 арк.
8. Там само. – Оп. 84. – Спр. 165. – 154 арк.
9. Державний архів Волинської області. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 20. – 16 арк.
10. ДАВО. – Ф.1. – Оп. 17. – Спр. 999. – 57 арк.
11. ДАВО. – Ф.1. – Оп. 22. – Спр. 5. – 67 арк.
12. Кости́ря А.А. Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганістане (1979–1989 гг.): монографія. – Київ: Медінформ, 2008. – 596 с.
13. Левчук К.І. Громадські організації України: створення та діяльність (1985–1996): монографія. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2010. – 320 с.
14. Левчук К.І. Створення та основні напрямки діяльності Української Спілки ветеранів Афганістану (1985–2000 рр.) // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – 2016. – Вип. 105. – С. 84–87.
15. Ляховский О. Трагедия и доблесть Афгана. – Москва: ГПИ «Искона», 1995. – 650 с.
16. Не дай, Отчизна, умолчать... Книга памяти. Афганістан. 1979–1989. Авт./сост. К.М. Калашикова. – СПб: ИПК «Вести», 1997. – 410 с.
17. Отвечая на вызов времени. Внешняя политика перестройки: документальные свидетельства. По записям бесед Горбачева с зарубежными деятелями и другим материалам. – М.: Весь мир, 2010. – 944 с.
18. Правда об Афганістане. Документы, факты, свидетельства. – М.: Издательство Агентства печати Новости, 1980. – 174 с.
19. Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX века. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. – 288 с.
20. Справочник воина-интернационалиста: извлечения из законодательных актов о льготах и пособиях / Сост. М.С. Казакова. – М.: Воениздат, 1991. – 64 с.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 7. – Оп. 18. – Спр. 1451. – 177 арк.
22. Там само. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1649. – 272 арк.
23. Там само. – Спр. 1845. – 197 арк.
24. Там само. – Ф. 7. – Оп. 11. – Спр. 2220. – 110 арк.
25. Там само. – Оп. 18. – Спр. 2061. – 139 арк.
26. Там само. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2642. – 249 арк.
27. Там само. – Оп. 11. – Спр. 1464. – 210 арк.
28. Там само. – Ф. 7. – Оп. 11. – Спр. 1996. – 110 арк.
29. Там само. – Оп. 18. – Спр. 1966. – 144 арк.
30. Там само. – Спр. 1995. – 107 арк.

31. Там само. – Оп. 20. – Спр. 3944. – 78 арк.
32. Червонописський С. Становлення «афганського» руху в УРСР (1980–1991 рр.) // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 66–81.
33. Червонописський С.В. Політичні та соціальні наслідки для України спецоперації СРСР в Афганістані 1979–1989 років і роль УСВА в їх подоланні: монографія. – Київ: Медінформ, 2008. – 156 с.

© **Дмитрий ОСТРОВИК**

ТРАНСФОРМАЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ ВОИНОВ-«АФГАНЦЕВ» В УКРАИНЕ 1979–1991 гг.

Государственная политика в отношении участников боевых действий должна представлять собой комплексную, целевую программу по обеспечению их потребностей и запросов в мирной жизни. Это и социальное обеспечение демобилизованных бойцов, меры медико-психологической реабилитации, надлежащие условия социальной адаптации и позиционирования их в социуме, возможность индивидуальной и коллективной самореализации ветеранов, составляющая национального воспитания подрастающего поколения и др.

В статье на основе архивных источников и литературы делается попытка осветить процесс формирования государственной политики в отношении демобилизованных воинов-«афганцев» в УССР в течение 1979–1991 гг. Согласно внутривнутриполитического развития СССР/УССР прослежена трансформация государственной политики в отношении «воинов-интернационалистов» и выделены два этапа, хронологический рубеж между которыми ознаменовало начало «перестроечных» процессов.

Указано, что установление определенных элементов социального обеспечения для «афганцев» – льгот «для военнослужащих, рабочих и служащих», из числа Ограниченного контингента советских войск и их семей произошло на четвертом году войны. Однако целостной государственной поддержки в отношении «воинов-интернационалистов» не существовало, реалии военной действительности были известны только демобилизованным бойцам, соответственно – идентификация «афганцев» оставалась на уровне самоопределения участников боевых действий.

Установлено, что на республиканском уровне государственная политика в отношении воинов-«афганцев» и семей погибших бойцов, в рамках которой прослеживается комплексность – выделяются организационная, пропагандистская, социальная составляющая, начала формироваться лишь с середины 1987, после ряда критических замечаний, прозвучавших на заседании Секретариата ЦК ЛКСМ Украины. После чего, как показал анализ документов областных органов власти (Винницкого и Волынского обкомов КПУ) государственная политика в

отношении «афганцев» содержала перечень организационно-практических мероприятий по поддержке «воинов-интернационалистов» в Украине.

Ключевые слова: Советский Союз, УССР, «афганская война», воины-«афганцы», государственная политика, совет воинов запаса, клубы «воинов-интернационалистов», увенчание памяти.

© **Dmytro OSTROYK**

TRANSFORMATION OF THE STATE POLICY OF THE SOVIET AUTHORITY ON THE WARRIERS-«AFGHANTS» IN UKRAINE 1979–1991

State policy on combatants should be a comprehensive, targeted program to ensure their needs and requests in peaceful life. This is the social security of demobilized fighters, measures of medical and psychological rehabilitation, proper conditions for social adaptation and their position in society, the possibility of individual and collective self-realization of veterans, a component of national education of the younger generation, etc.

In the article on the basis of archival sources and literature an attempt is made to highlight the process of formation of the state policy regarding demobilized warriors-«Afghans» in the Ukrainian SSR during 1979–1991. According to the internal political development of the USSR/USSR, a transformation of the state policy towards «international warriors» was observed and two stages, chronological range between which marked the beginning of «rebuilding» processes.

It was noted that the establishment of certain elements of the social security for the Afghans – privileges «for servicemen, workers and employees», from the Limited Contingent of Soviet troops and their families, was held on the fourth year of the war. However, there was no coherent state support for «warriors-internationalists», realities of military reality were known only to demobilized fighters, respectively, the identification of «Afghans» remained at the level of self-determination of combatants.

It was established that at the republican level, the state policy on warriors – «Afghans» and families of killed fighters, which sees the complexity – the isolated organizational, propaganda, social component began to be formed only in mid-1987, after a series of critical remarks made at the meeting Secretariat of the Central Committee of the LKMS of Ukraine. After that, as the analysis of the documents of the regional authorities (VNU and Volyn Regional Committees of the Communist Party of Ukraine) showed, the state policy on «Afghans» contained a list of organizational and practical measures to support «internationalist warriors» in Ukraine.

Keywords: *Soviet Union, USSR, «Afghan war», warriors-«Afghans», state policy, for the sake of reserve warriors, clubs of «international warriors», accusations of memory.*

ВІЙСЬКОВЕ НЕКРОПОЛЕЗНАВСТВО

УДК 726.84-057.36(477-25)+069

© *Володимир РУГАЛЬ*

БРАТСЬКА МОГИЛА НА БОРТНИЦЬКОМУ КЛАДОВИЩІ м. КИЄВА

На основі наявної джерельної бази досліджено історію братського захоронення на Бортницькому кладовищі м. Києва воїнів Червоної армії, загиблих у період Другої світової війни. Встановлено кількість загиблих та їхні імена.

Ключові слова: *Друга світова війна, кладовище, братська могила, Бортничі, поховання, Червона армія, м. Київ.*

Під час Другої світової війни Бортничі – село Бориспільського району Київської області. Згідно з рішенням Київської обласної ради народних депутатів № 344 «Про зміни в адміністративно-територіальному устрої ряду районів області» від 21 грудня 1987 р. село здобуло статус селища міського типу Бориспільського району. 26 серпня 1988 р. Указом Президії Верховної Ради Української РСР «Про розширення меж міста Києва» селище міського типу Бортничі включено до складу м. Києва [1, 150–152]. Нині це мікрорайон Дарницького району столиці України.

На території Бортничів знаходиться один із найстаріших некрополів міста, який виник у XVII ст. для поховання мешканців села. Згідно з рішенням Виконавчого комітету Київської міської адміністрації № 34 від 16 січня 2009 р. це закрите кладовище. На його території знаходиться братська могила радянських воїнів, які загинули в боях за Бортничі під час Другої світової війни. Братська могила, біля якої традиційно встановлено скульптуру солдата, – складова частина меморіалу, який включає в себе алею, з обох сторін якої знаходяться плити з іменами 36-ти загиблих бортничан, які полягли на фронтах війни у складі Червоної армії (додаток 1).

У цій розвідці зроблено спробу за наявним у Національному музеї історії України у Другій світовій війні документальним масивом встановити кількість та імена військовослужбовців, похованих у братській могилі на Бортницькому кладовищі, а також дослідити історію цього поховання.

Звільнення від гітлерівців Київської області розпочалося 17 вересня 1943 р., майже всі села Бориспільського району Київської області були очищені від

ворога до кінця вересня, Бортничі – 28 вересня 1943 р. [12, 175]. У боях на території Бориспільського району загинуло чимало бійців Червоної армії. Кількість загиблих військовослужбовців через недосконалість обліку втрат і ведення відповідної документації уточнювалася після війни, на жаль, цей процес триває й донині. Так, згідно з даними Бориспільського РВК за 17 лютого 1953 р., на території району були поховані 4167 бійців Червоної армії, 13 липня 1953 р. уточнена кількість похованих військовослужбовців сягнула 4554 осіб [13, 12, 15].

Поховання загиблих воїнів відбувалося згідно з наказом народного комісара оборони СРСР № 138 від 15 березня 1941 р., де були прописані дії щодо збору та поховання загиблих. У 5-му розділі наказу наводилися інструкції щодо поховань, а саме зазначалося: «Поховання тіл загиблих відбувається тільки в масштабі дивізії (бригади) командами, які створені за розпорядженням командира, до братських могил чи до братських кладовищ» [11].

Згідно з донесеннями військових частин, які брали участь у боях біля с. Бортничі, тут було кілька поховань. Перше поховання воєнного часу з'явилося під час боїв наприкінці вересня 1943 р. Протягом 26–27 вересня на південній околиці села загинули та були поховані 6 офіцерів 342-го стрілецького полку 136-ї дивізії 38-ї армії Воронезького фронту. Можливо, були поховані й військовослужбовці рядового і сержантського складу, та, на жаль, цього факту встановити не вдалося (додаток 2) [39].

30 вересня 1943 р. до с. Бортничі прибули частини 163-ї стрілецької дивізії 50-го стрілецького корпусу 38-ї армії Воронезького фронту. На північній околиці села розмістився 529-й стрілецький полк, на південній – штаб 163-ї стрілецької дивізії та 1318-й стрілецький полк, які готувалися до форсування Дніпра [40]. За 1,5 км до Бортничів, у лісі, розташовувався 759-й стрілецький полк, який у форсуванні участі не брав [40]. На цей час частини дивізії вже один раз форсували Дніпро – 25 вересня 1943 р. через Матвіївську затоку на Труханів острів. На жаль, ця спроба була невдалою.

У ніч з 1 на 2 жовтня 1943 р. розвідувальна група 1318-го стрілецького полку з п'яти бійців у складі розвідника М. Внукова, сапера Мартинова та телефоністів М. Кліннікова, М. Пилипенка й І. Карасьова переправилася через Дніпро на Жуків острів. Перед групою було поставлено завдання – корегувати артилерійський вогонь для прикриття підрозділів 163-ї стрілецької дивізії, що форсували Дніпро. Завдання було успішно виконано [2, 182–183]. Протягом 2–7 жовтня 1943 р. 529-й та 1318-й стрілецькі полки вищезазначеної дивізії вели бої за утримання та розширення захопленого плацдарму [40].

Згідно з бойовими та оперативними донесеннями в цих боях із 1 до 5 жовтня 1943 р. 163-тя стрілецька дивізія зазнала втрат – 26 вбитих та 114 поранених воїнів [39]. За уточненими даними 50-го стрілецького корпусу, з 1 до 7 жовтня 1943 р. 163-тя стрілецька дивізія втратила вбитими – 66 воїнів і пораненими – 91 [40]. Згідно з донесенням 163-ї стрілецької дивізії, 1348-й стрілецький полк втратив 31 воїна, яких поховали на західній околиці Бортничів, а

529-й стрілецький полк – 27 воїнів, яких поховали в братській могилі за 2 км на схід від Жукового острова. [40]. Загальна кількість похованих у двох могилах – 58 осіб. Загалом з моменту прибуття частин 163-ї стрілецької дивізії до с. Бортничі загинув 61 воїн (додаток 3).

Встановлено, що біля с. Бортничі загинули уродженці Броварського району Київської області: Д.Є. Рак та І.Є. Рак, М.С. Прокопенко, І.А. Топиха, М.Н. Щербак, П.Ф. Короткий, П.М. Юрченко, І.Д. Д'яченко [28–33; 36]. Серед загиблих військовослужбовців 1318-го стрілецького полку, похованих у Бортничачах, значаться воїни інших областей України: Харківської – М.Т. Нечитайло, Сумської – М.І. Дерев'янченко, А.С. Баранов, Чернігівської – Г.С. Цигура, І.С. Дудко, Г.С. Головка [15–21]. Можна стверджувати, що частина загиблих і похованих у Бортничачах воїнів, була з-поміж числа щойно мобілізованого населення визволених від гітлерівців сіл і міст тих областей України, в боях на території яких брала участь 163-тя стрілецька дивізія, яка й, відповідно, відразу і доукомплектовувалася кадрами з місцевого населення. Особливо це стосувалося 1318-го стрілецького полку, який поніс відчутні втрати під час боїв на лівому березі Дніпра.

У братській могилі на кладовищі Бортничів похований Герой Радянського Союзу Іван Давидович Д'яченко, 1906 р. н., із с. Плоске Броварського району Київської області [25; 3, 541]. До початку Другої світової війни Іван Д'яченко пройшов строкову військову службу, здобув бойовий досвід під час радянсько-фінляндської війни 1939–1940 рр. У рідному селі працював бригадиром будівельної бригади. За спогадами односельців, цей чоловік мав золоті руки, умів і будинок збудувати, і дитячу колиску зробити. Любив і шанував свою дружину, виховував чотирьох дітей. З початком німецько-радянської війни був мобілізований до лав Червоної армії, брав участь в оборонних боях на території України, зокрема в обороні Києва (11 липня – 19 вересня 1941 р.) [3, 459]. Після невдалих спроб пробитися з оточення повернувся додому. Після звільнення від гітлерівців 26 вересня 1943 р. рідного села, був повторно мобілізований та направлений до 1318-го стрілецького полку 163-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронежського фронту. 2 жовтня 1943 р. стрілець І. Д'яченко у складі десантної групи форсував Дніпро на Жуків острів, де відзначився в перших боях. Особисто закидав гранатами ворожий окоп та не раз вступав у ближні бої з противником. Загинув 5 жовтня 1943 р. Посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу [38; 3, 459]. Родина про долю батька дізналася лише після війни, у 1946 р. Проте командування 163-ї стрілецької дивізії в грудні 1943 р. направило дані з обліку втрат військового підрозділу зі списком воїнів дивізії, які загинули протягом жовтня – листопада 1943 р., де був зазначений І.Д. Д'яченко [39]. Згідно з даними 1953 р., у списках братської могили с. Бортничі не було зафіксовано, що Іван Давидович Д'яченко – Герой Радянського Союзу, це може пояснюватися відсутністю відповідної інформації в Бориспільському військовому комісаріаті [13, 8].

Після детального вивчення імен загиблих воїнів, викарбуваних на меморіальних плитах, встановлено факт наявності прізвищ воїнів, які загинули та поховані в інших місцях. Зокрема, Каменський Петро Охримович з м. Переяслав-Хмельницький Київської області загинув у с. Гнідин Бориспільського району Київської області, де й був похоронений. Лесько Демид Григорович загинув і похований у с. Бортники Брацлавського району Вінницької області. Лопата Іван Р. загинув й похований в м. Боярка Києво-Святошинського району Київської області [39]. Відомі непоодинокі факти, коли воїнів випадково зараховували загиблими, й рідним направлялися повідомлення про смерть. Зокрема, Ю.І. Соловей, уродженець с. Русанівка Броварського району Київської області, у списках втрат 1318-го стрілецького полку за період форсування Дніпра вважався загиблим та похороненим у Бортничих 4 жовтня 1943 р. Рідним було направлено сповіщення про загибель, а через рік надійшла ще одна «похоронка», згідно з якою Ю.І. Соловей «був поранений і помер 18 жовтня 1944 р. Похований на кладовищі маєтку Глудас Залуцької волості Мітавського повіту Латвійської РСР» (додаток 5) [34; 35].

8 жовтня 1943 р. 163-тю стрілецьку дивізію 38-ї армії Воронежського фронту було знято з позицій і направлено на Лютізький плацдарм, а на Жуків острів передислоковано 367-й стрілецький полк 71-ї стрілецької дивізії 38-ї армії. Під час боїв на Жуковому острові в жовтні – листопаді 1943 р. 367-й стрілецький полк втратив 42 бійці. Згідно з донесенням про втрати полку, частина воїнів була похоронена в братській могилі на острові, проте були й такі, що лишилися на полі бою (додаток 4) [39]. Наразі встановлено, що п'ять воїнів (Г.П. Заєць, І.І. Мольков, А. Рустанов, Л.С. Черепанов, М.Д. Шишмаков), які загинули та були похоронені в братській могилі на Жуковому острові, значаться на Байковому кладовищі м. Києва, що підтверджує факт перепоховання воїнів у повоєнний час [36; 10, 312, 327, 338, 351, 354]. Цей прецедент дає підстави стверджувати про реальність перенесення на Байкове кладовище останків інших воїнів, які були похоронені в братській могилі: М. Алаберди, І.П. Александрова, Б. Ализова, С.П. Грідіна, А. Бельдичинова, О.Д. Бесчасних, Д.І. Дубровцева, М.М. Іванова, М. Каримова, М.Г. Мозглавова, І. Наркілова, В.Б. Серова, Г.О. Рогачева, П.В. Тищенко. На жаль, встановити точне місце упокоєння воїнів, тіла яких лишилися на полі бою, неможливо. Можна лише припустити кілька варіантів: воїни лишилися на Жуковому острові; були перепоховані на Байковому кладовищі або до братської могили с. Бортничі.

У другій половині жовтня 1943 р. біля с. Бортничі розташовувався 69-й медико-санітарний батальйон 71-ї стрілецької дивізії, в якому в жовтні – листопаді померли від ран та були поховані в могилі за 300 м північно-східніше села, біля дороги: О.В. Балакшин, І.І. Поляков, Ф.Ф. Перегуда, С.Ю. Стась [39; 23; 27]. Тіло Ф.Ф. Перегуди забрала дружина, яка проживала в м. Бориспіль. Інших воїнів наприкінці 1940-х років було перепоховано до братської могили на кладовищі села [39].

Отже, після визвольних боїв та форсування Дніпра в с. Бортничі та поблизу нього знаходилося 4 братські могили радянських воїнів.

Перші перепоховання загиблих воїнів відбулися в повоєнні роки. Під час цього процесу втрачалися імена похованих бійців. Цей прикрий факт пояснюється системою обліку, що відбувався згідно з наказом НКО № 138 від 15 березня 1941 р., де зазначалося: «...на плитах писати прізвища 5–6 загиблих, а далі – та інші...». Утім, відповідно до цього ж наказу, мали складатися повні списки похоронених у 2 примірниках: один – направлявся до управління обліку втрат, а інший – мав лишатися на місцях [11]. На жаль, таких списків на місцях не збереглося. Крім того, якщо список прізвищ на могилі стирався, надалі встановити імена загиблих воїнів на місцях було неможливо. Тому в братських могилах і покояться «невідомі» бійці. Можна припустити, що саме такий випадок стався з воїнським похованням бійців 529-го стрілецького полку на Жуковому острові. Після війни загиблі воїни 529-го стрілецького полку були перепоховані до братської могили на кладовищі с. Бортничі як невідомі солдати. Це стосується й останків воїнів 71-ї стрілецької дивізії, які загинули у боях за Жуків острів й «лишилися на полі бою».

Після порівняння відомостей із Документального фонду з обліку людських військових втрат України у Другій світовій війні та списків викарбуваних прізвищ на меморіальній плиті воїнського поховання на Бортиницькому кладовищі із відомостями з обліку втрат військових підрозділів можна стверджувати, що у вищезазначеній братській могилі похоронено 95 воїнів із 136-ї, 163-ї, 71-ї стрілецьких дивізій, а також померлі від ран у 69-му медико-санітарному батальйоні. Серед них: 10 офіцерського, 9 сержантського й решта рядового складу (додаток 6).

Отже, як вдалося встановити, через ряд об'єктивних та суб'єктивних обставин протягом десятиліть десятки воїнів Червоної армії не значилися упокоєними в братській могилі на Бортиницькому кладовищі. На жаль, подібна ситуація спостерігається із багатьма могилами на території України.

Джерела та література:

1. *Адміністративно-територіальний поділ Київщини 1918–1920 роки, довідник / автор-упорядник: Коріній М.М. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О.В., 2012. – 304 с.: іл.*
2. *В битве за Киев. Воспоминания, очерки / Григорович Д.Ф. (редактор), Королев В.С. (составитель). – К.: Молодь, 1983. – 320 с.*
3. *Герои Советского Союза: краткий биографический словарь в 2-х т. Т. 1 / Пред. ред. коллегии И.Н. Шкадов. – М.: Воениздат, 1987. – 911 с.*
4. *Книга Пам'яті України. Київська область. У 8 т. Т. 2 / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обл. ред. кол. Г.Й. Гончарук (голова) та ін. – К.: Молодь, 1995. – 760 с.*
5. *Там само. – Т. 5. / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обл. ред. кол. Г.Й. Гончарук (голова) та ін. – К.: Молодь, 1996. – 888 с.*

6. Книга Пам'яті України. Сумська область. У 14 т. Т. 1 / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обл. ред. кол. О.Д. Мартиненко (керівник) та ін. – Суми: Слобожанщина, 1994. – 312 с.
7. Там само. – Т. 6 / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обл. ред. кол. О.Д. Мартиненко (керівник) та ін. – Суми: Видавництво «Слобожанщина», 1995. – 880 с.
8. Книга Пам'яті України. Харківська область. У 20 т. Т. 5. / Гол. ред. кол.: І.О. Герасимов (керівник) та ін.; обл. ред. кол. О.Л. Сидоренко (керівник) та ін. – Харків: Наукова редакція Харківського обласного видання Книги Пам'яті України, 1995. – 847 с.
9. Книга Памяти Украины. Черниговская область. В 9 т. Т. 8 / Главн. ред. колл: И.А. Герасимов (руководитель) и другие; обл. ред. колл. С.М. Вдовенко (руководитель) и другие. – К.: Поисково-издательское агенство «Книга Памяти Украины», 1997. – 980 с.
10. Подвиг на віки: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ / Ред. кол.: А.І. Тимчик (голова) та ін. – К.: Пошуково-видавниче агенство «Книга Пам'яті України», 2000. – 912 с.
11. Приказ Народного комиссара обороны Союза ССР № 138 от 15 марта 1941 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.soldat.ru/> (дата звернення: 05.02.2019). – Назва з екрана.
12. Україна. Хроніка визволення: дослідження, документи, свідчення / Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». – К.: Аеростат, 2014. – 324 с.
13. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (далі – Фонди НМІУДСВ). – Тф-5174/43.
14. Там само. – Тф-5174/45.
15. Там само. – Тф-5453/7.
16. Там само. – Тф-5454/14.
17. Там само. – Тф-5773/12.
18. Там само. – Тф-5585/10.
19. Там само. – Тф-5585/11.
20. Там само. – Тф-5585/19.
21. Там само. – Тф-5585/10.
22. Там само. – Всеукраїнська база загиблих (далі – ВБЗ). – Кв-69270.
23. Там само. – Кв-76588.
24. Там само. – Кв-77944.
25. Там само. – Кв-82077.
26. Там само. – Кв-82621.
27. Там само. – Кв-82926.
28. Там само. – Кв-106840.
29. Там само. – Кв-107286.
30. Там само. – Кв-107370.
31. Там само. – Кв-107376.
32. Там само. – Кв-107420.
33. Там само. – Кв-107433.
34. Там само. – Кв-107396.
35. Там само. – Кв-107396/1.
36. Там само. – Кв-108023.
37. Ясєв Г.Є. Дніпровська ділянка Поясу бойової слави Жуків острів / Г.Є. Ясєв – К.: Книга Пам'яті України, 2004. – 26 с.

38. *Электронный банк документов «Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.»* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.podvignaroda.mil.ru/> (дата звернення: 05.02.2019). – Назва з екрана.
39. *Обобщенный банк данных о защитниках Отечества, погибших и пропавших без вести в период Великой Отечественной войны и послевоенный период «Мемориал»* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.obd-temorial.ru/> (дата звернення: 05.02.2019). – Назва з екрана.
40. *«Память народа 1941–1945»* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://pamyat-naroda.ru> (дата звернення: 05.02.2019). – Назва з екрана.

© **Владимир РУГАЛЬ**

БРАТСКАЯ МОГИЛА НА БОРТНИЧЕСКОМ КЛАДБИЩЕ г. КИЕВА

На основе имеющейся источников исследована история братского захоронения на Бортническом кладбище г. Киева воинов Красной армии, погибших в период Второй мировой войны. Установлено количество погибших и их имена.

Ключевые слова: Вторая мировая война, кладбище, братская могила, Бортничи, захоронения, Красная армия, г. Киев.

© **Volodymyr RUHAL**

FRATERNAL GRAVE AT BORTNYTSKYI CEMETERY IN KYIV

The wounds of the Second World War do not heal to this day, because a significant number of fallen soldiers of that armed confrontation have not yet found their resting place. Unfortunately, this mainly refers to one of the winners' armies – the Red Army. In the Soviet Union, the human life was not valued.

In the territory of Ukraine, at the end of hostilities in autumn of 1944, almost every locality had a burial place for soldiers. The fierce fighting was taking place during the crossing of the Dnipro River and for the capital of Ukraine. It has not known yet the final number of killed soldiers in these battles. Nowadays, the historians admit that about 1 million Soviet combatants were killed while the crossing of the Dnipro River during the offensive of the Red Army. Unfortunately, the question of their immortality is relevant to this day, because not all have found their eternal rest.

The article highlights the history, the one of the hundreds of burials that have emerged during the crossing of the Dnipro River by soldiers of the Red Army near the capital of Ukraine – a fraternal grave at Bortnytskyi cemetery. On the basis of available sources, an attempt was made to trace the history of burial from the beginning of its inception to the present. It was found out which military formations of the Red Army were located in the village of Bortnychi during the crossing of the Dnipro River. After a detailed study of the regulatory documents it has been established that, unfortunately, nowadays on a plate of a fraternal grave are carved the names of not all soldiers who are buried in it. We can say that 95 soldiers of the Soviet Army were buried in the fraternal grave at Bortnytskyi cemetery; their names are listed in the appendix.

Keywords: Second World War, cemetery, fraternal grave, Bortnychi, burial, Red Army, Kyiv.

Додаток 1

Сучасний вигляд братської могили на Бортницькому кладовищі

Додаток 2

Воїни 342-го стрілецького полку 136-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Воронезького фронту, що загинули та поховані у с. Бортничі

1. Головльов Іван Миколайович загинув 26.09.1943 – лейтенант
2. Досталь Микола Володимирович загинув 26.09.1943 – лейтенант
3. Єлесін Лука Ахмуратович загинув 26.09.1943 – капітан
4. Дунаєв Микола Олександрович загинув 27.09.1943 – лейтенант
5. Затеєв Іван Данилович загинув 27.09.1943 – лейтенант
6. Шмультян Рудольф Ісаакович загинув 27.09.1943 – лейтенант

Додаток 3

Загиблі воїни 163-ї стрілецької дивізії, поховані в братській могилі
на Бортницькому кладовищі м. Києва

29.09.1943

1. Крутиков Іван Іванович
2. Оселедько Федот Яковлевич
3. Рязанов Павло Семенович

30.09.1943

4. Любимов Іван Павлович

3.10.1943

5. Шестаков Микола Олек.

1318 сп

03.10.1943

6. Баранов Андрій Степанович
7. Басалаєв Олександр Михайлович
8. Гареев Алтар
9. Дерев'янченко Микола Іванович
10. Симбі(а)ров Фрол Ілліч
11. Тагієв Абрагім Багірович
12. Худайбергенов Аскар

04.10.1943

13. Головка Григорій Сидорович
14. Дудко Іван Савович
15. Карпов Олександр Сергійович
16. Короткий Петро Федорович
17. Прокопенко Микола Семенович
18. Прусов Борис Михайлович
19. Рак Данило Єрмолайович
20. Рак Іван Єрмолайович
21. Топиха Іван Андрійович
22. Цигура Гаврило Степанович
23. Щербак Олександр Нефдімович
24. Юрченко Павло Микитович

05.10.1943

25. Авизов Кули Петрович
26. Ветошкін Василь Карпович

27. Дьяченко Іван Давидович
28. Марулев Григорій Тимофійович
29. Нечитайло Макар Трохимович
30. Новиков Олександр Олексійович
31. Помошников Семен Георгійович
32. Худанин Степан Никифорович
33. Чарнієв Джапар

204-й окремий винищувальний протитанковий дивізіон

34. Левшаков Семен Васильович

529 сп
Бортничі
03.10.1943р.

35. Бевз Гнат Михайлович

05.10.1943

36. Пчелин Володимир Олександрович (лейтенант)

Жуків острів
03.10.1943

37. Ротнов Павло Миколайович

38. Шестаков Микола Олексійович (телефоніст)

04.10.1943

39. Агарков Василь Данилович

40. Балієв Ураз

41. Вискочка Василь Васильович

42. Козловцев Микола Олександрович

43. Коршунов Петро Миколайович

44. Кузнецов Микола Степанович

45. Кулашка Павло Матвійович

46. Мустаєв Олександр Лаврентійович

47. Перлієв Орун

48. Попов Олександр Михайлович

49. Попов Яків Степанович

50. Рахметов Тека

51. Савелев В'ячеслав Олександрович

52. Сарчев Анаберд

53. Султанов Анатамрад

54. Татарніков Ілля Фролович

55. Шавгільдєєв Мельдан

56. Якшаєв Ураздурди

05.10.1943

57. Сізов Микола Федорович

58. Уразбаєв Кузумбек

06.10.1943

59. Кудрявцев Михайло Тарасович

07.10.1943

60. Альонін Василь Миколайович

61. Матвєєв Василь Семенович

Воїни 71-ї стрілецької дивізії 38-ї армії 1-го Українського фронту в боях
на Жуковому острові

1. Абдурахманов Абликарим загинув 12.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
2. Адизов Буран зник безвісти 14.11.1943 р.
3. Алаберди Мари зник безвісти 02.11.1943 р.
4. Біченев Леонтій Григорович загинув 12.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
5. Браташ Федір Лаврентієвич загинув 12.11.1943 р. Залишився на полі бою
6. Гарущенко Федір Матвійович загинув 12.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
7. Гридин Сергій Петрович зник безвісти 03.11.1943 р.
8. Дубовцев Дмитро Іванович загинув 6.11.1943 р. 367 сп
9. Заєць Григорій Пилипович загинув 11.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
10. Іркаатаєв Ганівай загинув 12.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
11. Кабакеєв Іван Артемович загинув 11.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
12. Капустін Гнат Кондратьєвич загинув 12.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
13. Куц Володимир Лаврентійович загинув 12.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
14. Ламаренко Іван Михайлович загинув 12.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
15. Мустаєв Бінбіт загинув 13.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
16. Наркілов Ірісвай зник безвісти 03.11.1943 р.
17. Нестеров Василь Іванович загинув 12.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
18. Нурмадов Дикан загинув 12.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
19. Подкожурніков Віктор Іванович загинув 12.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
20. Радзанов Семен Амарганович загинув 12.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
21. Руть Марк Йосипович загинув 13.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
22. Садретдинов Кіямутлін загинув 12.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
23. Серов Віктор Борисович зник безвісти 05.11.1943 р.
24. Татаренко Микола Федорович загинув 12.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
25. Уланов Віктор Іванович загинув 13.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
26. Утробін Ігнат Устимович загинув 11.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
27. Федоров Олександр Захарович загинув 13.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
28. Фофанов Іван Максимович загинув 12.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп
29. Хайдо Ода загинув 13.11.1943 р. Залишився на полі бою 367 сп

Додаток 5

Сповідання про загибель Солов'я Юхима Івановича –
Фонди НМІУДСВ. – ВБЗ. – Кв-107396

Место для печати

34 (76)

ИЗВЕЩЕНИЕ

Вам Григорьевскому, Григорий
УСТАВ. ЧАСТ. ОБЩ. ВОЕНН. ВЕЩ.
Поселенный Евросей Иванович
СЛУШАЮ, ВОИ И ВЕЩАЮ

Сиваков ст. Броварский р-н Киевской области
ПОЖЕЛОП
 в связи с фактом загибелі Юхима Івановича Солов'я
 находясь на фронте, пропав без вести

Теперь же в своем родном г. Довжанский в Рязань
 Настоящее извещение является документом для возбуждения хода
 (айстра о павсия (вряка) НКО СССР № _____)

Командир части 08808 Военный комиссар
Иванов
 М. П. ИТ-НКО. 2214-43

15х 43

1481-48 КРЕДНО

№ _____

№ _____

Городовскому Районному торговому
 военному комиссару Киевской области (край)

Гор. _____

ИЗВЕЩЕНИЕ

Прошу известить гр. Солов'я Юхима Івановича
Знаком, имя, отчество и пол, год.
Козимову проживающ. в Киевской обл. Горе
Почта, район Почтовый ящик, район
Вованский р-н с. Рудань том, что ее (его) Солов'я Юхима Івановича
Почта, район Почтовый ящик, район
Солов'я Юхима Івановича в сору за Социалистиче-
 скую Родину, верный воинской присяге, проявив героизм и мужество,
 был ранен и умер от ран 18. Октября 1944 г. Похоронен
 в дачном воинских почестей как муч. Радийской сар
Почтовый ящик и место погребения
Министерство вооруженных сил СССР

Начальник воинской Солов'я Юхима Івановича
 М. П. ИТ-НКО. 2180-44

**Список воїнів Червоної армії, похоронених у братській могилі
на Бортницькому кладовищі**

№ з/п	П.І.Б	Місце народження	Звання	в/ч	Дата загибелі	Первинне місце поховання
1	Абдурахманов Абликарим		рядовий	367 сп, 71 сд	12.11.1943	на Жуковому острові
2	Авизов Кули Петрович	Ашхабадська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	05.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
3	Агарков Василь Данилович	Чкаловська обл.	рядовий	529 сп, 163 сд	04.10.1943	2 км східніше Жукового острова
4	Адизов Буран		рядовий	71 сд	14.11.1943	зник безвісти на Жуковому острові
5	Алаберди Мари		рядовий	71 сд	02.11.1943	зник безвісти на Жуковому острові
6	Альонін Василь Миколайович	Комі АРСР	рядовий	529 сп, 163 сд	07.10.1943	на Жуковому острові
7	Балієв Ураз	Ашхабадська обл.	рядовий	529 сп, 163 сд	04.10.1943	2 км східніше Жукового острова
8	Баранов Андрій Степанович	Сумська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	03.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
9	Басалаєв Олександр Михайлович	Новосибірська обл.	мол. лейтенант	1318 сп, 163 сд	05.10.1943	с. Бортничі
10	Бевз Гнат Михайлович		рядовий	529 сп, 163 сд	03.10.1943	с. Бортничі
11	Біченев Леонтій Григорович		рядовий	367 сп, 71 сд	12.11.1943	на Жуковому острові
12	Браташ Федір Лаврентійович		рядовий	367 сп, 71 сд	12.11.1943	на Жуковому острові
13	Ветошкін Василь Карпович	Смоленська обл.	ст. сержант	1318 сп, 163 сд	05.10.1943	зх. околиця с. Бортничі

14	Вискочка Василь Васильович	Тулська обл.	сержант	529 сп, 163 сд	04.10.1943	2 км східніше Жукового острова
15	Галеев Мірхайдер Сибатич	Чкаловська обл.	мол. лейтенант	163 сд	05.10.1943	с. Бортничі
16	Гареев Алтар	Башкирська АРСР	сержант	1318 сп, 163 сд	03.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
17	Гарущенко Федір Матвійович		рядовий	367 сп, 71 сд	12.11.1943	на Жуковому острові
18	Головко Григорій Сидорович	Чернігівська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	04.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
19	Головльов Іван Миколайович	Горьковська обл.	лейтенант	342 сп, 136 сд	26.09.1943	с. Бортничі
20	Гридин Сергій Петрович		рядовий	71 сд	03.11.1943	зник безвісти на Жуковому острові
21	Дерев'янченко Микола Іванович	Сумська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	03.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
22	Досталь Микола Володимирович	м. Саратов	лейтенант	342 сп, 136 сд	26.09.1943	с. Бортничі
23	Дудко Іван Савович	Чернігівська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	05.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
24	Дунаєв Микола Олександрович	Вологодська обл.	лейтенант	342 сп, 136 сд	27.09.1943	с. Бортничі
25	Д'яченко Іван Давидович	Київська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	05.10.1943	зх. окраїна с. Бортничі
26	Затеев Іван Данилович	Східно-Казахтанська обл.	лейтенант	342 сп, 136 сд	27.09.1943	с. Бортничі
27	Єлесін Лука Ахмуратович	Свердловська обл.	капітан	342 сп, 136 сд	26.09.1943	с. Бортничі
28	Іркатаєв Ганівай		рядовий	367 сп, 71 сд	12.11.1943	на Жуковому острові
29	Кабакеев Іван Артемович		рядовий	367 сп, 71 сп	11.11.1943	на Жуковому острові
30	Капустін Гнат Кіндратович		рядовий	367 сп, 71 сд	12.11.1943	на Жуковому острові
31	Карпов Олександр Сергійович	Саратовська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	04.10.1943	зх. околиця с. Бортничі

32	Козловцев Микола Олександрович	Московська обл.	рядовий	529 сп, 163 сд	04.10.1943	2 км східніше Жукового острова
33	Короткий Петро Федорович	Київська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	04.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
34	Коршунов Петро Миколайович	Горьківська обл.	рядовий	529 сп, 163 сд	04.10.1943	2 км східніше Жукового острова
35	Крутиков Іван Іванович	Московська обл.	сержант	163 сд	29.09.1943	с. Бортничі
36	Кудрявцев Михайло Тарасович	Читинська обл.	рядовий	529 сп, 163 сд	06.10.1943	2 км східніше Жукового острова
37	Кузнецов Микола Степанович	Калінінська обл.	мол. сержант	529 сп, 163 сд	04.10.1943	2 км східніше Жукового острова
38	Кулашка Павло Матвійович	Саратовська обл.	сержант	529 сп, 163 сд	04.10.1943	2 км східніше Жукового острова
39	Куц Володимир Лаврентійович		рядовий	367 сп, 71 сд	12.11.19473	на Жуковому острові
40	Ламаренко Іван Михайлович		рядовий	367 сп, 71 сд	12.11.1943	на Жуковому острові
41	Левшаков Семен Васильович	Курська обл.	рядовий	204 овпд, 163 сд	05.10.1943	с. Бортничі
42	Любімов Іван Павлович	Челябінська обл.	сержант	163 сд	30.09.1943	с. Бортничі
43	Марулев Григорій Тимофійович	Івановська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	05.10.1943	зх. окраїна с. Бортничі
44	Матвеев Василь Семенович	Московська обл.	мол. сержант	529 сп, 163 сд	07.10.1943	2 км східніше Жукового острова
45	Мустаенаєв Бінбіт		рядовий	367 сп, 71 сд	13.11.1943	на Жуковому острові
46	Мустаєв Олександр Лаврентійович	Н(м)арійська обл.	ст. сержант	529 сп, 163 сд	04.10.1943	2 км східніше Жукового острова

47	Наркілов Ірісвай		рядовий	71 сд	03.11.1943	зник беззвісти на на Жуковому острові
48	Нестеров Василь Іванович		рядовий	367 сп, 71 сд	12.11.1943	залишився на полі бою о. Жуків
49	Нечитайло Макар Трохимович	Харківська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	05.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
50	Новіков Олександр Олексійович	Калінінська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	05.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
51	Нурмадов Дикан		рядовий	367 сп, 71 сд	12.11.1943	на Жуковому острові
52	Оселедько Федот Яковлевич	Луганська обл.	сержант	163 сд	29.09.1943	с. Бортничі
53	Перлієв Орду	Туркменська РСР	рядовий	529 сп, 163 сд	04.10.1943	2 км східніше Жукового острова
54	Подкожурніков Віктор Іванович		рядовий	367 сп, 71 сд	12.11.1943	на Жуковому острові
55	Помошников Семен Георгійович	м. Ташкент	рядовий	1318 сп, 163 сд	05.10.1943	зх. окраїна с. Бортничі
56	Попов Олександр Михайлович	Вологодська обл.	рядовий	529 сп, 163 сд	04.10.1943	2 км східніше Жукового острова
57	Попов Яків Степанович	Кіровська обл.	рядовий	529 сп, 163 сд	04.10.1943	2 км східніше о. Жуків
58	Прокопенко Микола Семенович	Київська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	04.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
59	Прусов Борис Михайлович	Ярославська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	04.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
60	Пчелін Володимир Олександрович	Ленінградська обл.	лейтенант	163 сд	05.10.1943	с. Бортничі
61	Радзанов Семен Амарганович		рядовий	367 сп, 71 сд	12.11.1943	на Жуковому острові

62	Рак Данило Юхимович	Київська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	04.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
63	Рак Іван Юхимович	Київська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	04.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
64	Рахметов Тека		рядовий	529 сп, 163 сд	04.10.1943	2 км східніше Жукового острова
65	Ротнов Павло Миколайович	м. Гур'єв	ефрейтор	529 сп, 163 сд	03.10.1943	2 км східніше Жукового острова
66	Ря(є)занов Павло Семенович	Тульська обл.	рядовий	163 сд	29.09.1943	с. Бортничі
67	Руть Марк Йосипович		рядовий	367 сп, 71 сд	13.11.1943	на Жуковому острові
68	Савельєв В'ячеслав Олександрович	Іванівська обл.	рядовий	529 сп, 163 сд	04.10.1943	2 км східніше Жукового острова
69	Садретдинов Кіямутлін		рядовий	367 сп, 71 сд	12.11.1943	на Жуковому острові
70	Сарчев Анабарди	Ашхабадська обл.	рядовий	529 сп, 163 сд	04.10.1943	2 км східніше Жукового острова
71	Серов Віктор Борисович		рядовий	71 сд	05.11.1943	зник безвісти на Жуковому острові
72	Сізов Микола Федорович	Татарська АРСР	рядовий	529 сп, 163 сд	05.10.1943	на Жуковому острові
73	Симбі(а)ров Фрол Ілліч	Орловська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	03.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
74	Султанов Анатамрад		рядовий	529 сп, 163 сд	04.03.1943	2 км східніше Жукового острова
75	Тагієв Абрагім Багірович	Азербайджанська РСР	ст. лейтенант	163 сд	03.10.1943	на полі бою р-ні Києво Печерської лаври

76	Татаренко Микола Федорович		рядовий	71 сд	12.11.1943	зник безвісти на о. Жуків
77	Татарніков Ілля Фролович	Курська обл.	рядовий	529 сп, 163 сд	04.10.1943	2 км східніше Жукового острова
78	Топиха Іван Андрійович	Київська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	04.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
79	Уланов Віктор Іванович		рядовий	367 сп, 71 сд	13.11.1943	на Жуковому острові
80	Уразбаєв Кузумбек	Киргизька РСР	рядовий	529 сп, 163 сд	05.10.1943	2 км східніше Жукового острова
81	Утробін Ігнат Устимович		рядовий	367 сп, 71 сд	11.11.1943	на Жуковому острові
82	Федоров Олександр Захарович		рядовий	367 сп, 71 сд	13.11.1943	на Жуковому острові
83	Фофанов Іван Максимович		рядовий	367 сп, 71 сд	12.11.1943	на Жуковому острові
84	Хайдо Ода		рядовий	367 сп, 71 сд	12.11.1943	на Жуковому острові
85	Худайбергенов Аскар	Ташкенстська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	03.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
86	Худанін Степан Никифоров	Молотовська обл.	мол. сержант	1318 сп, 163 сд	05.10.1943	зах. країна с. Бортничі
87	Цигура Гаврило Степанович	Чернігівська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	04.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
88	Чарнієв Джапар	Ашхабадська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	05.10.1943	зах. країна с. Бортничі
89	Шавгільдеев Мельдан	Ашхабадська обл.	рядовий	529 сп, 163 сд	04.10.1943	2 км східніше Жукового острова
90	Шестаков Микола Олекс.	Воронезька обл.	рядовий	365 ап, 163 сд	03.10.1943	о. Жуків
91	Шмульян Рудольф Ісаакович	Самарська обл.	лейтенант	342 сп, 136 сд	27.09.1943	с. Бортничі
92	Щербак Олександр Нефдімович	Київська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	04.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
93	Юрченко Павло Микитович	Київська обл.	рядовий	1318 сп, 163 сд	04.10.1943	зх. околиця с. Бортничі
94	Якшаєв Ураздурди		рядовий	529 сп, 163 сд	04.10.1943	2 км східніше Жукового острова

УДК 725.8(477-25)“1941/1945”+69.8

© *Наталія ФІЛАТОВА*

КИЇВСЬКІ НЕКРОПОЛІ КОМБАТАНТІВ 1-ї ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ОКРЕМОЇ БРИГАДИ ТА 1-го ПОЛЬСЬКОГО ОКРЕМОГО ЗЕНІТНО-АРТИЛЕРІЙСЬКОГО ДИВІЗІОНУ

Друга світова війна призвела до повної руйнації міжнародної політико-правової конструкції, старанно вибудованої в міжвоєнні часи. Це стало каталізатором пошуків нових точок дотику в міждержавних відносинах, що докорінно змінило попередню світову систему координат.

Яскравим прикладом ситуативної співпраці під час війни було створення чехословацького та польського національних формувань у складі Збройних сил СРСР, які з боями пройшли теренами України.

У статті висвітлюється історія створення військових поховань комбатантів 1-ї Чехословацької окремої бригади та 1-го Польського окремого зенітно-артилерійського дивізіону, які відзначилися в боях за м. Київ. На основі наявних джерел зроблено спробу прослідкувати перетворення захоронень від початку їхнього виникнення до сьогодення. Оперуючи напрацьованою методологією з пошуку інформації про людські військові втрати, науковці музею з'ясували відомості про 59 вояків 1-ї Чехословацької окремої бригади та 42 воїнів 1-го Польського окремого зенітно-артилерійського дивізіону, загиблих і похованих у м. Київ.

Дослідження географії поховань комбатантів (а серед них й етнічних українців) на теренах нашої держави дає змогу простудіювати тогочасні комеморацийні практики, умовно персоніфікувати бойовий шлях цих частин, а також рельєфніше окреслити антропоцентричний складник Другої світової війни.

Ключові слова: *Друга світова війна, кладовище, комбатанти, військовий меморіал, Червона армія, м. Київ.*

Друга світова війна, що стала найбільшим катаклізмом в історії людства, в одну мить призвела до повної руйнації міжнародної політико-правової конструкції, старанно вибудованої в міжвоєнні часи. Це стало каталізатором пошуків нових точок дотику в міждержавних відносинах, що докорінно змінило попередню світову систему координат. Намагаючись за таких умов реалізувати власні геополітичні прагнення ціною людського життя, полярно

протилежні, передусім в ідеологічній площині, режими, колишні країни-вороги ставали союзниками.

Прикладом ситуативної співпраці було створення польського та чехословацького національних формувань у складі Збройних сил СРСР, які з боями пройшли теренами України.

У публічному просторі столиці України знаходяться братські могили та кладовища, на яких створено військові меморіали та пам'ятники, що нагадують про події Другої світової війни. На київських кладовищах (Звіринецькому, Лук'янівському військовому, Святошинському, Солом'янському та Дарницькому) поховані комбатанти 1-ї Чехословацької окремої бригади та 1-го Польського окремого зенітно-артилерійського дивізіону, які відзначилися в боях за м. Київ.

Основу цих військових утворень склали представники різних національностей – в'язні, інтерновані в Радянському Союзі до спецтаборів із воєнних або політичних міркувань.

Упродовж Другої світової війни в СРСР були створені польські, чехословацькі, румунські з'єднання, югославський підрозділ і французький авіаційний полк. Проте доля саме чехословацьких, польських національних збройних і певною мірою румунських формувань історично та географічно пов'язана з українськими землями.

Радянський історіографічний наратив старанно обходив той факт, що формування таких частин обумовлювалося не військовою потребою, а передусім геополітичними прагненнями Кремля, які полягали в розширенні сфер впливу на теренах європейського континенту. Ці військові підрозділи, організовані на взірць частин Червоної армії, у разі потреби мали стати організуючим центром для комплектування дружніх Москві військово-цивільних адміністрацій. Загалом ця політика була спрямована на те, щоб створити навколо Радянського Союзу мережу дружніх держав із урядами, підконтрольними СРСР.

Першою іноземною військовою частиною, створеною на території СРСР у 1941 р., був 1-й Чехословацький окремий батальйон. На відміну від Польщі, Чехословаччина не мала із СРСР жодних територіальних конфліктів. Відносини між керівництвом двох держав мали дружній характер.

СРСР не визнав рішень, прийнятих на Мюнхенській конференції у вересні 1938 р., внаслідок яких Чехословаччина перетворилася на федерацію трьох державотворчих суб'єктів: Чехії, Словаччини та Підкарпатської Русі (з 3 грудня 1938 р. – Карпатської України).

15 березня 1939 р. Німеччина окупувала Чехію, одночасно хортиська Угорщина анексувала Карпатську Україну, Словаччина отримала незалежність і виступила на боці гітлерівської Німеччини як союзник. Однак ці факти ігнорувалися радянською пропагандою, яка продовжувала декларувати солідарність керівництва СРСР із чехословацьким урядом у Лондоні.

Угоди між СРСР та Чехословацькою Республікою, укладені 18 липня 1941 р. в Лондоні, стали юридичною основою для формування чеського військового

підрозділу на території СРСР [2, 134]. Замовчуваною сторінкою в історії створення цих військових формувань була участь у них уродженців Закарпаття.

Проте понад 14 тис. громадян цього краю воювали у складі чехословацьких військових формувань [8, 67].

До Книги Пам'яті України по Закарпатській області внесено понад 7000 імен закарпатців, загиблих у роки Другої світової війни в боротьбі проти гітлерівців та їхніх сателітів у п'ятнадцяти країнах Східної, Центральної, Західної Європи, Середнього Сходу та Північної Африки [7, 11].

Після нападу Райху на СРСР, який ознаменував крах радянсько-німецького зближення, почалося відновлення дружніх стосунків із Польщею. Формування польської армії на теренах Радянського Союзу здійснювалося на базі договору між СРСР та Польщею, підписаного 30 липня 1941 р., та військовою угодою, укладеною 14 серпня 1941 р. у м. Москва між СРСР і польським еміграційним урядом у Лондоні [2, 138–146]. Польська армія змодельована на кшталт Червоної армії та забезпечена зброєю СРСР, мала стати альтернативою армії В. Андерса, в якій панували сильні антирадянські настрої.

У радянському історіографічному наративі наголошується на тому факті, що ці військові з'єднання почали формуватися в 1941 р. з військовополонених, які перебували на території СРСР. Проте насправді до польських військових частин примусово мобілізували тисячі в'язнів ГУЛАГу, вихідців з України та Білорусії, а також Польщі.

Утворенню в 1941 р. військових легіонів, які склалися з польських і українських в'язнів, сприяла амністія. Повідомлення про цей крок радянського керівництва опублікували одночасно з інформацією про військову угоду, підписану в Москві. Після підписання цих документів Грязовецький табір НКВС, який знаходився у Вологодській області (Російська Федерація), перетворився на збірний мобілізаційний пункт амністованих. Станом на 1 вересня 1941 р. у військовому підрозділі налічувалося 1482 призовники [10, 253]. Формування польських частин пройшло два етапи та мало окремі історії: 1941–1942 рр. та 1943 р. На київських некрополях поховані комбатанти 1-го Польського окремого зенітно-артилерійського дивізіону, створеного в 1943 р.

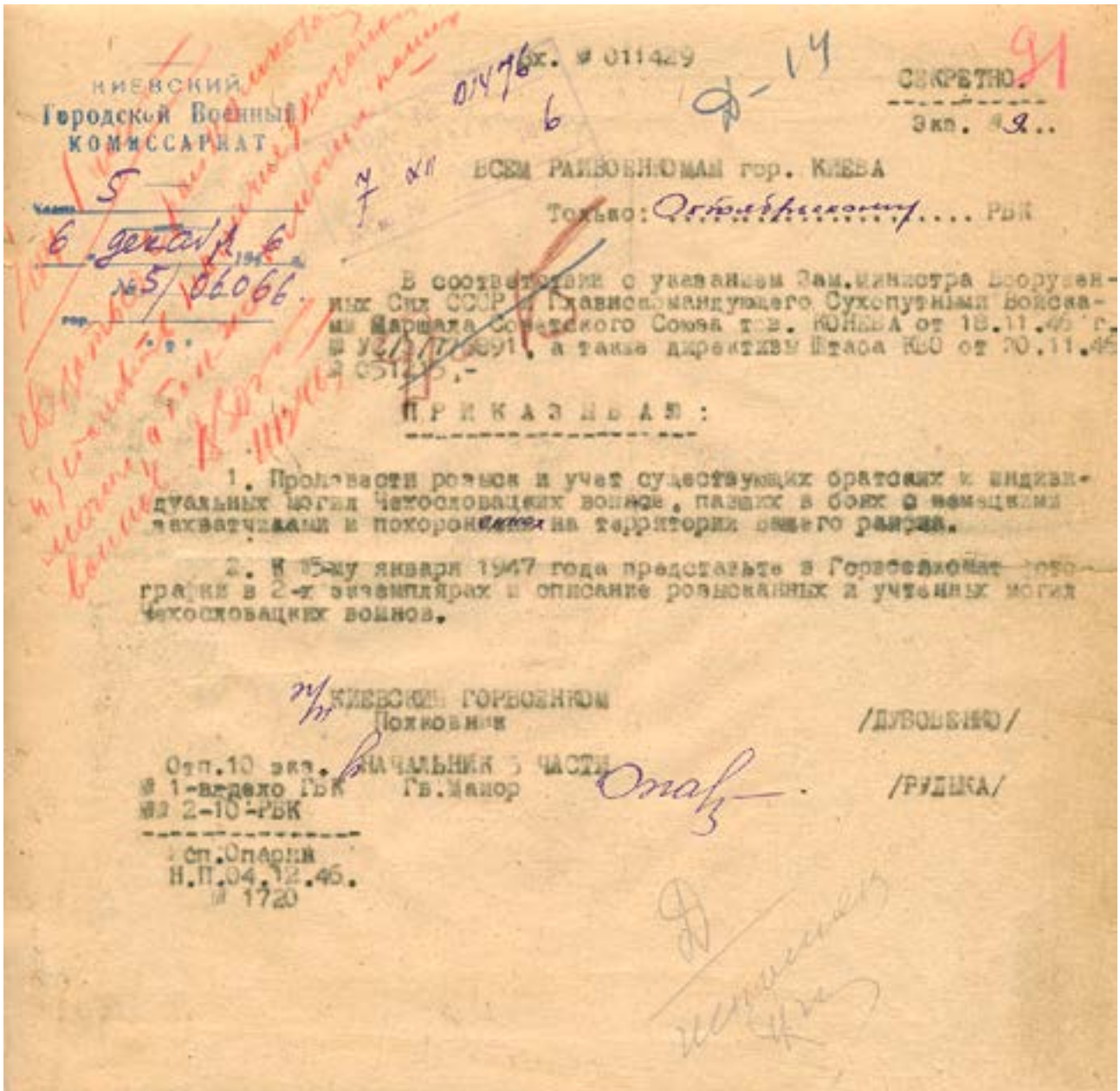
Умови для дослідження формування військових з'єднань, бойового шляху, військових втрат і місць поховання в Києві воїнів 1-ї Чехословацької окремої бригади та 1-го Польського окремого зенітно-артилерійського дивізіону з'явилися для науковців з моменту акумуляції в Національному музеї історії України у Другій світовій війні величезного масиву Документального фонду з обліку людських військових втрат України та формування Зведеної бази військових поховань періоду Другої світової війни.

Оперуючи напрацьованою методологією з пошуку інформації про людські військові втрати, науковці музею з'ясували відомості про 59 вояків 1-ї Чехословацької окремої бригади та 42 воїнів 1-го Польського окремого зенітно-

артилерійського дивізіону, загиблих і похованих у Києві. Вказані цифри не є остаточними, оскільки дослідження тривають.

Одразу після закінчення Другої світової війни, згідно з наказом Київського міського військкомату від 6 грудня 1946 р. № 5/06066, районні військкомати столиці виявили та взяли на облік братські й індивідуальні могили воїнів 1-ї Чехословацької окремої бригади [15, 10].

Лист Київського міського військкомату з наказом усім районним військкоматам міста виявити та облікувати братські й індивідуальні могили воїнів 1-ї Чехословацької окремої бригади. 6 грудня 1946 р.

Унаслідок проведеної роботи в столиці України на Лук'янівському військовому кладовищі було виявлено 9 похованих військовослужбовців, на Святошинському цвинтарі – 7 невідомих бійців [16, 18].

У 1954 р. місцевими органами влади на Лук'янівському військовому та військовому меморіалі Святошинського кладовищ на братських могилах комбатантів встановлено пам'ятники «воїнам Чехословацької армії».

На обеліску, зведеному на Лук'янівському військовому цвинтарі, створеному за типовим радянським проектом, без зазначення дат народження і загибелі були викарбувані російською мовою такі прізвища та імена: підпоручик Оленич Михайло, сержант Максимович Василь, а також воїни Андрус Семен, Боднар Василь, Дурда Ян, Конча Михайло, Пічкарь Василь, Улиганець Василь, Шелевка Михайло.

Згодом пам'ятник на Лук'янівському військовому кладовищі оновили: на ньому розмістили малий герб Чехословацької Республіки, написи продублювали чеською мовою, з'явилися дати: 5 листопада – 25 грудня 1943 р., кількість викарбуваних прізвищ збільшилася до 17 осіб. Крім того, науковці з'ясували, що двоє військовослужбовців були зазначені похованими одночасно на Лук'янівському військовому та Солом'янському кладовищах.

На військовому меморіалі Святошинського кладовища відбулися наступні переформатування: біля пам'ятника 1954 р., де значилися похованими 7 невідомих бійців, установили плиту із 14-ма прізвищами полеглих із зазначеними датами народження і смерті воїнів, викарбуваних українською мовою. Пізніше на цьому ж військовому меморіалі було встановлено другий обеліск з малим гербом Чехословацької Республіки і датами 5 листопада – 25 грудня 1943 р. та двома плитами з викарбуваними (чеською мовою) 25-ма прізвищами загиблих воїнів.

Із 39 прізвищ, зазначених на плитах обох братських могил на Святошинському кладовищі, 9 – дублюються в обох могилах, 6 – одночасно числяться у переліках Лук'янівського військового та Святошинського кладовищ, 2 – зазначено одночасно на Святошинському та Солом'янському цвинтарях.

Саме ця плутанина з кількістю і місцем похованих воїнів 1-ї Чехословацької окремої бригади стала точкою відліку, з якої розпочалося історико-археографічне дослідження музейників.

Науковці музею уточнили персональні дані похованих у Києві комбатантів за матеріалами Документального фонду з обліку людських військових втрат України у Другій світовій війні та загальнодоступними інтернет-ресурсами. Було виявлено декілька донесень з Іменними списками за № 232, 49569с, 2276с, 52542с безповоротних втрат сержантського та рядового складу воїнів 1-ї Чехословацької окремої бригади, 38-ї та 40-ї армій за період від 4 до 26 листопада 1943 р. [11].

У донесенні № 232 місцем народження всіх військовослужбовців указувалася Чехословаччина, причиною вибуття з частини – «бої за Київ» (4–6 листопада 1943 р.); про місце поховання зазначалося – «на полі бою»; про персональні дані воїнів записано, що особові відомості зберігаються в запасній частині в м. Бузулук (Російська Федерація) [11].

Унаслідок опрацювання та аналізу джерел Документального фонду з обліку людських військових втрат України у Другій світовій війні, Книг Пам'яті

України та загальнодоступних інтернет-ресурсів встановлено прізвища 59 загиблих військовослужбовців 1-ї Чехословацької окремої бригади, похованих на київських кладовищах.

Ідентифікація комбатантів проводилася за місцем народження, військовою частиною та датами загибелі воїнів. З-поміж убитих, померлих від ран і похованих у Києві 39 воїнів народилися в Україні, зокрема 37 – в 12 районах Закарпатської області (у Великоберезнянському – 3, Виноградівському – 1, Воловецькому – 3, Іршавському – 2, Міжгірському – 6, Мукачівському – 2, Перечинському – 4, Рахівському – 1, Свалявському – 4, Тячівському – 10, Хустському – 1). По одному воїну – в Рівненській та Київській областях. У 20 військовослужбовців місце походження – Чехословаччина.

У спогадах командира бригади Людвіга Свободи наводяться дані про втрати військового підрозділу в боях за м. Київ – 30 загиблих і 80 поранених воїнів [12, 209–210]. Сучасні чеські джерела уточнюють ці дані – у боях за столицю України втрати бригади становили: 30 загиблих, 80 поранених воїнів і 4 зниклих безвісти [21].

Збільшення кількості похованих на київських кладовищах можна пояснити тим фактом, що поранені воїни помирили у шпиталях столиці України і, відповідно, їх ховали на кладовищах міста.

Науковці встановили, що із 59 установлених воїнів на Лук'янівському військовому кладовищі покояться 27 військовослужбовців, 6 – одночасно значаться в переліках Лук'янівського військового та Святошинського кладовищ, 2 – на Лук'янівському військовому й Солом'янському кладовищах, 2 – на Святошинському і Солом'янському кладовищах, ще одного воїна поховано на Звіринецькому кладовищі. З'ясовано, що на Святошинському кладовищі поховані 24 воїни. У 7 воїнів, які загинули в боях за Київ і були поховані в столиці України, місця захоронення невідомі.

Усі документи про загибель воїнів 1-ї Чехословацької окремої бригади, виявлені в музеї, – післявоєнного часу. Зокрема, сповіщення про долю Петра Юрійовича Желканича, 1907 р. н., надійшло 4 вересня 1947 р. з Управління з обліку загиблого і зниклого безвісти рядового та сержантського складу (Міністерства Збройних сил СРСР) з формулюванням «зник безвісти у лютому 1945 р.». У документі також зазначалося місце народження воїна – с. Княгиня Великоберезнянського району Закарпатської області [17]. Науковці музею встановили, що воїн загинув у боях за Київ і похований на Лук'янівському військовому кладовищі.

Сповідання про смерть Михайла Ілліча Клецка, 1919 р. н., із с. Ужок Великоберезнянського району Закарпатської області надійшло батькові з Міністерства національної оборони Чехословацької Соціалістичної Республіки з інформацією про те, що син «загинув у бою за Київ 11.11.1943 р., місце поховання невідоме». Документ датований 11 серпня 1948 р. [18]. Музейники встановили, що воїн похований на Святошинському кладовищі.

Історія формування та участі в бойових діях упродовж Другої світової війни 1-ї Чехословацької окремої бригади складна.

Організаційним ядром цього військового формування стали воїни колишнього чехословацького легіону, які емігрували в СРСР після окупації Польщі у вересні 1939 р., де вони брали участь у боях проти гітлерівців.

Із захопленням Німеччиною в березні 1939 р. Чехії та проголошенням самостійності Словаччини війська хортистської Угорщини окупували та приєднали до Угорщини Карпатську Україну. Тисячі закарпатських українців, рятуючись від переслідування окупаційних властей, нелегально перетинали угорсько-радянський державний кордон.

Нелегальний перехід закарпатців у СРСР став однією з активних форм протесту проти угорської влади, особливо молоді, яка підлягала призову до угорської армії в 1939–1941 рр. Угорські прикордонні патрулі одержали наказ після першого попередження стріляти в порушників кордону. Незважаючи на ці репресивні заходи, нелегальний перехід кордону тривав аж до початку німецько-радянської війни [7, 37].

У СРСР втікачі йшли з благородними намірами і не уявляли, на яку небезпеку наражаються. Більшість закарпатців про мету свого переходу заявляли відкрито, що в такий спосіб вони рятувалися від переслідувань угорських властей, не бажали займатися у воєнізованій організації «Левенте» або служити в угорській армії, прагнули продовжити навчання, шукати кращої роботи та ліпшого життя. Доли майже всіх цих людей склалися трагічно. Їх засуджували до 3, 5, а то й 8 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах. Життя у таборах НКВС, куди вони потрапляли, було надзвичайно важким. Багато засуджених не витримали суворох північних зим, нелюдських умов утримання і навічно залишилися в північних та сибірських російських землях [7, 38–39].

Про ці антигуманні дії щодо співвітчизників довідалася Чехословацька військова місія в Радянському Союзі під керівництвом полковника Г. Піка, що доклала зусиль до амністії засуджених. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 листопада 1942 р. «Про амністію втікачам з Угорщини, карпаторосам, українцям і словакам, які до розчленування Чехословаччини мали чехословацьке громадянство», закарпатців було амністовано. Їх звільняли з таборів і направляли до м. Бузулук Оренбурзької області (Російська Федерація), де формувався чехословацький військовий підрозділ [1, 30–33]. В одному з чеських документів зафіксовано факт прибуття першої групи закарпатців (15 грудня 1942 р.) у м. Бузулук: «Перед дорогою вони були одягнуті у ватяний одяг і старі черевики, білизни не одержали. На дорогу їм було видано хліб і сухий пайок (борошно і крупи), в дорожніх умовах непридатний до їжі. Група прибула... в дуже поганому стані внаслідок недоїдання... їм надали після попереднього огляду 14 днів на відпочинок і харчування» [7, 39–40].

З 30 грудня 1942 р. до 30 січня 1943 р. з таборів у м. Бузулук прибуло 886 закарпатців. Серед них із Каргопольського табору (м. Єрцово Архангельської

обл.) – 185, Воркутського (м. Воркута Ненецького національного округу) – 185, Абезь-Печорського (м. Абезь в Комі АРСР) – 241, Ухта-Іжемського (м. Ухта в Комі АРСР) – 145, Івдельського (м. Івдель Свердловської (нині Єкатеринбурзької) області) – 42, Інтського (м. Інта в Комі АРСР) – 45, Північно-Двинського (м. Вельськ Архангельської обл.) – 34 [7, 39].

1-й Чехословацький окремих батальйон на той час налічував 1200 осіб [13, 61].

У травні 1943 р. в м. Новохоперськ (Російська Федерація), згідно з Постановою Державного комітету оборони від 11 травня 1943 р. № 3345с, на базі 1-го Чехословацького окремого батальйону та запасного полку розпочалося формування 1-ї Чехословацької окремої бригади [3, 153].

До осені 1943 р. бригада була сформована у складі двох піхотних і танкового батальйонів, артилерійського та артилерійсько-зенітного дивізіонів, окремих рот зв'язку та інших підрозділів. У складі 1-го Українського фронту військові підрозділи бригади стали учасниками Київської наступальної (03.11. – 13.11.1943) та Київської оборонної (13.11. – 22.12.1943) операцій.

На початку листопада 1943 р. 1-ша Чехословацька окрема бригада у складі 51-го стрілецького корпусу 38-ї армії 1-го Українського фронту брала участь у боях з визволення від нацистів столиці України. Наступ розпочався 3 листопада 1943 р. Першим вступив у бій за Київ артилерійський дивізіон, який брав участь в артпідготовці й підтримував піхоту впродовж дня, випустивши майже 3500 гаубичних снарядів. У ніч із 3 на 4 листопада 1943 р. бригада перейшла на нові позиції, на захід від Вишгорода, вранці 5 листопада відбила контратаку гітлерівців у напрямі Пріорки. На правому фланзі танковим частинам 38-ї армії вдалося пробитися далеко вперед, зайняти Біличі й наблизитися до шосе Київ – Житомир [12, 209–210].

У фондовій колекції музею зберігається схема наступу 1-ї Чехословацької окремої бригади [19].

Головними об'єктами для наступу військового підрозділу були: міст на Житомирському шосе, який гітлерівці запланували висадити в повітря, х. Сирець та Сирецькі табори, залізниця на південь від кінофабрики, власне кінофабрика, завод «Більшовик» та зоопарк. Наступаючи вздовж Брест-Литовського шосе, рота танків Т-70 та взвод автоматників, вийшовши до пасажирського вокзалу Київ-1, врятували від знищення міст та інші залізничні будівлі [12, 219–220].

Наступ тривав і наступної ночі, а 6 листопада 1943 р. о 06:50 танки 1-ї Чехословацької окремої бригади вийшли на берег Дніпра на південь від Києво-Печерської лаври.

Для максимальної інтеграції в радянські процеси чехословацького військового утворення керівництво СРСР всіляко намагалося пропагувати тему дружби, а також спільної боротьби радянських та чехословацьких військовослужбовців.

Надаючи історичну довідку про Чехословаччину, газета 1-го Українського фронту «За честь Батьківщини» зацентрувала увагу читачів на історії Чехословацької бригади: «“Правда переможе” – такі слова викарбувані на бойово-

му прапорі Чехословацької військової частини в СРСР, якою командує генерал Свобода. Вона героїчно билася під Харковом, під Києвом. Хоробрі чехословаки знали, що їхній шлях лежить до Праги» [14].

Схема наступу на м. Київ 1-ї Чехословацької окремої бригади. 1943 р.

Із листопада 1943 до березня 1944 р. бригада у складі 38-ї, потім 40-ї армій брала участь у боях за міста Біла Церква, Умань та Жашків, а також відзначилася і в ході Корсунь-Шевченківської наступальної операції, коли вела бої на теренах Черкащини та Вінниччини.

Навесні 1944 р. розпочалося формування 1-го Чехословацького армійського корпусу, який розпочав свій шлях у Карпатах. Корпус брав участь у бойових діях Другої світової війни до завершення війни в Європі, пройшовши 17 травня 1945 р. через Староместську площу в Празі [12, 401].

18 січня 1945 р. виконавчий комітет Київської міської ради ухвалив рішення про спорудження в столиці України пам'ятника польським зенітникам, які загинули під час бомбардування гітлерівцями залізничної ст. Дарниця в ніч із 7 на 8 квітня 1944 р. У зв'язку з цим на Дарницькому кладовищі в 1947 р. відвели окрему ділянку, на якій поховали 41 воїна [4].

У 1954 р. на честь польських воїнів на Дарницькому кладовищі було відкрито військовий меморіал, вхід до якого позначений плитами з бронзовими орденами: радянським – «Вітчизняної війни», та польським – «Virtuti military» і плитою з написом-присвятою російською та польською мовами з гербом Польської Народної Республіки.

Вхід до військового меморіалу на честь польських воїнів
на Дарницькому кладовищі

На меморіалі, створеному за типовим проектом, установлені чотири обеліски з однаковим написом російською мовою на кожному з них: «Воїнам Першої Польської Армії, які загинули в боях з фашистськими загарбниками у 1944 р.

Від виконкому Київської міської ради депутатів трудящих 1954 р.». Під кожним обеліском розміщені надмогильні плити, на яких викарбувані польською мовою прізвища та імена загиблих бійців із датами народження, проте без зазначення воїнського звання

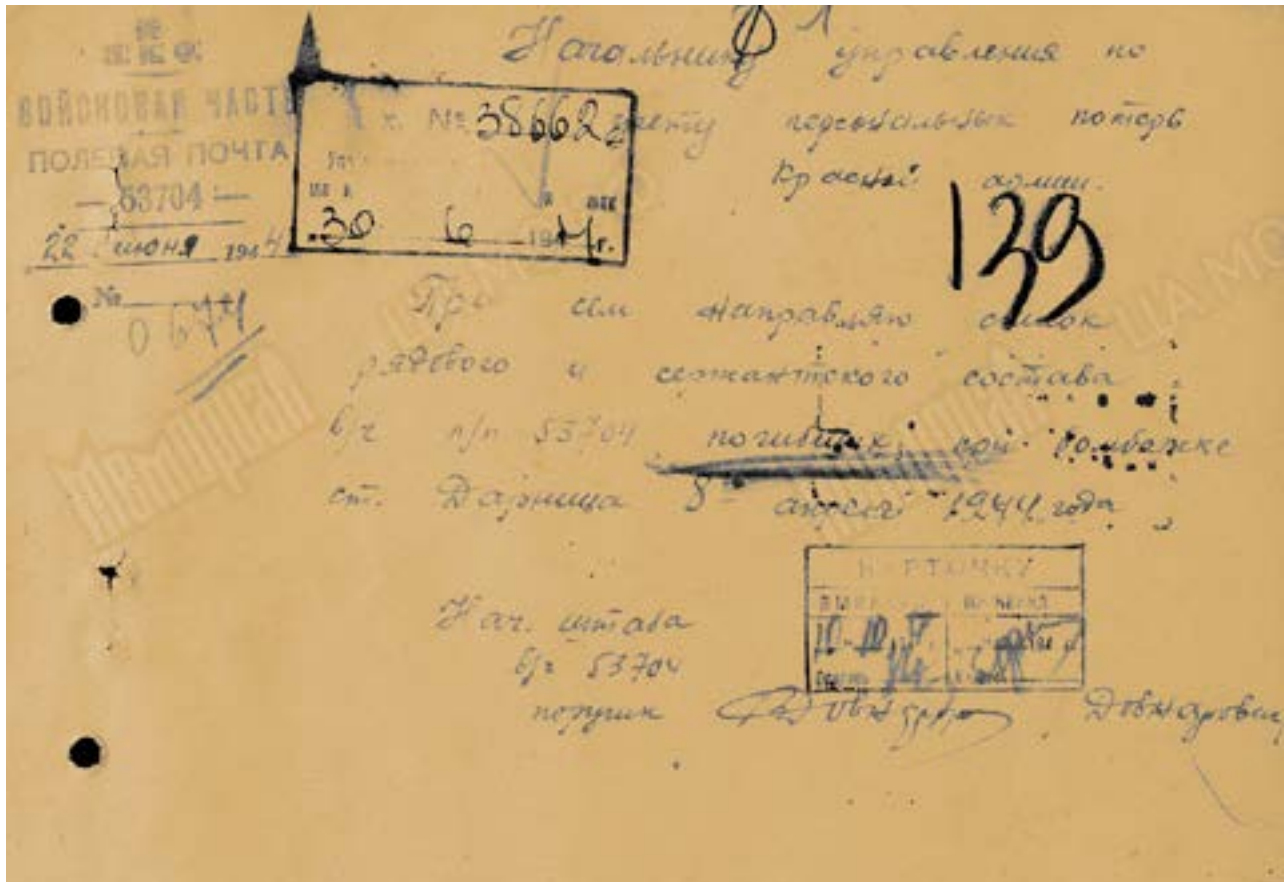
Обеліск та надмогильна плита на похованні польських воїнів на Дарницькому кладовищі

Історико-археографічне дослідження зі встановлення імен загиблих комбатантів почалося з пошуку польських військових підрозділів, які брали участь у бою в ніч із 7 на 8 квітня 1944 р. на залізничній ст. Дарниця.

За польськими джерелами було з'ясовано, що у відбитті ворожої повітряної атаки брав участь 1-й Польський окремий зенітно-артилерійський дивізіон (скорочено – 1 озад).

Під час складання мартирологу похованих на київських кладовищах ідентифікація польських воїнів проводилася за військовим підрозділом – 1 озад, його польовою поштою (п/п 53704) та датою загибелі (8 квітня 1944 р.) [11].

Супровідний лист до донесення про безповоротні втрати рядового і сержантського складу 1-го Польського окремого зенітно-артилерійського дивізіону. 22 червня 1944 р.

У результаті опрацювання джерел Документального фонду з обліку людських військових втрат України у Другій світовій війні та загальнодоступних інтернет-ресурсів науковці музею склали список та встановили персональні дані 42 загиблих воїнів 1-го Польського окремого зенітно-артилерійського дивізіону [11].

З-поміж загиблих і похованих у Києві польських воїнів, 41 – упокоєний на військовому меморіалі Дарницького кладовища, 2 – зазначено одночасно на військовому меморіалі Дарницького кладовища та у військових похованнях поблизу ст. Дарниця, 1 – покоїться на Лук'янівському військовому

цвинтарі.

У музеї зберігається листування з пошуку інформації про долю Станіслава Карловича Бродського, 1922 р. н., уродженця Києва, до 1940 р. робітника київського будівельного підприємства № 12, призваного до лав армії в 1941 р. Дарницьким РВК. Його розшукувала мати, яка мешкала в с. Сталінське Фрунзенської області. Жінка лише в 1954 р. довідалася про загибель сина, який воював у складі військової частини з п/п 53704 – 1-го Польського окремого зенітно-артилерійського дивізіону [20].

За польськими джерелами, втрати військового підрозділу становили: 45 осіб убитими, 53 – пораненими, 7 – зниклими безвісти [24, 292–294]. Установити прізвища ще трьох загиблих польських воїнів не вдалося.

Крім польських військовослужбовців, під час бомбардування в ніч із 7 на 8 квітня 1944 р. залізничної ст. Дарниця загинули 91 радянський військовослужбовець, 75 осіб зазначені в списках військового меморіалу Дарницького кладовища та братської могили у сквері біля ст. Дарниця (4 особи зафіксовані в обох похованнях). Решта досі не увічнені [9].

Серед упокоєних польських військовослужбовців – 41 чоловік і одна жінка – Крупицька Ліда Федорівна, 1920 р. н., уродженка м. Сосновець Сілезького воєводства, капрал.

19 воїнів (із загальної кількості загиблих) народилися на території сучасних Вінницької, Житомирської, Київської, Львівської, Станіславської (нині Івано-Франківської), Тернопільської та Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) областей; 5 – в Республіці Білорусь, 13 – на території сучасної Республіки Польща (Білостоцького, Варшавського, Краківського, Силезького, Поморського воєводств) та 5 – у Російській Федерації.

Науковці музею простежили історію формування 1-го окремого зенітно-артилерійського дивізіону та реконструювали бій у ніч із 7 на 8 квітня 1944 р.

6 травня 1943 р. Державний комітет оборони ухвалив Постанову «Про формування на території СРСР польської стрілецької дивізії ім. Тадеуша Костюшка» [5, 545].

До офіційного створення 1-ї Польської стрілецької дивізії на теренах Радянського Союзу відбулася прихована фаза його формування, у якій активну участь брали органи НКВС – НКДБ та Головне управління контррозвідки «Смерш» [6, 48].

У таборах для переселенців були виявлені та призвані до лав армії чоловіки призовного віку. На місцях – звільнені вояки з таборів для військовополонених та польські офіцери з в'язниць, засуджені військово-польовим судом армії В. Андерса переважно за прорадянську пропаганду та незгоду відійти до Ірану.

Серед похованих на військовому меморіалі Дарницького кладовища в двох військовослужбовців місцем призову зазначені Красноярський та Краснодарський табори для військовополонених. Троє військовиків призивалися з Акмолінської, Кустанайської та Північно-Казахстанської областей Казахської

РСР; по двоє – з Красноярського краю та Чкаловської (нині Оренбурзької) області Російської Федерації; по одному – з Алтайського краю, Комі АРСР, Новосибірської, Челябінської та Читинської областей Російської Федерації. Географічне розташування зазначених регіонів – Сибір, північний захід Росії, Урал – промовисто свідчить про перебування майбутніх призовників у місцях позбавлення волі.

Також укомплектуванню Польської армії особовим складом сприяли: установа місця проживання польських військовослужбовців, які залишилися на території СРСР унаслідок хвороби; виявлення офіцерів Червоної армії – поляків за національністю, або уродженців України та Білорусії, які володіли польською мовою; паспортизація громадян, які до 12 листопада 1939 р. проживали на колишніх східних територіях Польської Республіки. Із загальної кількості паспортизованих було виявлено 63 050 осіб призовного віку [6, 49].

1-ша Польська стрілецька дивізія формувалася поблизу м. Рязань (Російська Федерація) у Селецьких таборах.

7 липня 1943 р. у складі 1-ї Польської стрілецької дивізії був створений 1-й окремий зенітно-артилерійський дивізіон, який з 10 серпня 1943 р. увійшов до складу 1-ї Польської артилерійської бригади ім. генерала Юзефа Бема.

У березні 1944 р. польські підрозділи вирушили залізницею до України в напрямі міст Житомир і Бердичів [22]. Зокрема, 23 березня 1944 р. 1-й окремий зенітно-артилерійський дивізіон під командуванням Влодзімежа Соколовського в складі штабу з командуванням, 1-ї батареї (командир – поручик Іван Кононенко; 4 зенітні гармати калібру 37 мм), 3-ї батареї (командир – поручик Микола Аріповський; 4 зенітні гармати калібру 85 мм), взводу зенітних кулеметів (командир – підпоручик Якуб Любський; 5 зенітних кулеметів калібру 12,7 мм) просувався маршрутом м. Смоленськ – Брянськ – Дарниця (передмістя м. Київ) [23, 297].

7 квітня 1944 р. дивізіон прибув до залізничної ст. Дарниця в Київ. Саме тоді на станції сконцентрувалася велика кількість ешелонів, які мали прямувати на фронт у західному напрямі. Одночасно тут зупинилися два санітарні поїзди з пораненими, які мали рухатися в протилежний бік – у тил, на схід. Ці потяги невдовзі відправили. Повільне просування на захід ешелонів із залізничної станції пояснювалося тим, що рух здійснювався по тимчасовому одноколінному мосту. Цю ситуацію зафіксували розвідувальні літаки противника.

У ніч із 7 на 8 квітня в небі над ст. Дарниця з'явилося майже півсотні німецьких літаків «Jukers Ju 88», які почали бомбардувати залізничний вузол та військові ешелони [25, 68–91]. Радянські та польські зенітники відкрили вогонь по противнику у відповідь.

Незважаючи на вісім прямих влучень у залізничні вагони, зенітники щільним вогнем із гармат і кулеметів відбили повітряну атаку, унаслідок чого були збиті два німецькі літаки, які скинули три освітлювальні бомби [25, 74].

Проте людські втрати були значними: загинули 133 радянських і польських

військовослужбовців (91 радянський і 42 польські воїни) [9]. Ворожі літаки зруйнували одну 85-мм гармату, дві зенітні 37-мм гармати, зенітний 12,7-мм кулемет, обладнання для керування вогнем артилерії ПУАЗО-3 [24, 292–294].

1-й Польський окремих зенітно-артилерійський дивізіон брав участь у бойових діях Другої світової війни до завершення війни в Європі.

Від початку меморіалізації загиблих іноземних вояків у Києві до цього питання зверталися час від часу напередодні відповідних річниць з вигнання гітлерівців зі столиці України, проте системної роботи з уточнення кількості, місця поховання та персональних відомостей комбатантів не проводилося. Про це свідчить плутанина з кількістю похованих на київських кладовищах, а також «подвійні» поховання загиблих на різних цвинтарях міста. Документів про відповідну пошукову роботу та перепоховання цих вояків у столиці України упродовж 1960–1980-х років знайти не вдалося.

Незважаючи на це, дослідження географії поховань комбатантів (а серед них й етнічних українців) на теренах нашої держави дає змогу простудіювати тогочасні комемораційні практики, умовно персоніфікувати бойовий шлях цих частин, а також рельєфніше окреслити антропоцентричний складник Другої світової війни, наблизитися до розуміння суті цього конфлікту планетарного масштабу.

Джерела та література:

1. Віднянський С. Україна та українці в історії 1-го Чехословацького окремого батальйону (армійського корпусу) / С. Віднянський // *Воєнна історія*. – 2005. – № 3–4. – С. 29–36.
2. *Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы. 22 июня 1941 г. – 31 декабря 1943 г.: в 2 т. Т. 1 / Ред. С. Майоров*. – М., Госполитиздат, 1944. – 698 с.
3. Горьков Ю.А. *Государственный Комитет Оборона постановляет (1941–1945). Цифры, документы* / Ю.А. Горьков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 575 с.
4. *Державний архів м. Києва*. – Ф. Р. 2. – Оп. 1. – Спр. 123. – 428 арк.
5. *Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.* – К.: Наук. думка, 2003. – 688 с.
6. Зданович А.А. «Польская воинская часть... высоко поднимет вес и авторитет поляков в ходе войны и в становлении послевоенной Европы». *Рождение Войска польского (1942–1944 гг.)* / А.А. Зданович // *Военно-исторический журнал*. – 2011. – № 2. – С. 48–52.
7. *Книга Пам'яті України. Закарпатська область. У 2-х т. Т.1.* – 1995. – 664 с.
8. *Там само*. – Т. 2. – 1998. – 426 с.
9. *Книга вихідної кореспонденції Національного музею історії України у Другій світовій війні*. – Вих. № 259 від 30.03.2015 р.
10. Конасов В.Б. *Польские военнопленные в лагерях европейского севера СССР: 1939–1941 гг.* / В.Б. Конасов, А.Л. Кузьминых // *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / НАН України, Ін-т історії України*. – К., 2006. – Вип. 10. – Част. 1. – С. 246–255.

11. *Обобщенный банк данных о защитниках Отечества, погибших и пропавших без вести в период Великой Отечественной войны и послевоенный период «Мемориал» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.obd-memorial.ru. (дата звернення: 05.02.2018). – Назва з екрана.*
12. *Свобода Людвік. Від Бузулука до Праги. Спогади Президента Чехословацької Соціалістичної Республіки / Людвік Свобода. – К.: Політвидав України, 1968. – 408 с.*
13. *Україна і український народ у Другій світовій війні: дискусії. Вип. 4 / [упорядники Л. Герасименко, Р. Пилявець] // УІНП. – К.: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 96 с.*
14. *Чехословакия (справка) // За честь Родині. – 1944. – 20 юня. – № 148.*
15. *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. – Тф-5500/255.*
16. *Там само. – Тф-5500/286.*
17. *Там само. – ВБЗ. –Зк-00167.*
18. *Там само. – Зк-00180.*
19. *Там само. – КВ-745, Д-114.*
20. *Там само. – Кв-24456, спр. 130, арк. 280–283.*
21. *Bitva o Kyjev [Електронний ресурс] // Wikipedie. Otevrena Encyklopedia. – Режим доступу: https://cs.wikipedia.org/wiki/Bitva_o_Kyjev#cite_note:-Bro%C5%BE. – Назва з екрана.*
22. *Bitwa pod Darnicą 7–8.04.1944 [Електронний ресурс] // Historia zapomniana i mniej znana. – Режим доступу: <https://historiamniejznanaizapomniana.wordpress.com/2015/04/08/bitwa-pod-darnica-7-8-04-1944>. – Назва з екрана.*
23. *Mała Encyklopedia Wojskowa 3 Tomy. T. 3 / Jerzy Bordziłowski [red.]. – Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej, 1971. – 649 s.*
24. *Moszumanski Zbigniew O stratach bezpowrotnych 1 Samodzielnego Dywizjonu Artylerii Przeciwlotniczej / Zbigniew Moszumanski // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 2004. – Tom 5 (56). – Numer 2 (202). – S. 291–295.*
25. *Ostrowski Jerzy Pierwszy Przeciwlotniczy. Z dziejow 1 Samodzielnego Dywizjonu Artylerii Przeciwlotniczej / Jerzy Ostrowski. – Warszawa: Ministerstwo Obrony Narodowej, 1966. – 173 s.*

© **Наталія ФІЛАТОВА**

КИЕВСКИЕ НЕКРОПОЛИ КОМБАТАНТОВ 1-й ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ ОТДЕЛЬНОЙ БРИГАДЫ И 1-го ПОЛЬСКОГО ОТДЕЛЬНОГО ЗЕНИТНО- АРТИЛЛЕРИЙСКОГО БАТАЛЬОНА

Вторая мировая война привела к полному уничтожению международной политико-правовой конструкции, старательно созданной между двумя мировыми войнами. Это стало катализатором поиска новых точек взаимодействия в межгосударственных отношениях, что коренным образом изменило мировую систему координат.

Ярким примером ситуативного сотрудничества во время войны было создание чехословацкого и польского национальных формирований в составе Вооруженных сил СССР, которые прошли с боями по территории Украины.

В статье раскрывается история возникновения военных захоронений комбатантов 1-й Чехословацкой отдельной бригады и 1-го Польского отдельного зенитно-артиллерийского батальона, отличившихся в боях за г. Киев. На основании существующих источников сделано попытку проследить переформатирование захоронений от момента их создания и до сегодняшнего дня. Используя отработанную методологию по поиску информации о людских военных потерях, научные сотрудники музея установили данные о 59 воинах 1-й Чехословацкой отдельной бригады и 42 воинах 1-го Польского отдельного зенитно-артиллерийского батальона, погибших и похороненных в Киеве.

Изучение географии захоронений комбатантов (а среди них и этнических украинцев) на территории нашего государства даёт возможность проследить коммеморативные практики того времени, условно персонифицировать боевой путь этих частей, а также рельефнее очертить антропоцентрическую составляющую Второй мировой войны.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, кладбище, комбатанты, военный мемориал, Красная армия, г. Киев.*

© **Natalia FILATOVA**

KYIV NECROPOLIS OF COMBATANTS OF THE 1st CZECHOSLOVAK SEPARATE BRIGADE AND THE 1st POLISH SEPARATE ANTI-AIRCRAFT ARTILLERY DIVISION

The Second World War led to the complete destruction of the international political and legal structure, carefully built in the interwar period. This became a catalyst for the search of new points of interaction in international relations, which radically changed the previous world coordinate system.

A striking example of situational cooperation during the war was the creation of the Polish and Czech national formations as part of the Armed Forces of the USSR, which fought on the territory of Ukraine.

The article reveals the history of the creation of war graves of combatants of the 1st Czechoslovak Separate Brigade and the 1st Polish Separate Anti-Aircraft Artillery Division who have distinguished themselves in the battles for Kyiv. On the basis of existing sources, an attempt was made to trace the transformation of the burial from the moment of their creation to the present day. Using a proven methodology for searching of information about human military casualties, the museum researchers found out the personal data about 59 soldiers of the 1st Czechoslovak Separate Brigade and 42 soldiers of the 1st Polish Separate Anti-Aircraft Artillery Division killed and buried in Kyiv.

The study of the geography of the burials of combatants (and the ethnic Ukrainians are among them) on the territory of our country makes it possible to study the commemorative practices of that time, conditionally personalize the combat path of these formations, and also more clearly outline the anthropocentric component of Second World War.

Keywords: *Second World War, cemetery, combatants, war memorial, Red Army, Kyiv.*

РЕЕКСПОЗИЦІЙНІ ВИКЛИКИ

УДК 069.532(083.94):94(477)“1914/1950”+069.8(930)1941/1945

© *Наталія ГАМАРНИК*

ВИСТАВКИ-АПРОБАЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНОМУ МУЗЕЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ ЯК ВИКЛИК МАЙБУТНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ

Проаналізовано процес створення апробаційних виставкових проектів з малодосліджених раніше та непрезентованих в основній експозиції тем. Розкрито їхній концептуальний вимір, з яким пов'язана майбутня трансформація основної експозиції. На прикладах показано особливості підготовки та побудови виставок в експозитарному просторі. Наголошено, що основою виставок-апробацій є оригінальні артефакти. Зроблено висновок про те, що досвід створення нових експозиційно-виставкових проектів із порушених тем буде використаний під час реекспозиції музею.

Ключові слова: *Національний музей історії України у Другій світовій війні, Перша світова війна, реекспозиція, виставковий проект, експозитарний простір, Берестейський мир, УГКЦ, Андрей Шептицький, Праведник народів світу, примусові переселення.*

Створення виставок є вагомим складником експозиційної роботи музеїв. Виставкові проекти підвищують доступність і суспільну значущість музейних фондів, уводять у науковий обіг нові пам'ятки, що зберігалися в родинних архівах, приватних колекціях; сприяють відпрацюванню і вдосконаленню методів експозитарної роботи музею. Актуальним завданням для науковців Національного музею історії України у Другій світовій війні є приведення контенту експозитарного простору у відповідність із викликами сучасності. Науково-експозиційна робота музею спрямовується на вдосконалення структури та змісту головної експозиції та виставкових проектів.

З метою втілення засадничо-програмних і реекспозиційних завдань музею та беручи до уваги запити в суспільстві на осучаснення експозиції, науковці приділяють більше уваги дослідженням, які через експозицію висвітлюватимуть роль України та її народу в загальносвітових процесах, що відбувалися в період, означений темою та профілем музею. Це, зокрема, «українське питання» в розрізі Першої світової війни, історія Греко-католицької церкви в роки Другої

світової війни та в добу повоєння, примусові переселення на тлі воєнного часу, гуманістичний подвиг українців –Праведників народів світу, українці у військових формуваннях армій країн Анतिकомінтернівського блоку та інші. Максимально імплементувати в життя вищеозначені завдання та акцентувати деякі теми і проблеми було вирішено через низку апробаційних виставкових проєктів. Отже, науковці поставили мету: випробувати на практиці кілька моделей-образів побудови виставок, максимально наближених за своїм візуальним, вербальним і змістовим наповненням до пропозицій, викладених у концепції реекспозиції. Такий підхід дає можливість обрати оптимальні шляхи реалізації трансформаційних засад експозиції. Основним завданням публікації є аналіз та узагальнення попереднього досвіду експозитарного втілення окремих, часто нових для музею тем і проблем.

Упродовж 2018 р. з метою апробації тем були створені такі виставкові проєкти: «Берестейський мир», «(Не)забутий плацдарм», «УГКЦ – час випробувань», «Праведний шлях: українці-рятівники» та «Вирване коріння». Про методику підготовки та створення, труднощі, про успіхи й особливості виставок йтиметься нижче.

«Берестейський мир». Мало хто очікував побачити виставку з такою назвою в музеї історії Другої світової війни. Але варто нагадати, що вперше науковці музею поєднали розповіді про найбільші трагедії ХХ ст. ще у вересні 2009 р. на виставці «Світові війни мовою плаката». Уже в 2014 р. було створено виставковий проєкт «Апокаліпсис ХХ століття. Світові війни», що став результатом кількарічних досліджень музею. В умовах початку збройної агресії Російської Федерації проти України музейники прагнули показати антигуманну, нищівну сутність світових війн та застерегти людство від розпалювання нової планетарної воєнної катастрофи. Стало очевидно те, що осмислення історії Другої світової війни в Україні неможливе без прив'язки її до Першої світової, яка не вирішила (а в багатьох випадках лише ускладнила) суперечності між основними геополітичними гравцями, призвела до руйнації імперій. Науковці музею апелювали до теми Першої світової війни не як предтечі Другої світової, а як її політичного виміру, «висхідника» українських державотворчих змагань. Лейтмотивом виставки стало твердження про те, що Перша світова війна, у якій українці як бездержавна нація брали участь по різні боки фронту, актуалізувала «українське питання»; укладання першого під час війни мирного договору в Бересті зробило УНР однією з перших незалежних держав у Європі, які постали на руїнах імперій. Основою архітекτονіки виставки став тризуб, здавна відомий на українських землях символ, затверджений Центральною Радою в 1918 р. як герб УНР. Тому саме у формі тризуба розміщені горизонтальні вітрини. Тема участі українців у бойових діях Першої світової висвітлювалася за допомогою портретів українців, які воювали по різні лінії фронту, їхніх листів, документів та особистих речей. Більшість із цих матеріалів зібрані в рамках гуманітарного музейного проєкту «Родинна пам'ять про війну» [1]. Книги і брошури з колекції дослідника Дмитра

Піркала ознайомлювали відвідувачів із діяльністю Союзу визволення України (СВУ) – одного з факторів боротьби українського народу за здобуття державності та створення його Збройних сил. Зразки зброї та військового спорядження армій країн Антанти та Четверного союзу, знайдені українськими пошуковцями в 2016 р. в Карпатах, перенесли відвідувача у тривожну атмосферу 1914–1918 рр. На центральній осі тризуба – матеріали, присвячені становленню УНР, державотворчим процесам, які відбувалися в той період, та безпосередньо підписанню й політичному значенню Берестейського мирного договору. Порушену тему науковці музею не змогли б розкрити без співпраці з провідними архівними установами України та приватними колекціонерами.

Героїчний, трагічний, помилковий... Яким був восени 1943 р. Букринський плацдарм? Ці питання постали перед науковцями під час роботи над виставкою «(Не)забутий плацдарм», яка доповнює зміст тієї частини експозиції музею, де йдеться про форсування Дніпра та вигнання нацистів із Києва. Матеріали виставки, розміщені в човнах, в унісон з експозиційним полотном передають драматизм і напругу боїв на Букринському плацдармі, ретранслюють не лише подієве полотно, а й антропологічний формат боїв на Букрині. Фото Абрама Кричевського, зроблені в жовтні 1943 р., вдало візуалізують епоху, дисонуючи з діорамним полотном, де зображені бійці в однакових одностроях, добре озброєні, у чистих плащ-наметах. На документальних фото вони одягнені хто в що, зі зброєю і без неї... Чорна тканина, протягнута через виставковий простір, неначе хвиля, ілюструє страшний вир дніпровської води, який поглинув тисячі життів. Таке художнє рішення породжує у відвідувача різні асоціації. Одна з них – це хвиля одягнених у чорний одяг бійців, які то падають, то піднімаються у страшному розпалі боїв.

Під час дослідження фондової колекції науковці підібрали комплекси матеріалів учасників боїв: фото, документи, листи, грамоти Героїв Радянського Союзу, речі... Вони здавалися звичними, типовими для експозиції музею. У тих небагатьох листах, написаних у вирі подій вересня – жовтня 1943 р. на Дніпрі, відчувалася і віра в перемогу, і відчай... Музейники добирали цікаві епізоди з біографій, думали, як створити й поєднати образно-реліквійні комплекси та відповісти на ті питання, що виникали. Акцентним експонатом стали спогади учасниці боїв на Букринському плацдармі санінструктора Олександри Волкової, написані в 1993 р. [2]. Саме цей документ відіграв акцентну роль та допоміг обрати найкраще експозиційне рішення. Ці спогади рефренують головну сюжетну лінію виставки. Написані через піввіку після подій, вони надзвичайно точно відтворюють глибину часу, віддзеркалюють жахливу картину боїв і людські відчуття через товщу літ: «...Всі затамували подих, йдучи назустріч смерті... Ланцюгом передали від замполіта: "Ні кроку назад. Розстріл"». «Багатьом було 19... Лейтенант Шаталов ще й полюбити не встиг...». «...Живі тільки двоє і я (з роти). Зволікати не можна було. Бронетранспортери йшли на нас. Ми побігли назад до кручі... Вже майже біля води зайняли окопи і провели ніч. Ще дві доби без їжі, без допомоги,

під обстрілами й бомбами. Через три доби ввечері на човні переправився до нас старшина роти. Привіз мішок хліба і відвареної свинини. Першою побачив мене. Годувати немає кого. Я плакала...». Ці слова не можуть залишити байдужим нікого... Документ, написаний по війні, допоміг по-новому «прочитати» артефакти воєнного періоду.

Здавалося, що вже нічого нового про бої на Букринському плацдармі дізнатися не вдасться. Проте науковці музею віднайшли маловідомі факти. І це не суха констатація подій. Списки загиблих 24 вересня 1943 р. під час Дніпровської десантної операції офіцерів 3-ї гвардійської повітрянодесантної бригади, представлені в експозиції, підкреслюють трагедію операції, десятиліттями замовчуваної. Запис один на всіх: «Не повернувся з десантування» [3]. Прізвища 93 офіцерів уособлюють загибель кількох тисяч військовиків упродовж однієї ночі.

Важливим аспектом виставки є розміщений на символічному полотні аерофотознімок вигину Дніпра в районі с. Букрин Київської області. Зроблений у вересні 1943 р. пілотом Люфтваффе під час розвідувального польоту та виявлений по війні пошуковцями Всеукраїнської громадської організації «Союз "Народна пам'ять"» у National Archives and Records Administration (NARA) у Вашингтоні (США) фотодокумент візуалізує букринський вигин [4]. А поруч – сповіщення про загибель бійців Воронезького (1-го Українського) фронту, котрі полягли в цих самих селах, над якими проводилися розвідувальні польоти [5].

Червона армія заплатила надто високу ціну в боях на Букринському плацдармі. І навіть тепер немає точних даних про людські втрати. Очевидно, ми їх ніколи не встановимо, бо ніякого обліку загиблих під час форсування Дніпра не велося. На виставці представлено список, складений у Переяслав-Хмельницькому РВК Київської області 27 серпня 1946 р. за заявами рідних про пошук військовослужбовців, зв'язок з якими втрачено під час війни [6]. Він містить 3688 імен військовиків. Майже всі зараховані зниклими безвісти в червні 1944 р., сповіщення про загибель виписані родинам однією датою – 12 грудня 1946 р. Отак однією датою радянська влада «списала» 3688 життів... А поруч – поминальні картки військовослужбовців Вермахту, які загинули в боях на Букринському плацдармі [7]. Індивідуальні картки з фотографією полеглого та точною датою загибелі, що свідчить про шанобливе ставлення до кожного полеглого воїна. Суто в історіософському сенсі музейники проілюстрували не лише радянську, а й німецьку сторону, співставивши їх. На жаль, факти не на користь радянської сторони.

Слід зазначити, що події на Букринському плацдармі в експозиційному просторі та на виставкових проектах Меморіалу подавалися зазвичай як складник битви за Дніпро та визволення Києва від нацистів. «(Не)забутий плацдарм» став спробою виділити Букринську операцію із загальної канви подій, адже за своїми масштабами, важливістю та напруженістю вона не поступалася найбільшим бойовищам німецько-радянської війни.

Надзвичайно важливим є соціогуманітарний аспект українського виміру Другої світової війни, адже й донині не маємо повноцінного наукового пояснен-

ня, що являла собою українська спільнота напередодні й під час воєнної доби, зокрема в роки нацистської окупації.

Результатом дослідження теми гуманістичного подвигу українців (йдеться про порятунок українцями євреїв в умовах окупації) став черговий апробаційний виставковий проект – «Праведний шлях: українці-рятівники». Зазначимо, що тема Голокосту в Україні певною мірою розкрита в головній експозиції. Проте жодного разу тема українців-Праведників, українців-Рятівників не виокремлювалася в окремий виставковий проект, створений на основі оригінальних артефактів. Якщо про почесне звання «Праведник народів світу», запроваджене Ізраїльським національним центром пам'яті жертв Катастрофи та Героїзму Яд Вашем, музейники розповідають в експозиції та під час освітніх заходів, то хто такі українці-Рятівники в контексті історії Голокосту відомо не всім. Історичні дослідження свідчать про факти рятування євреїв мешканцями України, які поки що не знайшли відповідної оцінки ні Комісією Яд Вашем, ні громадськими організаціями. Саме тому українські дослідники ввели до наукового обігу поняття «українські Рятівники євреїв під час Голокосту». Експозиційне полотно виставки має на меті відтворити, зокрема, й історію праведного шляху ненагороджених рятівників.

Які засоби допомогли відтворити головний задум?

Науковці-музейники, куратори проекту завжди усвідомлюють, що кожна група відвідувачів віддає перевагу певним методам сприйняття, а тому намагаються подати інформацію відразу кількома способами. Важливо визначити смислові лінії та наголосити на емоційних акцентах, які мають створити цілісне враження від експозиції. Головною смисловою лінією виставки «Праведний шлях: українці-рятівники» і є, власне, праведний шлях, створений образно з українських рушників і таліту (єврейського молитовного покривала) [8; 9]. Невипадково саме ці символи музейники взяли за основу образу. Адже вони є своєрідними кодами, що відкривають шлях до висот духовного пізнання і мають велике сакральне значення для обох народів. Рушник для українців – це магічне полотно, оберіг для всієї родини від усіляких негараздів. Таліт – символ єврейської ідентичності, який супроводжує євреїв під час важливих життєвих подій. Смислова лінія – як уособлення праведного шляху – проходить крізь усі вітрини-куби та відтворена родинними рушниками, вишитими сорочками та іншими національними родинними реліквіями українців-рятівників [10; 11; 12].

Один із найемоційніших експонатів виставки – малюнок Зінаїди Волковинської «Портрет невідомої», на якому зображена невідома єврейська дівчина, яка восени 1943 р. вибралася з Бабиного Яру і вижила завдяки допомозі жінки, котра жила поруч з урочищем [13]. Єврейка, яка їхала в поїзді, розповіла цю історію художниці. Волковинська намалювала незнайомку, так і не спитавши її імені. Емоційно підсилює сприйняття малюнка лист-звернення науковців до відвідувачів: «В очах незнайомки, від яких несила нікому сховатись, художниця бачила горе. Горе, виснаження, неспокій, знаки смерті, почуття провини, тугу за тими,

хто ніколи вже не повернеться... Скільки їх, урятованих і рятівників, ніхто не знає. Був час – мовчати або просто забути. А потім уже ніхто не міг розповісти. Їх багато, невідомих українських рятівників, не визнаних Праведниками офіційно. Вони й рятували не заради визнання. Просимо всіх небайдужих розповідати, записувати, розшукувати, надсилати «живі історії» шляхетності рятувальників. Вони увійдуть до масштабного проекту “ПортретиUA”, який започаткував Національний музей історії України у Другій світовій війні». Це справжній зворотний зв'язок із відвідувачем, що є важливим під час створення нових експозицій.

Резонансним на виставці є окупаційне оголошення, де зазначені прізвища 50 порушників «нового порядку» у Львові, 30 з яких на той час були вже розстріляні, серед них й Анастасія Сушко (№ 27) за переховування євреїв [14]. Анастасія Сушко зі Львівщини була розстріляна за порятунок 10-річного єврейського хлопчика. Про те, що її стратили, чоловік та сини дізналися саме з такого оголошення. У 2006 р. Яд Вашем визнав Анастасію Сушко Праведником народів світу (посмертно) [15].

Вони рятували не заради визнання. На підтвердження тези про безкорисливе добро, яке творили ці люди, в експозиції представлені унікальні артефакти – нотаріально завірені свідчення людей, які у 1942 р. задля порятунку єврейської дівчинки Неоніли офіційно підтвердили: вона не народжена від єврейки, а значить – українка [16]. Той, хто рятує одне життя, рятує весь світ...

Матеріали виставки є своєрідним тлом для усвідомлення умов життя та небезпеки, у яких доводилося українським родинам ухвалювати рішення про порятунок єврейських родин. Відтворює ці умови колекція листівок-оголошень окупаційної влади, розтиражованих у Львові, Станіславі, Луцьку, Києві, Харкові, Бердичеві; радянські та німецькі фотосвідчення, документальні матеріали з підтвердженням нацистських злочинів в Україні [17]. Проте музейники зробили акцент не на офіційних загальновідомих даних, а на пересічних українцях із різних куточків України, які в умовах окупації, ризикуючи життям, приходили на допомогу приреченим євреям. На виставці представлені 32 персональні історії порятунку з різних регіонів країни, які стали свідченням гуманної поведінки в нелюдських умовах. У процесі підготовки виставки та опрацювання й аналізу фондозбірні музею науковці відібрали комплекси матеріалів 12 українців, які рятували євреїв. Тому пріоритетним завданням було комплектування фондової колекції за цією темою. Музейники встановили контакти з родинами Праведників народів світу та розшукали сім'ї ненагороджених рятівників. Отож, упродовж декількох місяців було зібрано 20 драматичних історій українців! [18]. Це історії людей, які намагалися не лише вижити в умовах окупації, а й рятувати ближнього. Тому з упевненістю можна стверджувати: основу виставки становлять нові надходження з фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні. Робота з комплектування матеріалів триває.

Одним з основних принципів, який беруть до уваги музейні науковці під час підготовки та створення виставкових проектів, є те, що українська Друга світо-

ва охоплює значно ширше коло історичних питань та виходить за хронологічні рамки події. Отже, боротьба українського населення за незалежну державу, доля цивільного населення, трагічні наслідки політики тоталітарних режимів (зокрема, депортаційні процеси) та історія Греко-католицької церкви (УГКЦ) є також історією української Другої світової. Відповідно ці теми мають бути представлені в майбутній новій експозиції музею, а значить, попередньо досліджені та апробовані в теперішній.

У фокусі апробаційної виставки «УГКЦ – час випробувань» опинився найтяжчий етап діяльності греко-католицької церкви – від її формальної ліквідації на Львівському соборі 1946 р. до виходу з катакомбного становища. Водночас хронологічні рамки виставки вийшли далеко за межі Другої світової війни і навіть торкнулися незалежності України (у частині, присвяченій діяльності кардинала Любомира Гузара). Уже в назві закладено суть експозиції, де вперше музейними засобами було відтворено ключові події з історії церкви, вшановано пам'ять священників та вірян – греко-католиків.

Важливим завданням для науковців та художників музею було адаптувати внутрішній архітектурний простір до нових експозиційних потреб, а таку складну тему «вписати» в сучасний експозитарний простір. Адже експозиція музею досить гармонійна, виважена та продумана. Виставка доповнила та стала логічним продовженням розділу експозиції залу № 12 «На перехресті війни та миру», що розкриває діяльність УПА та підпілля ОУН в умовах реставрації радянського тоталітарного режиму. Важливим елементом художнього рішення стало використання в оформленні білого кольору, який у церковному житті є сакральним-символічним. У залі, що розповідає про завершальні бої на території України, цей колір став символом божественного світла та надії, який випромінювала Греко-католицька церква в умовах воєнних страждань, репресій, повоєнних проблем тощо. Частиною образно-реліквійної композиції залу є червоні прапори радянських військових частин, які брали участь у вигнанні нацистів із території України. У контексті виставки вони також відіграли певну роль, бо саме під червоними прапорами радянської влади Греко-католицька церква змогла вистояти в повоєнні десятиліття, як, власне, і під час періоду нацистської окупації. В експозитарному просторі залу композиція «Відвоювалися...», зроблена із трофейної німецької техніки та залишків зброї. Отже, Греко-католицька церква (маємо на увазі виставку «УГКЦ – час випробувань») буквально затиснута між двома тоталітарними режимами, уособленням яких у залі є червоні прапори і залишки німецької техніки.

Завдяки кому вистояла Церква в часи випробувань? Відповідь на це запитання знаходимо у виставковому просторі. Стовпами, на яких трималася духовність, віра українського народу і сподівання на національне відродження були митрополити Андрей Шептицький і Йосиф Сліпий та владика Володимир Стернюк. Акцентними стали унікальні артефакти з фондів Музею Митрополита Андрея Шептицького Львівської архієпархії УГКЦ. Портрети та документи

митрополитів та владики, жезл і митра Андрея Шептицького, панагія Йосипа Сліпого, клобук і мантія Володимира Стернюка вперше представлені в експозиційному просторі музею. Розміщені у вертикальних вітринах матеріали є уособленням стійкості духу та віри цих людей, приклад яких давав сили вистояти іншим священикам, ченцям та вірянам Церкви [19].

Більшість експонатів представлено широкому загалу вперше. Одні надійшли із розсекречених архівів, інші – з напівзакритих особистих колекцій, які ретельно приховувалися і зберігалися в родинях. Зібрані науковцями музею під час численних відряджень оригінальні матеріали розповідали про персональний життєвий досвід людей того часу, у них прочитувалися контраст складних життєвих випробувань в умовах тоталітарних режимів.

В експозиції – єдиний уцілілий портрет 35-річного священика Греко-католицької церкви Йосипа Райха з Тернопільщини [20]. У роки Другої світової війни священик допомагав українцям вижити: під час нацистської окупації став посередником між німецькою владою і громадою села та сприяв пом'якшенню дій окупаційної влади. У квітні 1944 р. був по-звірячому закатований поляками, які діяли у складі винищувальних батальйонів НКВД. За цим портретом – історія родини Йосипа Райха, що пережила надважкі випробування. У сім'ї священика було п'ятеро дітей: Володимир (1921 р. н.) – надрайонний провідник ОУН з пропаганди, загинув у червні 1944 р. у бою з НКВД; Любомир (1922 р. н.) – у квітні 1944 р. мобілізований до лав Червоної армії, на розподільчому пункті в Білій Церкві (Київська область) був заарештований за доносом про зв'язок із ОУН, подальша його доля невідома; Роман (1929 р. н.) – у 1945 р. депортований до Сибіру, звільнений у 1946 р.; Ярослав (1931 р. н.) – політв'язень ГУЛАГу, звільнений у 1958 р. У 1945 р. дружину священика Олену та двох малолітніх дітей, 15-літнього Ярослава і 5-річну Дарію, виселили до Сибіру (Красноярський край, РРФСР), де вони перебували 13 років. Цей портрет поруч із портретами своїх батьків та дітей зберігала все своє життя зв'язкова ОУН Ганна Зелінська (Покропивна) [21]. У 2017 р. вона поділилася цією історією та передала на зберігання до музею артефакт, який акумулював і співпереживання, і біль цілої родини.

Уперше мовою оригінальних артефактів у просторі виставкового проекту звучали розповіді про греко-католицьке духовенство Галичини, Закарпаття, Буковини, яке відіграло значну роль в українському відродженні, особливо в середині ХІХ – на початку ХХ ст., життєписи греко-католицьких священиків, які здійснювали душпастирську діяльність під час радянської та нацистської окупацій. Незважаючи на широку кампанію з переслідування, залякування, дискредитації греко-католицького єпископату й духовенства, духовні отці забезпечили існування самої Церкви, зберегли можливість для вірян мати доступ до святих таїнств, надавали допомогу повстанцям, рятували євреїв під час нацистської окупації. Відомо, що митрополит Андрей Шептицький особисто надав притулок і зберіг життя 150 євреям і 15 рабинам. За його наказом близько 240 священиків та ченців допомагали митрополиту в цій справі. З політичних причин не визна-

ний Праведником народів світу. Уперше питання про надання цього звання митрополитові було розглянуте комісією при Яд Вашем ще у 1984 р., але й донині залишається відкритим. У 1995 р. комісія проголосувала за присвоєння звання Праведник народів світу братові митрополита о. Климентію Шептицькому. В експозиції виставки медаль Праведника народів світу о. Климентія Шептицького, його священничі ризи та свита, передані для експонування Музеєм Митрополита Андрея Шептицького у Львові. Після завершення експонування виставки оригінальна іменна медаль поповнила фондозбірню музею та розповідала про праведний шлях братів Шептицьких на виставці «Праведний шлях: українці-рятівники» [22].

Для підсилення емоційного впливу на відвідувача та заглиблення його в епоху створено документальну відеопрезентацію «УГКЦ. Розсекречено», основою якої стали унікальні архівні матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Документи, що розповідають про історію підготовки і проведення Львівського псевдособору, були засекречені і доступ до них більш ніж на півстоліття був закритий. Презентовані документи свідчать про те, що ліквідація Греко-католицької церкви в Україні готувалася заздалегідь і була добре спланованою операцією НКВД.

Реліквійна виставка «УГКЦ – час випробувань» не претендувала на цілковите та всебічне висвітлення історії Греко-католицької церкви в роки війни та в катакомбний період. Вона лише окреслила деякі неоднозначні питання, зробила спробу перевести їх із політичної в історичну площину і дала відповідь на них мовою музейних матеріалів.

Результатом тривалої науково-дослідницької роботи з теми примусових переселень на тлі війни став виставковий проект «Вирване коріння». Уперше у форматі виставки представлено тему депортаційних процесів 1944–1951 рр. Експозиційному втіленню теми передували музейні експедиції з комплектування фондової колекції до Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей. На вересень 2017 р. фондозбірня Музею налічувала близько 20 персональних комплексів учасників і свідків українсько-польського трансферу, це понад 100 музейних предметів [23]. Упродовж 2018 р. комплектування з теми тривало. Окремі розділи виставки поповнювалися унікальними експонатами вже у процесі монтажу експозиції. Науковці музею, що були у відрядженні у Львівській області, у родині Мачилів виявили документ (довідку про реабілітацію), у якому чітко вказано дату виселення – 21 жовтня 1947 р. [24]. Це дало змогу за допомогою оригінальних матеріалів проілюструвати в експозиції операцію «Захід». Того осіннього дня 1947 р. Параска Мачило разом із родиною чоловіка, вояка УПА, була депортована із с. Орів Львівської області до Пермської області Росії [25].

У листопаді 2018 р. була організована спеціальна музейна експедиція до Бахмутського району Донецької області. Саме туди до сіл Званівка, Верхньокам'янське та Роздолівка в ході виконання угоди 1951 р. між Радянським

Союзом і Польщею про обмін ділянками державних територій («Акція-51»)¹ були примусово переселені 332 українські родини (1436 осіб) із с. Ліскувате Хирівського району Дрогобицької області [26]. Фондова колекція музею, а відповідно й виставковий простір були поповнені історіями вирваних із корінням бойківських родин Тимчаків, Стиранців, Потичів та ін. [27]. Акцентним в експозиції став переселенський квиток Марії Стиранець, який є втіленням цинізму радянської влади, свідченням спланованої акції створити «людину-переселенця» – без прав, без коріння, без можливості повернення... [28]. Варто додати, що такий документ видавали кожному голові родини, яка переселялася. У ньому вказувався колгосп, район і область, куди направлялася сім'я, а на новому місці переселенський квиток дорослим міняли на трудові книжки колгоспника, а дітям видавали нові свідоцтва про народження.

Виявлені артефакти та долі людей вражали. Перед науковцями та художниками постало непросте завдання: як відтворити музейними засобами таку болючу для однієї частини українців і таку невідому для іншої частини населення країни тему? Як зробити виставку символічним місцем болю і пам'яті про втрачені покоління; якими методами донести до відвідувача розповідь про сотні тисяч українців, які стали жертвами депортацій, вимушених еміграцій, евакуацій без повернення, трансферів та спеціальних військових операцій? Адже це розповідь про трагедію окремої родини, людини, яка з глибокою раною в серці мусила залишати рідну домівку.

Невипадково для експонування було обрано експозиційний зал, присвячений завершальним боям на території України. Виставка гармонійно доповнила розділ експозиції «На перехресті війни і миру». Саме в цьому просторі розкрита тема депортації кримських татар у травні 1944 р. та презентуються окремі комплекси матеріалів українських родин переселенців. Через виставковий простір пролягли домоткані доріжки з Дніпропетровщини та Донеччини, дерев'яні колеса від возів – як символічний образ важкого і виснажливого шляху вирваних із корінням із рідного дому, розсіяних по світу українців [29; 30]. Він веде від долі однієї родини до іншої, починаючи від десятків тисяч біженців, які на завершальному етапі німецько-радянської війни втекли на Захід перед поверненням радянської влади, закінчуючи сотнями тисяч депортованих, яких змусили покинути свої будинки, церкви, могили рідних... Автентичні колеса від возів є уособленням коліс історії, які можуть спіралью повторити всю її круговерть. Вони є своєрідним містком у сьогодення. Адже в наш час в умовах російсько-української війни та окупації частини Донбасу колесо історії закрутилося в протилежну сторону і повернуло у вир неспокою тисячі родин, які стали вимушеними переселенцями.

¹ «Акція-51» – примусове виселення українців із території Західної Бойківщини було здійснено протягом червня – жовтня 1951 р. Депортації зазнали мешканці 45 сіл Нижньо-Устрицького, Стрілківського та Хирівського районів тодішньої Дрогобицької області. Відповідно до «Угоди між СРСР і Польською Республікою від 15 лютого 1951 р. про обмін ділянками державних територій» у південні та східні області України були виселені 32 тис. осіб (Кляшторна Н.О. Акція-51. Останні свідки. – Вінниця, 2006. – С. 23).

Підвелися колеса історії –
Покотилися в далеч віків.
Обережно! Можливі повторення!
Бо ніхто їх спинить не посмів.

Ці рядки з вірша Ганни Чубач, «умонтовані» у виставкову композицію, актуальні, як ніколи.

Не секрет, що переселенські операції радянської та польської влади мали насильницький характер і були ретельно сплановані. Військовий складник під час проведення операцій розкривають однострої та спорядження військовослужбовців Війська Польського та елементи військової форми військ НКВС, які ненав'язливо розміщені у вітринах [31].

Більшість тих, хто виїжджав або кого примусово вивозили, сподівалися, що це тимчасова акція й вони невдовзі повернуться. Проте багатьом так і не довелося побачити своєї малої батьківщини. Історії цих людей об'єднані в кілька тематичних розділів: «Евакуйовані назавжди», «Військові операції “Вісла” і “Захід”», «Споришеві дороги» та «Акція-51»: вирівнювання кордонів». Одним з акцентних експонатів проекту стало посвідчення майбутнього предстоятеля Української греко-католицької церкви Любомира Гузара (на 1948 р. – учень 4-го класу приватної української гімназії в м. Зальцбург, Австрія), де у графі про громадянство зазначено – «без держави» [32]. Родина Гузарів, відчувши загрозу радянської влади, виїхала на чужину. Повернутися у свою державу Блаженніший Любомир Гузар зміг майже через півстоліття, лише в 1993 р.

«Почуття нового» – таку назву має стаття в газеті «Радянська Україна», на яку падає тінь від ручного хреста Любомира Гузара, уміщеного в експозиційному просторі [33; 34]. Тінь від хреста чи хрест на всьому новому, що декларувала радянська влада, чи фальш радянської пропаганди, яка вселяла думку, що все нове – це добре? У такий спосіб музейники спонукають відвідувачів самим дати відповідь на ці запитання чи трактувати їх інакше. Адже поруч у газеті – текст так званої Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р. «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР», підписаної між маріонетковими Урядами УРСР і Польським комітетом національного визволення (ПКНВ). Договором передбачалося, що «евакуація є добровільною». Але вже з кінця 1945 р. методи переселення до УРСР за своєю бруталністю можна цілком ототожнити з депортацією супроводжуваною спаленням сіл, терором проти мирних мешканців, силовим придушенням будь-якої протидії переселенню. Обмін населенням розтягнувся на півтора року, до 1946 р.

Привертає увагу музейна інсталяція «Тіні втраченого дому», створена з автентичних речей родин, примусово переселених упродовж 1944–1951 рр. Швейна машинка, тесло, фігарей, праска, коритце, валіза, куфер, жорна – це як запах «бабусиної скрині» – рідного дому, який берегли, сподіваючись повернутися [35]. А над ними саморобна карта с. Стежниця (нині Підкарпатське воєводство, Польща), виготовлена в м. Бостон (США) у 1997 р. [36]. Вона ілюструє долю

цілого села, більшість мешканців якого у травні 1946 р. примусово були переселені до Львівської області. 30 родин, яким удалося уникнути переселення, під час операції «Вісла» у квітні 1947 р. були депортовані на західні території Польщі. Мешканці одного села, вирвані з корінням та розкидані по всьому світу, зуміли зберегти пам'ять про Стежницю – про своє коріння.

До «прочитання» виставкових проектів були залучені образно-реліквійні композиції експозитарного простору залів, які потребували змін. Образ втрат України у війні (журавлиний клин, створений з оригінальних музейних предметів, що проходить через усю експозицію музею) підсилено у відповідних залах плащ-наметами та українськими рушниками. Разом із кількома вилученими з експозиції червоними прапорами було усунуто пафос і ейфорію боїв за Київ у залі № 11, де розміщено виставковий проект «(Не)забутий плацдарм». У наступному залі, де йдеться про завершальні бої на території України, акцентовано увагу не тільки на військових (образ втілений у плащ-наметах), а й на значних цивільних втратах (образ втілений через рушники) та проблемах, які виникли після вигнання нацистів. Зокрема, виставковий проект «Вирване коріння» засвідчив, як багато страждань і випробувань довелося пережити визволеному від нацистської окупації українському народові.

Отже, завдання музейників полягає в тому, щоб не лише зібрати матеріал – вагоме джерело для вивчення історії свого народу, а й крізь призму виставкових проектів долучитися до формування у громадян української ідентичності; розширити їхні знання зі складних сторінок буття українського народу та наблизити відвідувача до розуміння історичних проблем. Такі проекти дають можливість ввести до наукового обігу нові експонати, показати унікальні раритети з колекцій інших музеїв і приватних колекцій.

Подібні виставки не випадково названі апробаційними, адже порушені в них теми по праву презентуватимуть науковці в майбутній експозиції.

Джерела та література:

1. Генеральний каталог. – З.З. Остапенко, Г.О. Дахненко, І.І. Кудря // *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс* (далі – фонди НМІУДСВ).
2. Спогади Волкової О.М. 1993 р. // *Архів сектору бойових шляхів військових частин і з'єднань та біографістики героїв війни Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс.*
3. *Списки безповоротних втрат офіцерського складу 3 гвардійської повітрянодесантної бригади, учасників десантування в район Букринського плацдарму, у період від 24 вересня 1943 р. до 1 січня 1944 р.* // *Узагальнений електронний банк даних «ОБД "Меморіал"»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cdn.obd-memorial.ru/html/imagelink?path=b97d2487-b7fb-4f92-866c-a3f328769f17>; <https://cdn.obd-memorial.ru/html/imagelink?path=5bc18574-ccee-44b1-a157-a0726cb6d8bc>; <https://cdn.obd-memorial.ru/html/imagelink?path=83c62c06-da01-4d00-abcc-7b2de65bb49d>. – Назва з екрана.

4. Аерофотознімок вигину Дніпра в районі с. Букрин Київської області. Вересень 1943 р. // З архіву Всеукраїнського громадського об'єднання «Союз “Народна пам'ять”».
5. Сповідання про загибель Баглая І., Байрачного П., Білодіда Б., Карця Г., Охтирської Г. та інших. Вересень – листопад 1943 р. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5582/50; ТФ-5450/2; ТФ-5450/2; ТФ-5434/2; ТФ-528/10 та інші.
6. Список, складений за заявами про пошук військовослужбовців, зв'язок з якими втрачено під час війни. Переяслав-Хмельницький РВК Київської області. 27.08.1946 р. // Фонди НМІУДСВ.
7. Поминальні картки військовослужбовців Вермахту // Фонди НМІУДСВ. – КН-269439. – Д-68620; КН-270278. – Д-69073; КН-270112. – Д-68993; КН-270103. – Д-68984.
8. Обрядові рушники В. Верес // Фонди НМІУДСВ. – КН-205317/2–3. – ОМ-2219/2–3.
9. Таліт А. Подольського // З родинного архіву А. Подольського.
10. Вишита сорочка Герасимчука П.І. // Фонди НМІУДСВ. – КН-274665. – РТ-4869.
11. Домотканий килим Марчук Г.Т. // Фонди НМІУДСВ. – КН-272894. – РТ-4657.
12. Вишита сорочка Кунденко М.І. // З родинного архіву Рибченко Л.В.
13. Портрет невідомої // Фонди НМІУДСВ. – КН-218179. – ОМ-2929.
14. Оголошення командувача СС і поліції в Галицькій області // Фонди НМІУДСВ. – НД-31115.
15. Генеральний каталог. – Сушко А.М. // Фонди НМІУДСВ.
16. Довідки з нотаріально завіреними свідченнями // Фонди НМІУДСВ. – КН-220166. – Д-37190; КН-220168. – Д-37192.
17. Розпорядження міського голови Львова про обмеження перебування євреїв (1942 р.), оголошення губернатора Галичини про обмеження місць проживання єврейського населення (1941 р.), фото нацистського гетто в Західній Україні (1941 р.), акт про злочини нацистів у с. Бандурівка Вінницької області (1943 р.) та інші // Фонди НМІУДСВ. – КН-216588. – Л-8282; КН-220760. – Л-8310; КН-251223/1. – Ф-32625/1; КН-212803. – Д-35029 та інші.
18. Генеральний каталог. – Андрієвська М.М., Іванцова О.А., Пустовалова О.М., Бугайова Ф.М. та інші // Фонди НМІУДСВ.
19. Фонди Музею Митрополита Андрея Шептицького Львівської архієпархії УГКЦ.
20. Портрет Райха Й.В. // Фонди НМІУДСВ. – НД-30772.
21. Генеральний каталог. – Райх Й.В. // Фонди НМІУДСВ.
22. Медаль іменна праведника народів світу о. Климентія Шептицького // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5855.
23. Світлана Даценко. Маршрутами переселень. За матеріалами музейних експедицій тернами Західної України // Військово-історичний меридіан: електронний науковий фаховий журнал / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; Інститут історії України НАН України. – С. 115.
24. Довідка № 4/5-22953 Управління внутрішніх справ Львівської області про реабілітацію членів родини Мачилів // Фонди НМІУДСВ.
25. Генеральний каталог. – Мачило П.М. // Фонди НМІУДСВ.
26. Тутова Н.О. Бойківщина – Донбас. Збережемо пам'ять. // Житомир, 2017. – С. 57.
27. Генеральний каталог. – Тимчак Л.А., Тимчак С.М., Тимчак М.М., Стиранець П.І., Стиранець М.Г. Потичів // Фонди НМІУДСВ.
28. Переселенський № 74847 квиток Стиранець М.Г. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5893.
29. Домоткані килими родини Скороходів // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5921; ТФ-5920.
30. Колесо від візка родини Бака В.В. // Фонди НМІУДСВ. – КН-264351. – РД-263.

31. Спорядження військовослужбовців Війська Польського та елементи військової форми військ НКВС. // Фонди НМІУДСВ. – КН-228219. – РТ-3369; КН-1410/1-2. – РТ-179-180; КН-93533. – РШ-783; КН-115562. – РШ-819.
32. Посвідчення особи (Certificator ausweis) Гузара Г.Я. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5914.
33. Газета «Радянська Україна» № 179 від 12.09.1944 р. // Фонди НМІУДСВ. – КН-217101. – Г-76545.
34. Хрест ручний особистий Гузара Л.Я. // Фонди НМІУДСВ. – ТФ-5818.
35. Особисті речі родин-переселенців: швейна машинка, тесло, фігарей, праска та інші // Фонди НМІУДСВ. – КН-279222. – РР-2858; КН-272715. – РР-2846; КН-272717. – РД-328; КН-272881. – РМ-2479 та інші.
36. Карта-схема с. Стежниця (нині Ліського повіту Підкарпатського воєводства, Республіка Польща). // Фонди НМІУДСВ. – Акт приймання на довічне державне зберігання № 321 від 06.11.2018 р.

© *Наталія ГАМАРНИК*

ВЫСТАВКИ-АПРОБАЦИИ В НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ ИСТОРИИ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ КАК ВЫЗОВ БУДУЩЕЙ ЭКСПОЗИЦИИ

Проанализирован процесс создания апробационных выставочных проектов малоисследованных ранее и непредставленных в основной экспозиции тем. На конкретных примерах показано особенности подготовки и построения выставок в экспозиционном пространстве. Отмечено, что основой выставок-апробаций есть оригинальные артефакты. Сделан вывод о том, что опыт создания новых экспозиционно-выставочных проектов по затронутым темам будет использован при реэкспозиции музея.

Ключевые слова: *Национальный музей истории Украины во Второй мировой войне, Первая мировая война, реэкспозиция, выставочный проект, экспозиционное пространство, Брестский мир, УГКЦ, Андрей Шептицкий, Праведник народов мира, принудительные переселения.*

© *Nataliia HAMARNYK*

EXHIBITIONS-APPROBATION AT THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR AS A CHALLENGE TO THE FUTURE EXPOSITION

The process of creation of approbation exhibition projects from previously unexplored and non-existent in the main exhibition topics is analyzed. The examples of the features of preparation and construction of exhibitions in the exposition space are shown. It is

emphasized that the basis of exhibitions-approbation is the original artifacts. It is concluded that the experience of creating new exposition and exhibition projects from the raised topics will be used during the re-exposure of the museum.

Keywords: *National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, First World War, re-exposition, exhibition project, exposition space, Treaty of Brest-Litovsk, Ukrainian Greek Catholic Church, Andrei Sheptytskyi, Righteous Among the Nations, Forced deportation.*

НАШІ АВТОРИ

Гамарник Наталія Анатоліївна – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Гончаренко Олексій – доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Даценко Світлана Федорівна – завідувач відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Демченко Світлана Володимирівна – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Ковальчук Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Кримінський Володимир Володимирович – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Лисенко Андрій Андрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Мартиненко Володимир Леонідович – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ).

Островик Дмитро – аспірант Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький)

Ругаль Володимир Петрович – провідний науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Скрипниченко Юрій Федорович – учитель історії Харківської загальноосвітньої школи II–III ступенів № 69 Харківської міської ради Харківської області (м. Харків)

Стріхарська Тетяна Вікторівна – старший науковий співробітник Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Філатова Наталя Станіславівна – завідувач відділу Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс (м. Київ)

Ямпольська Лариса Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, член Харківського військово-історичного товариства «Рубіж»

Яремчук Андрій Васильович – кандидат історичних наук, Український католицький університет, дослідник

**НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ.
МЕМОРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС**

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

Редакційна рада

В.М. Литвин, В.А. Смолій, В.Ф. Колесник

Редакційна колегія

Т.В. Вронська, В.М. Грицюк, В.П. Капелюшний,

І.П. Ковальчук, Л.В. Легасова (голова колегії),

О.Є. Лисенко (заступник голови колегії, науковий редактор), О.М. Майборода,

П. Махцевіч (Польца), І.К. Патриляк (науковий редактор),

В.М. Сімперович (відповідальний редактор), О.А. Удод, В.П. Фоміна, Н.О. Шевченко

Науково-допоміжна група

Т.В. Губань, І.В. Шарабанова (коректори)

С.В. Нікітіна (верстка)

УДК 355.48(430:47)

**Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 1 (23) /
Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії
України НАН України. – К., 2019. – 224 с.**